

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл

Белем

4'2008

Мәшһүр галимебез Рәшит Нигъмәтуллин

Тел, әдәбият, тарих

Милли мәгариф

Безнең юбилярлар

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Китап киштәсе

Җыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Рәшит Нигъмәтуллин
1923-1991

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№4(39) # 2008

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимияте;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Ирек Арсланов
Марсель Әхмәтжанов
Равил Газизуллин
Тәлгат Галиуллин
Фәт Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфатыйх Зәкиев
Хужияхмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г. Казань,
ул. Зеленая, д.1, корп. 4, к. 202«б»,
Редакция журналы «ФӘН һәм ТЕМ»,
тел/факс (843) 510-46-75,
e-mail: tatcabinet@ksaba.ru

- * Редакциянең фикере авторлар фикере белән туры килмәскә мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастырганда «ФӘН һәм ТЕМ» журналына сылтама бирү мәжбүри

Журнал ЗАО "Новое Знание" типография-сендә басылды.
Басарга 01.12.08 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60×84/8. Офсет кәгазе.
Күләм 11,6 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.
Заказ 11/22. Тираж 1000 данә.

Типографиянең адресы:

420029, г. Казань, ул. Сибирский тракт, д. 34, корп. 10, оф. 6.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклары телләре турында»гы Законны гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© «ФӘН һәм ТЕМ» журналы
редакциясе, 2008

БУ САНДА:

МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЭБЕЗ

ЮРИЙ ЕВДОКИМОВ. Фәнни иҗат траекториясе	3
МАНСУР ХӘСӘНОВ. Ректорлар йолдызлыгындагы йолдыз	7
РӘШИТ НИГЪМӘТУЛЛИН. Даими сферик микроэлектродлы электролит күзәнәгенең гомуми тигезләмәсе һәм электр аналогы	9

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВ. Профессор Гыйбад Алпаровның торышы һәм гыйльми эшчәнлеге	13
ТӘНЗИЛӘ ХӘЙРЕТДИНОВА. Тән сүзенең лексик мәгънәсе һәм кулланылышы	19
ЗИЛИНӘ ХӨСНУЛЛИНА. Болгар-татарларда ышану-йолаларга һәм традицияләргә бәйле исемнәрдән ясалган фамилияләр	22
ЛӘЙСӘН ХӘБИБУЛЛИНА. XX йөз башы татар поэмаларында символлар	26
ЭЛЬМИРА ГАЗИЗОВА. Рәшит Әхмәтжанов иҗатында поэма жанры	30

МИЛЛИ МӘГАРИФ

КАДРИЯ ИСМӘГҮЙЛЕВА. Информацион технологияләрдә татарча терминнар куллану мәсьәләләре	35
ГӨЛНАЗ ӘХМӘТҖАНОВА. Коммуникатив технология нигезендә аралашырга өйрәтү	37
ЛЮБОВЬ ФЕДОТОВА. Әдәбият дәрәсләрендә иҗади шәхес тәрбияләү	40
ЗӨЛФИЯ БИКЧУРОВА. Биология дәрәсләрендә региональ компонент куллану	44
ЛИЛИЯ РӘҖӘПОВА. КДАТУда татар телендә уку тәҗрибәсеннән	48
СӘҖИДӘ ВЬЮГИНА. КДАТУда булачак дәүләт хезмәткәрләренә татар телен уку туңуы торышы	50
ВАЛЕРИЙ МАКСИМОВ, МУЛЛАГАЛИ ҺАДИЕВ, РӨСТӘМ ГАЛИЕВ, ФӘРИТ СӨБХАНКУЛОВ. Махсус фәннәрне татарча уку үзгәчлекләре	52
ФӘНИЛ ИБЛӘМИНОВ, ӘНӘС ҖАМАЛИЕВ, РӨСТӘМ УСМАНОВ. Татар телендә гомумтехник белем бирүнең үзгәчлекләре	54
ЗИЛӘ МАҢИЯРОВА. Югары техник уку йортында белгечләрнең сөйләм компетентлыгын формалаштыру	56

БЕЗНЕң ЮБИЛЯРЛАР

ИЛИДА БАСЫЙР кызы БӘШИРОВАГА 70 яшь (Д.Рамазанова)	59
ИЛИДА БӘШИРОВА. «Диване лөгатет-түрк» һәм татар лексикасы	60

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

РАВИЛ ГАЗИЗУЛЛИН. Хәрәкәтсез нефтьне һәм табигый битумны геотехнология ысуллары белән чыгару һәм эшкәртү	63
--	----

ФӘНГӘ КЕРЕШ

ТӘЛГАТ ГАЛИУЛЛИН. Әдәби калейдоскоп	67
---	----

КИТАП КИШТӘСЕ

ФЛЕРА БАЯЗИТОВА, ДӨРИЯ РАМАЗАНОВА, ТӘНЗИЛӘ ХӘЙРЕТДИНОВА, ЗИДӘ САДЫЙКОВА, РӘМЗИЯ БАРСУКОВА. Татар халык сөйләшләре ..	47
ТӘЛГАТ ГАЛИУЛЛИН. Әдәбият – хәтер хәзинәсе	71

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫНДА	72
ТАТАР ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЕ ИНСТИТУТЫНДА	73

ФӘН һәм ТЭЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№4(39)#2008

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТЭЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирергә.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгеле стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мәгъкуль.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- ЕВДОКИМОВ Ю.К. Траектория научного творчества 3
ХАСАНОВ М.Х. Звезда в созвездии ректоров 7
НИГМАТУЛЛИН Р.Ш. Общее уравнение и электрический аналог электролитической ячейки со сферическим стационарным микроэлектродом 9

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

- АСЫЛГАРАЕВ Ш.Н. Жизнь и научная деятельность профессора
Гибада Алпарова 13
ХАЙРУТДИНОВА Т.Х. Лексическое значение слова *төн* и его применение 19
ХУСНУЛЛИНА З.М. Фамилии, образованные из имен, связанных с верованиями и традициями булгаро-татар 22
ХАБИБУЛЛИНА Л.Р. Символы в татарских поэмах начала XX века 26
ГАЗИЗОВА Э.М. Жанр поэмы в творчестве Рашита Ахметзянова 30

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- ИСМАГИЛОВА К.К. Проблемы применения татарских терминов в информационных технологиях 35
АХМЕТЗЯНОВА Г.М. Обучение общению на основе коммуникативной технологии 37
ФЕДОТОВА Л.Н. Воспитание творческой личности на уроках литературы 40
БИКЧУРОВА З.М. Использование регионального компонента на уроках биологии .. 44
РЯЗАПОВА Л.З. Из опыта преподавания на татарском языке в КГТУ 48
ВЬЮГИНА С.В. О состоянии преподавания в КГТУ татарского языка будущим государственным служащим 50
МАКСИМОВ В.А., ХАДИЕВ М.Б., ГАЛИЕВ Р.М., СУБХАНКУЛОВ Ф.Ф.
Особенности преподавания специальных дисциплин на татарском языке ... 52
ИБЛЯМИНОВ Ф.Ф., ЗАМАЛИЕВ А.Г., УСМАНОВ Р.А. Особенности организации общетехнического обучения на татарском языке 54
МАГИЯРОВА З.М. Формирование языковой компетентности специалистов в высшем техническом учебном заведении 56

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

- ИЛИДЕ БАСЫРОВНЕ БАШИРОВОЙ 70 лет (Д.Рамазанова) 59
БАШИРОВА И.Б. «Дивану лугат ат-тюрк» и татарская лексика 60

НАУКА И ПРАКТИКА

- ГАЗИЗУЛЛИН Р.Г. Геотехнологические способы извлечения и переработки неподвижных нефтей и природных битумов 63

ВСТУПАЯ В НАУКУ

- ГАЛИУЛЛИН Т.Н. Литературный калейдоскоп 67

КНИЖНАЯ ПОЛКА

- БАЯЗИТОВА Ф.С., РАМАЗАНОВА Д.Б., ХАЙРУТДИНОВА Т.Х.,
САДЫКОВА З.Р., БАРСУКОВА Р.С. Татарские народные говоры 47
ГАЛИУЛЛИН Т.Н. Литература – кладезь памяти 71

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

- ВО ВСЕМИРНОМ КОНГРЕССЕ ТАТАР 72
В ИНСТИТУТЕ ТАТАРСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ 73

РӘШИТ НИГЪМӘТУЛЛИН

РӘШИТ ШАКИР улы **НИГЪМӘТУЛЛИН** (1923-91) – физик, физика-математика фәннәре докторы (1965), профессор (1965), РСФСРның атказанган фән эшлеклесе (1970). 1953 елда Казан дәүләт университетында; 1954 елдан Казан авиация институтында; 1988 елга кадәр теоретик радиотехника һәм электроника кафедрасы мөдире, 1967-77 елларда – ректор.

1970-81 елларда ТАССР Югары Советы депутаты, 1971-81 елларда Югары Совет рәисе.

Фәнни хезмәтләре физик-химик процессларны модельләштерүгә карый.

НИГМАТУЛЛИН РАШИД ШАКИРОВИЧ (1923-91) – физик, доктор физико-математических наук (1965), профессор (1965), заслуженный деятель науки РСФСР (1970). В 1953 году в Казанском государственном университете; с 1954 года в Казанском авиационном институте: до 1988 года заведующий кафедрой радиотехники и электроники, в 1967-77 годах ректор.

В 1970-81 годах депутат, в 1971-81 годах Председатель Верховного Совета ТАССР.

Научные труды посвящены моделированию физико-химических процессов.

© Евдокимов Ю.К., 2008

ФӘННИ ИЖАТ ТРАЕКТОРИЯСЕ

Юрий Евдокимов

ЮРИЙ КИРИЛЛОВИЧ ЕВДОКИМОВ – техник фәннәр докторы, профессор, Казан дәүләт техника университетының (КДТУ) радиоэлектроника һәм мәгълүмат-үлчәү техникасы кафедрасы мөдире. Секторлы системалар өлкәсендә бүленешле үлчәмнәр теориясе буенча тикшеренүләренә җитәкли.

Евдокимов Ю.К. Траектория научного творчества.

В статье рассматриваются основные этапы жизни, научной и организаторской деятельности известного ученого-физика Р.Ш. Нигматуллина (1923-91).

Рәшит Нигъмәтуллин 1923 елның 5нче гыйнварында Казанда, укытучылар гаиләсендә дөньяга килә. Аның әтисе Шакир Шабан улы татар телен һәм әдәбиятын укыткан, ә әнисе Хәлимә Хөсәен кызы химиядән дәрәсләр биргән.

Рәшит Казанның 2нче гимназиясендә белем ала. Аның техник иҗатка омтылуы мәктәптә үк сизелә башлый. Мәсәлән, колхоз радиоҗайланмасы өчен телевизор төзегәннен исәпкә алып, 1939 елда аның исеме Бөтенсоюз авыл хужалыгы күргәзмәсенә Мактау Китабына кертелә.

Рәшит 1940 елда Укытучылар институтының

физика-математика факультетына укырга керә. Әмма техникага омтылышы көчле була, 1нче курстан соң ул Авиация техникумына күчә.

1942 елдан башлап сугыш беткәнчә Кызыл Армия сафларында хәрби хезмәттә була. 1945 елда Казан университетының физика-математика факультетына укырга керә һәм радиоэлектроника белән ныклап кызыксына башлый. Рәшит электрон парамагнит резонансын ачучы профессор Е.К. Завойский тарафыннан оештырылган лабораториядә С.А. Альтшулер кул астында фәнни эш белән шөгыльләнә һәм “Парамагнит йотылуны күпер ысулы белән үлчәү” дигән темага дип-

лом эшен яза.

Укудан тыш, студент Рәшит Нигъмәтуллин фәнни эш белән шөгыльләнә, жәмәгать эшләрендә катнаша. 3нче курста Чеботарев, 4нче курста Молотов, 5нче курста Сталин исемендәге стипендиат, Университет студентларының фәнни жәмгыяте рәйсе булып тора.

Университетны “Физика” белгечлегенә буенча тәмамлаганнан соң, Рәшит профессор А.Г. Шәфигуллин җитәкләгән молекуляр физика кафедрасы каршындагы аспирантурага укырга керә һәм полярография буенча комплекслы эзләнүләр алып бара. 1950-53 елларда ул СССРда беренче осциллографлы полярограф уйлап таба һәм төзи (соңрак Р.Ш. Нигъмәтуллин нигез салган осциллополяррографик юнәлеш буенча 5 кеше кандидатлык, 2 кеше докторлык диссертацияләре яклый).

“Каты электродлы полярографиядә осциллография ысулын куллану” дигән темага кандидатлык диссертациясен яклаганнан соң, Рәшит Нигъмәтуллин молекуляр физика кафедрасына ассистент итеп билгеләнә һәм университетның физика-математика факультеты деканы урынбасары итеп куела, 4нче курс студентларына эремәләрнең физик теориясен буенча махсус лекцияләр курсын укый. 1954 елда ул Казан авиация институтына (КАИ) радиотехниканың теоретик нигезләре кафедрасына мөдир итеп чакырыла. Соңрак бу кафедра теоретик радиотехника һәм электроника кафедрасы итеп үзгәртелә. Бу кафедраны Р.Ш. Нигъм-

Әтисе һәм әнисе белән (утырғаннар), 1928 ел.

әтуллин 35 ел җитәкли.

Үткән гасырның 50нче елларында, электроникада вакуумлы җайланмалар өстенлек алып торган заманда, Рәшит Шакир улының миниатюр электрон җайланмаларны электрод/сыеклык чигендәге үзлекләргә таянып төзү турындагы концептуаль фикере новаторларча һәм бик нәтиҗәле була. Кафедрага

мөдир булып килгәч, хезмәткәрләрнең фәнни юнәлешләрен, кызыксынуларын һәм үзенә фәнни кызыксыну өлкәсен берләштереп, ул яңа юнәлеш – молекуляр электроника (хемотроника) юнәлешен билгели. Бу өлкәдәге беренче нәтиҗәләр Университетның «Фәнни язмалары»нда мәкаләләр рәвешендә дөнья күрә.

Фәнни тикшеренүләрдә Рәшит Шакир улы академик стиль яклы иде. Шәкертләреннән ул шуны таләп итте. Классик университет белеме алган һәм математика аппаратын яхшы белгән кеше бу-

Пионер лагеренда вожатый (беренче рәттә сулдан 1нче), 1941 ел.

Бөек Ватан сугышында, 1942 ел.

федра хезмәткәрләренең фәнни нәтижәләре буенча КАИ полярография (соңрак – вольтамперметрия) жайланмалары һәм чаралары өлкәсендә әйдәп баручы фәнни үзәк итеп таныла.

Рәшит Нигъмәтуллин фәнгә киң карашлы, оригиналь һәм үзенә хас стильдә фикерләүче галим иде. Ул, гомумән, фәнни нәтижәләргә бастыруга түгел, ә аларны табуга күбрәк игътибар итә иде. Бу гадәт аның шәкертләренә дә күчкән.

Р.Ш. Нигъмәтуллинның төп хезмәтләре итеп “СССР Фәннәр академиясе докладлары” журналында совет электрохимиясе башлыгы академик А.Н.Фрумкин тәкъдиме белән басылган “Теория электрохимического диода” һәм “Общее уравнение и электрический аналог электролитической ячейки со сферическим стационарным микроэлектродом” исемле мәкаләләре санала.

Сыёк жисем электроникасы теориясе анын докторлык диссертациясендә бик төплә итеп яктыртыла. Аның диссертациясе академик А.Н. Фрумкин һәм СССР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы В.Г. Левич тарафыннан молекуляр электроника үсешендәге фундаменталь теоретик нигезләрнең берсе итеп бәяләнә. 1967 елда аңа профессор дәрәжәсе бирелә.

1975 елда Рәшит Шакир улы, академик А.Н. Фрумкин һәм СССР ФАнең вице-президенты В.А. Котельников булышлыгы белән, КАИда электрохимик информация үзгәрткечләре лабораториясен оештыра һәм аны житәкли. Бер үк вакытта ул микроэлектроника буенча проблемалы лабораториянең фәнни житәк-

ларак, ул фикерләрен тиз генә математик модельгә әверелдерә иде. Аның чыгышлары да фәнни интригалы, эмоциональ һәм дә жиңел аңлаешлы була иде. Шул ук вакытта анда мөһимлек һәм әһәмиятлек сизелә иде.

1962 елдан башлап Р.Ш. Нигъмәтуллин һәм ул житәкләгән ка-

чесе дә булып тора. Бу проблемалар буенча ул 2 тапкыр (1974 һәм 1976 елларда) СССР ФА Президиумында чыгыш ясады һәм КАИда ике тапкыр (1970 һәм 1975 елларда) Бөтенсоюз конференцияләргә оештырды. КАИдагы һәм, гомумән, Татарстандагы фәнни үсешкә Рәшит Нигъмәтуллинның илебездәге фән корифейлары, аерым алганда – микроэлектроника өлкәсендәге теоретик фән идеологы академик К.А. Вәлиев, СССР ФАнең вице-президенты В.А. Котельников, Нобель премиясе лауреаты академик А.М. Прохоров һ.б. белән шәхси элемтәдә булуы зур йогынты ясады.

1989 елда Р.Ш. Нигъмәтуллин электр чылбырлары теориясенә яңа төр төшенчәләр (реконт, реинд) кертә. Бу хезмәт яңа электр чылбырларын синтезлау мөмкинлеген ача.

Рәшит Шакир улы, сәламәтлеге какшау сәбәпле, 1978 елда үз теләге белән КАИ ректоры вазыйфасыннан баш тарта, кафедрада һәм радиотехника факультетында оештыру һәм фәнни эшләрне югарырак дәрәжәгә күтәрү өстендә армый-талмый эшли башлый. 1988 елда ул мәдир вазыйфасыннан да китә,

Тормыш иптәше Хөррият белән, 1946 ел.

фәнни эш һәм укуы белән генә шөгыльләнә.

Р.Ш. Нигъмәтуллин 200ләп фәнни хезмәт һәм уйлап табулар авторы. Ул 8 фән докторы һәм 30лап фән кандидаты әзерли. Ул һәр фәнни юнәлеш буенча аерым төркемнәр оештыра. Бүгенге көндә галим Нигъмәтуллин нигез салган фәнни мәктәпнең төп тикшеренүләре электрод/электролит чигенең электр моделен булдыру, бу системаның үзлекләрен өйрәнү, үзгәртү һәм куллануга бәйле

Шәкертләре Э.И. Солтанов, В.А. Белавин, И.К. Насыров, Е.Ф. Бадлов, Л.М. Урманчиев, А.Б. Елизаров белән, 1969 ел.

дистәләгән юнәлешләрдә алып барыла.

Хәзерге көндә кафедра галимнәре тарафыннан бер фәнни юнәлеш буенча гына да төрле үлчәү ысуллары, жайланмалары уйлап табылды. Алар ярдәмендә төрле шартларда фәнни һәм гамәли проблемаларны нәтижәле итеп чишәргә мөмкин. Бу яңалыклар 30лап патент һәм уйлап табу таныклыклары белән якланган. КДТУ-КАИдагы осциллополярграфия мәктәбе бүгенге көндә илебездә атаклы һәм әйдәп баручы фәнни мәктәп итеп санала. Кафедра галимнәре тарафыннан уйлап табылган жайланмалар илебездә һәм чит илләрдә төрле күргәзмәләрдә күрсәтелде һәм бүләкләр белән бәяләнде.

Рәшит Шакир улы Нигъмәтуллин күп еллар СССР ФАнең проблемалы советы, Фән һәм техника буенча дәүләт комитеты бүлеге әгъзасы, КАИ каршындагы 2 докторлык һәм 3 кандидатлык диссертацияләрен яклау буенча советлар рәисе, “КАИ хезмәтләре”нең радиотехника буенча сериясе, “Радиоэлектрон жайланмалар һәм системалар” исемле вузара җыентыкның җаваплы редакторы, СССР ФАнең “Электрохимия” журналының редколлегия әгъзасы. Р.Ш. Нигъмәтуллин ун ел (1967-77) еллар КАИның ректоры булып эшләде. Аның тырышлыгы белән КАИда ике яңа факультет ачылды, алар өчен яңа биналар, тулай тораклар, спорт комплексы төзелде. 1973 елда РФ Министрлар Кабинеты карары белән КАИга мәшһүр А.Н. Туполев исеме бирелде. РСФСР мәгариф министры академик И.Ф. Образцов КАИны техник югары уку

йортларының флагманы дип юкка гына әйтмәгәндер.

Рәшит Шакир улы җәмәгать эшләрендә дә актив катнашты. Ул 9 ел (1971-80 еллар) ТАССР Югары Советы рәисе булды. Аның фәнни-педагогик, административ һәм җәмгыяви хезмәтләре Ленин, Хезмәт Кызыл Байрагы, Мактау Билгесе орденнары һәм медальләр белән бәяләнде, 1971 елда аңа РСФСРның атказанган фән эшлеклесе дигән исем бирелде.

Гадәттә, кеше ике гомер уза дип әйтәләр. Берсе – кешеләргә күренгән тормыш

булса, икенчесе – эчке тормыш. Мин Рәшит Шакир улының ике тормышы да гармонияле рәвештә тыгыз бәйләнгән, вакыйгаларга бик бай булды дип әйтер идем. Төрле кешеләр белән аралашу аңардан бик куәтле эчке жан гамәлләрен таләп итте. Ул җиңел рәнҗи торган кеше иде. Кайчакта ул: “Кичләрен миңа көндез алган яраларымны яларга туры килә”, – дип әйткәли иде. Әмма тормышны яратуы, оптимизмы аңа көч, дөрт өстәде.

Фәнни конференциядә. Беренче рәттә сулдан уңга: Ю.П. Ермолаев, Р.Ш. Нигъмәтуллин, Ш.М. Чабдаров, 1983 ел.

Аның фаҗигале үлеменнән соң (1991 елның 7нче июле) инде күп еллар узса да, без аны һаман юксынабыз, ул нигез салган юнәлешләрдә аның күзгә күренмәгән даими ярдәмен тоеп яшибез. Вакыт узган сәен без аның башкалардан аерылып торган даһи шөхес булуын ачыграк тоябыз. Аның белән бергә хезмәт итүбезгә һаман да шатланабыз.

РЕКТОРЛАР ЙОЛДЫЗЛЫГЫНДАГЫ ЙОЛДЫЗ*

Мансур Хәсәнев

Хасанов М.Х. Звезда в созвездии ректоров.

МАНСУР ХӘСӘН улы ХӘСӘНЕВ – күренекле галим һәм дәүләт эшлеклесе, филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасының язучылар берлеге әгъзасы, ТРның Фәннәр академиясен оештыручы һәм аның беренче президенты. Фәнни хезмәтләре татар ренессансына, ижтимагый фикер үсеше тарихына карый.

Известный ученый, государственной деятель, первый президент Академии наук Республики Татарстан делится своими воспоминаниями о Р.Ш. Нигматуллине.

Рәшит Шакир улы белән танышуга хәтле булган хәлләр безнең арадагы хезмәттәшлектә һәм аңа карата мөнәсәбәтемдә тирән эз калдырды.

Аның белән танышуыма КАИның элеккеге ректоры Ю.К. Застела сәбәпче булды. Мин ул заманда КПССның Татарстан өлкә комитетында фән һәм уку йортлары бүлеген җитәкли идем. Көннәрдән бер көнне Застела миңа ректор урыныннан китәргә җыенуы турында хәбәр итте һәм гаризасын калдырып китте. Мин бу фикер белән килешмәдем. Безнең арада зур сөйләшү булды. Мин Юрий Кирилловичтан үзе урынына кемне тәкъдим итүен сорарым. Ул В.Е. Алемасовны күрсәттә. Алемасов бу урыннан баш тартты: “Мин оештыручы түгел, ә галим. Бу минем ампула түгел”, – дип җавап бирде. “Сез кемне тәкъдим итәрсез”, – дигән сорауга, ул КАИда саллы галимнәр җитәрлек, диде. Шуннан соң мин уку йортлары кураторына КАИ ректоры урынына биш кандидатның шәхси эшләрен хәзерләргә куштым. Минем таләпләр ике генә иде – фән докторы булу һәм яше 50дән артмаска тиеш.

Шулай итеп, минем алдымда профессор Р.Ш. Нигматуллинның шәхси эше.

Биографиясен укыдым, документларны карап чыктым... Илебездәге абруйлы югары уку йорты ректоры булырга тиешле претендент татар интеллигентлары арасынан чыккан шәхес. Ул – мәдәният, тәрбия, бер-берсенә игътибар алга куелган укытучылар гаиләсеннән. Гадәттә, ижади шәхес тәрбияләүдә беренче урында гаилә тора. Шулай ук мәктәп

зур роль уйный. Гаилә, мәктәп, яхшы югары уку йорты, андагы фәнни җитәкче – болар барысы да кешенең тормыш юлын, аның тормыштагы мәһим эшләрен билгели.

Һәм менә беренче очрашу. Яшь доктор. Ул елларда бу бик сирәк була иде. Ул миңа шундук ошады. Сөйләшүдән соң, “уйлап карарга кирәк”, – дип китте. Ул вакытта Казанда ике уку йорты – КДУ һәм КАИ – зур абруйлы уку йортлары итеп санала иде.

Ниһаять Нигматуллин ризалык бирде. Мин аны шундук Ф.А. Табеев янына алып кердем. Табеев һәрвакыт кешенең потенциал мөмкинлекләрен бик тиз беләп ала иде. Рәшит Табеевқа да ошады. Ул аның көчле җитәкче булуын беләп алды һәм һәрвакыт аңа ярдәм итә иде.

Безнең хезмәттәшлек шулай башланды.

Р.Ш. Нигматуллин көчле ректордан соң килде. Бу фонда зур коллектив белән эш итү бик читен. Нигматуллин үзенә кадәр урнашкан традицияләргә һәм идарә итү механизмнарын саклап калды, җаваплыкны киметмәдә һәм шуның белән җинде.

Фәнни казанышларга килсәк, бюджет акчаларыннан тыш, яшь доктор институтта фән үсешенә төрле тармаклардан финанс ярдәмен оештырды. Үз белгечлеге буенча әйдәп баручы профессор буларак, ул берничә гыйльми советны җитәкләде. Ул киңкырлы галим, оештыру, фәнни һәм укыту эшчәнлеген бергә алып баручы зур шәхес иде, кадрлар мәсьәләсендә дә үткер күзле булды. КАИда фән докторларының күп булуына карамастан, ул аерым юнәлешләр буенча яңа фәнни көчләрне җәлеп итте, аларны эзләде. Бервакыт ул мине перспектив хезмәткәр, ул вакытта Себердә эшләүче яшь

* «Р.Ш. Нигматуллин в воспоминаниях современников» (Казань: КГТУ, 2003) китабыннан алынды.

галим Г.Ю. Даутов белән таныштырды. Ул КАИ профессоры, соңрак Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы булды. Р.Ш. Нигъмәтуллин кешеләрдә бик сирәк ялгыша иде. Тагын бер мисал. Ул яш галим Ш.Ш. Ибраһимов белән таныштырды. Нигъмәтуллин аның киләчәктә зур галим булуына ышана иде. Тик ул, Фәннәр академиясә булмау сәбәпле, Казанда калырга теләмәде, Алма-Атага китте. Һәм менә, күпмедер вакыттан соң, без аның Казакъстан Фәннәр академиясенең беренче вице-президенты итеп сайланганын ишеттек.

Рәшит Шакир улы үзенә укучыларын кадрләп, чын галимнәр итеп тәрбияләде. Ул бик игелекле һәм якты чырайлы кеше иде. Кешеләрне тыңлый белә, борын күтәрми иде. Шушы сәләтләре аркасында ул ТАССР Югары Советы рәисе итеп сайланды.

Өлкә комитетында да аның сүзенә игътибар ителәр иде. Гомумән, ректорлардан М.Т. Нужин, П.А. Кирпичников һәм Р.Ш. Нигъмәтуллин иң абруйлы шәхесләр иде. Аларның һәрберсенең үзенә хас үзенчәлеге, һәрберсә үз урынында иде. Алар көчле кешеләр иде. Кабинетыннан Черек күлгә алып кителгән КДУ ректоры Г.Х. Камайга караганда жиңелрәк замана туры килсә дә, алар заманасының үз кыенлыклары бар иде. Алар югары уку йортларын үстерүче ректорлар буыныннан иде. Яңа факультетлар ачылды, белгечлекләр күбәйтелде, идеологик мәсьәләләр чишелде, яңа биналар корылды.

Рәшит белән КАИның яңа бинасын төзү өчен ниндидер складлар урнашкан урынны карап йөргәнем хәтеремдә. Хәзер анда Р.Ш. Нигъмәтуллин төзи башлаган 7нче бина тора. Ул һәрвакыт КАИдагы традицияләргә яклап килде. КАИда талантлы кешеләр күп иде. Һәрдаим дәвам иткән фәнни-педагогик һәм жәмәгатьчелек тирәлегә Нигъмәтуллинның үсешенә тәэсир итеп торды. Ул фәндә һәм КАИда гына түгел, ә республика югары уку йортларын оештыруда һәм аларның үсешендә, Татарстанның жәмгыя-

СССР ФА Президиумының Казандагы утырышы. Сулдан уңга: беренче рәттә – А.М. Прохоров, П.К. Зубец; икенче рәттә – Н.М. Эммануэль, М.Т. Нужин, Р.Ш. Нигъмәтуллин, М.М. Зарипов, 1974 ел.

ви үсешендә якты эз калдырды.

Шәхси яктан да ул тирән намуслы кеше иде. Ул һәрвакыт объектив булды. Аның соңгы еллары, минем карашка, бик читен узды. Ул үз теләге белән ректорлыктан киткәнгә борчылып йөрдә кебек. Әмма ул фән белән шөгыйльләнде, шәкертләр әзерләде. Без аның белән бер йортта тордык. Еш кына кичләрен мин аны шәкертләренә берәрсе белән сөйләшеп йөргәнен күрә идек. Без дусларча да, гаилә белән дә аралаша идек. Мин бу гаиләне яхшы белә идек. Аның тормыш иптәше – һәрвакыт ачык йөзле Хафиз кызы Хөррият бик уңган хужабикә дә, аның ярдәмчесе дә иде. Аның әтисе – юстиция министры һәм прокурор – Рәшит белән Хөррият танышкан вакытта репрессиягә элгә. Әмма бу факт Рәшитне куркытмый. Бу инде аның батыр йөрәкле кеше булуын сыйфатлый. Болар барысы да безнең арада күренекле кеше яшәгән булуын раслыйлар.

XX гасырда күренекле Казан ректорлары йолдызлыгы Россиядә һәм элеккеге Советлар Союзында билгеле бер урын алып торды. КАИ ректоры Рәшит Шакир улы Нигъмәтуллин шушы йолдызларның берсе иде.

Кызганычка каршы, ул Татарстан Республикасы Фәннәр академиясен оештырганчы дөнья куйды. Ул, ничкиксез, академиябезнең авторитетлы әгъзасы булып иде.

ДАИМИ СФЕРИК МИКРОЭЛЕКТРОДЛЫ ЭЛЕКТРОЛИТ КҮЗӘНӘГЕНЕҢ ГОМУМИ ТИГЕЗЛӘМӘСЕ ҺӘМ ЭЛЕКТР АНАЛОГЫ*

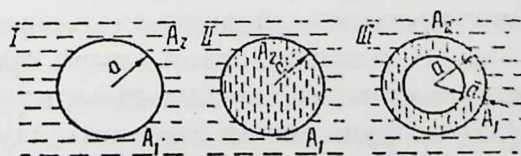
Рәшит Нигъмәтуллин

(Академик А.Н. Фрумкин тарафыннан тәкъдим ителә)

Заманча полярографик ысулларның һәм электр сигналларын электрохимик үзгәртү теорияләренен үсеше электролит күзәнәгенә тәэсир итүче электр йөртү көче белән электр агымы арасындагы функциональ бәйләнешне өйрәнүне таләп итә [1].

Түбәндә, диффузион кинетика законнарына таянып, даими сферик микроэлектродлы күзәнәк өчен $i(t)$ электр агымының ирекле рәвештәге $\mathcal{E}(t)$ электр йөртү көченә (э.й.к.) бәйлеләге күрсәтелә. Моның өчен: 1) электродтагы оксидлашу-кайтарылу реакциясе Тафель тигезләмәсенә буйсына; 2) икеләтә электр катламының C_o сыешлыгы электрод потенциалы функциясе була; 3) ионнарның күчеп йөрүе эремәнең күләмчә каршылыгы R_o аша исәпкә алына [2] дип карала. Шундый күзәнәкле чылбырдагы төрле процессларны тикшерү өчен электр модели дә тәкъдим ителә.

A_1 оксидлаштыргычы һәм A_2 кайтаргычы a радиуслы микроэлектрод өслегендә электроннар белән алышына дип алыяк: $A_1 + n\ominus \rightleftharpoons A_2$ (1 рәс.).

1 рәс.

Бу вакытта A_1 һәрвакыт эремәдә генә була, ә A_2 эремәдә (I очрак), 0 электрод материалында (II очрак) яки электродның $\bar{a} \ll a$ юка катламында эри (III очрак) дип кабул итик, ягъни каты электродны, терекөмеш тамчысын яки терекөмеш элпәсе белән капланган каты электродны карыйк. Һәр очракта да $i(t)$ электр агымы белән $\mathcal{E}(t)$ э.й.к. арасындагы бәйлеләкне билгеләү ике параболик ти-

гезләмәдән торган система өчен кырый мәсьәләне чишүгә кайтып кала:

$$\frac{\partial}{\partial t} C_v(r, t) = D_v \left[\frac{\partial^2 C_v}{\partial r^2}(r, t) + \frac{2}{r} \frac{\partial}{\partial r} C_v(r, t) \right], \quad (1)$$

монда ($v=1,2$), $t \geq 0$, ә C_1 өчен $r \geq a$; C_2 өчен:

I) $r \geq a$, II) $0 \leq r \leq a$, III) $a - \bar{a} \leq r \leq a$;

$$C_v(r, -0) = \bar{C}_v = \text{const} \quad (v=1, 2); \quad (2)$$

$$C_1(\infty, t) = \bar{C}_1; \quad I) C_2(\infty, t) = \bar{C}_2,$$

$$II) \frac{\partial}{\partial r} C_2(0, t) = 0,$$

$$III) \frac{\partial}{\partial r} C_2(a - \bar{a}, t) = 0; \quad (3)$$

$$\frac{\partial}{\partial r} C_1(a, t) = \frac{i_d(t)}{nFSD_1}; \quad I) \frac{\partial}{\partial r} C_2(a, t) = -\frac{i_d(t)}{nFSD_2};$$

$$II, III) \frac{d}{dr} C_2(a, t) = \frac{i_d(t)}{nFSD_2}; \quad (4)$$

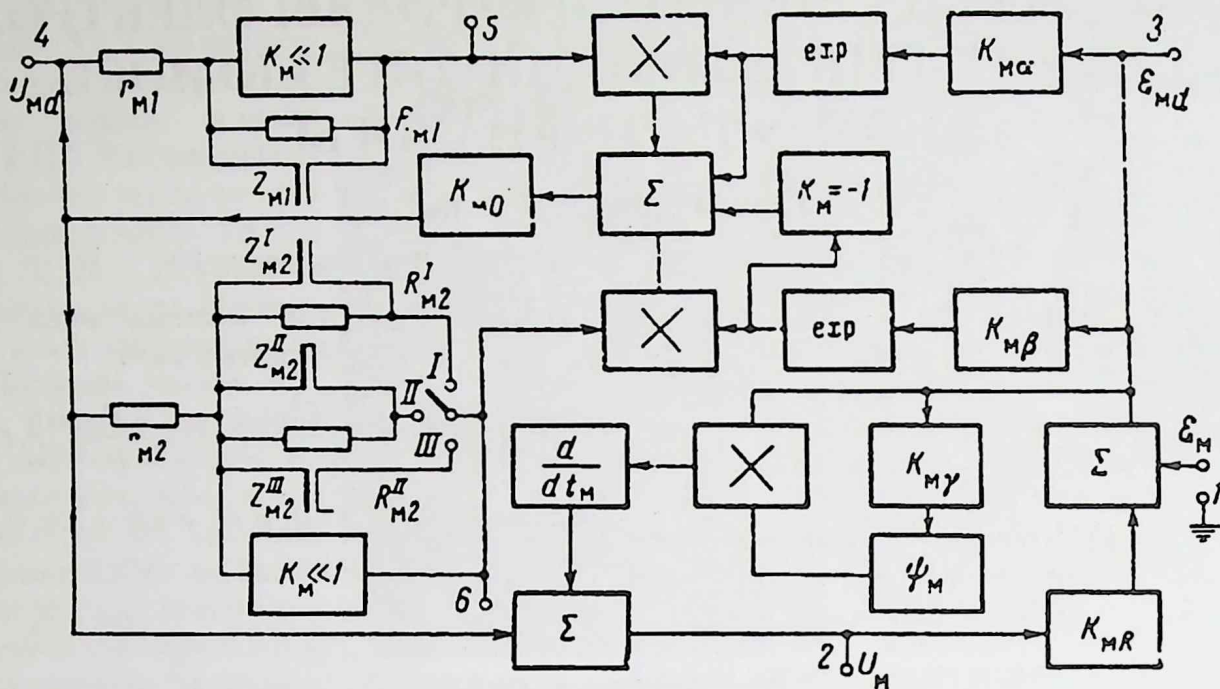
$$\frac{i_d(t)}{i_0} = \frac{C_1(a, t)}{\bar{C}_1} \exp \bar{\alpha} \mathcal{E}_d(t) - \frac{C_2(a, t)}{\bar{C}_2} \exp \bar{\beta} \mathcal{E}_d(t); \quad (5)$$

$$a) i(t) = i_d(t) + \frac{d}{dt} [\mathcal{E}_d C_o(\mathcal{E}_d)], \quad (6)$$

$$б) \mathcal{E}(t) = R_o i(t) + \mathcal{E}_d(t).$$

Биредә C_1 һәм $C_2 - A_1$ һәм A_2 нең концентрацияләре; $\bar{C}_1$ һәм $\bar{C}_2$ - аларның башлангыч тигезләнештәге кыйммәтләре; i_d - фарадей тогы; $\mathcal{E}_d$ - шул ук материалдан эшләнгән макроэлектродка карата үлчәнгән электрод потенциалы (кире тамгалы); $\bar{\alpha} = \alpha nF / RT$, $\bar{\beta} = -\beta nF / RT$, $\beta = 1 - \alpha$, $i_0 = nFSk\bar{C}_1^\beta \bar{C}_2^\alpha$; калган тамгалар фәндә кабул ителгәнчә.

* Мәкалә "Доклады Академии наук СССР" (1963, т. 151, № 6) журналынан алынды. Галим Хисамиев тәрҗемәсендә бирелә.

2 рәс.

Мәсьәлә болай чишелә: (1)-(4) тигезләмәләрәннән операцияләр ысулы [3] белән $C_v(a, t)$ чик концентрацияләренәң $i(t)$ электр агымына бәйләгеге билгеләнә. $C_v(a, t)$ ны Тафель тигезләмәсенә (5) куеп, $\mathcal{E}_d$ белән i_d арасындагы бәйләлекне билгелибез. Соңыннан, Кирхгоф законнарын (6) кулланып, эзләнгән бәйләлекне табабыз:

$$\begin{aligned} \frac{i_d}{i_0} = & \frac{\exp \bar{\alpha} \mathcal{E}_d}{\bar{u}_1} \left[\bar{u}_1 - \frac{d}{dt} \int_0^t F_1(t-\tau) i_d(\tau) d\tau \right] - \\ & - \frac{\exp \bar{\beta} \mathcal{E}_d}{\bar{u}_2} \left[\bar{u}_2 + \frac{d}{dt} \int_0^t F_2(t-\tau) i_d(\tau) d\tau \right], \end{aligned} \quad (7)$$

монда $i_d = i - \frac{d}{dt} [\mathcal{E}_d C_0(\mathcal{E}_d)]$, $\mathcal{E}_d = \mathcal{E} - R_0 i$,

$$\bar{u}_v = nFS\bar{C}_v \quad (v=1, 2),$$

$$F_1(t) = \frac{a}{D_1} \left[1 - \exp \frac{tD_1}{a^2} \operatorname{erfc} \sqrt{\frac{tD_1}{a^2}} \right],$$

$F_2(t)$ өч очрак өчен дә төрлечә:

$$F_2^I = \frac{a}{D^2} (1 - \exp \delta \operatorname{erfc} \sqrt{\delta}),$$

$$F_2^{II} = \frac{a}{D_2} \left[3\delta + \frac{1}{5} - \sum_{m=1}^{\infty} \frac{2}{\mu_m^2} \exp(-\mu_m^2 \delta) \right],$$

$$F_2^{III} = \frac{\bar{a}}{D_2} \left[\bar{\delta} + \frac{1}{3} - \sum_{m=1}^{\infty} \frac{2}{\bar{\mu}_m^2} (-1)^m \cos \bar{\mu}_m \exp(-\bar{\mu}_m^2 \bar{\delta}) \right];$$

$$\delta = \frac{tD_2}{a^2}; \quad \bar{\delta} = \frac{tD_2}{\bar{a}^2};$$

μ_m , $\bar{\mu}_m$ зурлыклары $\operatorname{tg} \mu_m = \mu_m$ һәм $\sin \bar{\mu}_m = 0$ тигезләмәләренәң уңай тамырлары.

Вольтерр тибындагы сызыкча булмаган интеграль тигезләмә $i(t)$ электр агымы белән ихтыяри $\mathcal{E}(t)$ э.й.к. арасындагы бәйләлекне чагылдыра.

(7)нче тигезләмәнең чишелеше гомуми очракта йомык рәвештә, ягъни чиксез процессларны кулланмыйча, башлангыч тигезләмәне тасвирлаучы функцияләр аша квадратурада табыла алмый. Электрохимик үлчәүләрнең төгәлlege 1-5 %тан артмау, ягъни электр аналоглы машиналар төгәллегеннән ким булу сәбәпле, (7)нче тигезләмәнең электр моделен булдыру акылга ятышлы.

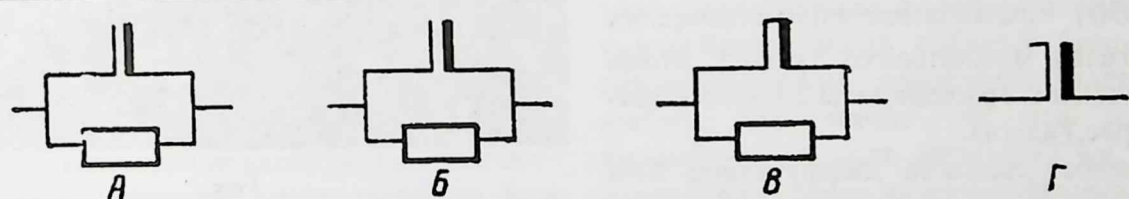
Диффузия һәм таралган параметрлы RC-чылбырлардагы потенциал тигезләнү күренешләренәң охшашлыгын исәпкә алсак,

$$\begin{aligned} f_v(p) &= p \int_0^{\infty} F_v(t) \exp(-pt) dt = \\ &= (-1)^v nFS \frac{[c_v(a, p) - \bar{C}_v]}{i(p)} \quad (v=1, 2) \end{aligned}$$

“диффузион каршылык” операторы гомуми очракта бериш RC-кабельдән һәм актив каршы-

лыктан жыелган икеполослыкның электр каршылыгына тиң булуын күрсәтә алабыз (1 табл.).

1 таблица

«Диффузион каршылык» операторы $i_v(p)$	$Z_v(p)$ икеполослыгының электр аналогы һәм операторча каршылыгы	
$f_1(p) = \frac{1}{\sqrt{pD_1 + \frac{D_1}{a}}}$	A	Ярымчиксез RC-кабель $R_{M1} > 0$ – актив каршылык $Z_1 = \frac{1}{\sqrt{p\beta_{M1} + 1/R_{M1}}}$ $\beta_{M1} = \bar{c}_{M1} / \bar{r}_{M1}^*$
$f_2^I(p) = \frac{1}{\sqrt{pD_2 + \frac{D_2}{a}}}$	B	Ярымчиксез RC-кабель $R_{M2}^I > 0$ – актив каршылык $Z_2^I = \frac{1}{\sqrt{p\beta_{M2} + 1/R_{M2}}}$ $\beta_{M2} = \bar{c}_{M2} / \bar{r}_{M2}^*$
$f_2^{II}(p) = \frac{1}{\sqrt{pD_2} \operatorname{cth} \frac{a}{D_2} \sqrt{pD_2} - \frac{D_2}{a}}$	B	RC-кабельнең кыска ялганган кисеге $R_{M2}^{II} < 0$ – актив тискәре каршылык $Z_2^{II} = \frac{1}{\sqrt{p\beta_{M2}} \operatorname{cth} R_{M2}^{II} \sqrt{p\beta_{M2} + 1/R_{M2}}}$ $ R_{M2}^{II} = r_{M2}^I$
$f_2^{III} = \frac{1}{\sqrt{pD_2} \operatorname{th} \frac{a}{D_2} \sqrt{pD_2}}$	Г	Очлары асылган RC-кабель кисеге $Z_2^{III} = \frac{1}{\sqrt{p\beta_{M2}} \operatorname{th} R_{M2}^{III} \sqrt{p\beta_{M2}}}$
		
* $\bar{r}_{Mv}$ һәм $\bar{c}_{Mv}$ – RC-кабельнең каршылыгы һәм сыешлыгы		

(7)нче тигезләмәдәгә $F_v(t)$ һәм $i_d(t)$ функцияләре жыелмасының чыгарылмасы сызыкча дүртполослыкның чыгышындагы көчәнешкә тигез булса, керештәгә көчәнеш $i_d(t)$ – ның үзгәрү законына буйсына. Мондый дүртполослык сыйфатында каршылыгы $Z_v(p)$ булган чылбыр аша тискәре кайтма бәйләнешне тәмин итә торган көчәйткеч кулланылырга мөмкин [4]. Бу нәтижеләр (7) тигезләмәсенең структур моделен төзүгә мөмкинлек бирә. Ул RC-кабельдән һәм аналог машиналарының стандарт блоктарыннан: көчәйткечләрдән, нәсызыкча үзгәрткечләрдән, дифференциаллаучы, тапкырлаучы һәм кушучы жайланмалардан тора (2 рәс.).

Модель схемасындагы көчәнеш тигезләмәләре:

$$\frac{U_{Mi}}{K_{M0}} = \frac{\exp \theta K_{M\alpha} U_{Me}}{r_{M1}} \left[\frac{r_{M1}}{\theta} - \frac{d}{dt_M} \int_0^{t_M} F_{M1}(t_M - \tau_M) U_{Mi}(\tau_M) d\tau_M \right] - \frac{\exp \theta K_{M\beta} U_{Me}}{r_{M2}} \left[\frac{r_{M2}}{\theta} + \frac{d}{dt_M} \int_0^{t_M} F_{M2}(t_M - \tau_M) U_{Mi}(\tau_M) d\tau_M \right],$$

$$\left[\frac{d}{dt_M} \int_0^{t_M} F_{M1}(t_M - \tau_M) U_{Mi}(\tau_M) d\tau_M \right] - \frac{\exp \theta K_{M\beta} U_{Me}}{r_{M2}} \left[\frac{r_{M2}}{\theta} + \frac{d}{dt_M} \int_0^{t_M} F_{M2}(t_M - \tau_M) U_{Mi}(\tau_M) d\tau_M \right], \quad (8)$$

биредә:

$$U_{Mi} = U_M - \frac{d}{dt_M} \left[g U_{Me} \psi_M(\theta K_{M\gamma} U_{Me}) \right],$$

$$U_{Me} = \mathcal{E}_M - K_{MR} U_M,$$

$$F_{M1} = R_{M1} (1 - \exp \delta_{M1} \operatorname{erfc} \sqrt{\delta_{M1}}),$$

$$F_{M2}^I = R_{M1}^I (1 - \exp \delta_{M2}^I \operatorname{erfc} \sqrt{\delta_{M2}^I}),$$

$$F_{M2}^{II} = R_{M2}^{II} \left[3\delta_{M2}^{II} + \frac{1}{5} - \sum_{m=1}^{\infty} \frac{2}{\mu_m^2} \exp(-\mu_m^2 \delta_{M2}^{II}) \right],$$

$$F_{M2}^{III} = R_{M2}^{III} \left[\delta_{M2}^{III} + \frac{1}{3} - \sum_{m=1}^{\infty} \frac{2}{\bar{\mu}_m^2} \underbrace{(-1)^m \cos \bar{\mu}_m}_1 \exp(-\bar{\mu}_m^2 \delta_{M2}^{III}) \right],$$

$$\delta_{M\nu}^{(N)} = t_M \beta_{M\nu}^{-1} (R_{M\nu}^{(N)})^{-2} \quad (N = 0, I, II, III; \nu = 1, 2),$$

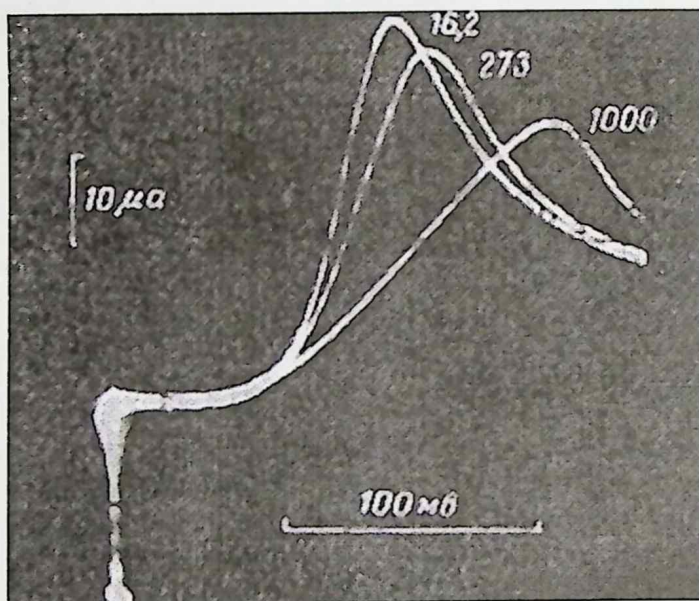
$$\theta = 1b^{-1}, \quad \vartheta = 1 \text{ сек.}$$

Чынбарлыкның (7)нче һәм модельнең (8)нче тигезләмәләрен чагыштырып һәм мәгълүм алымнар кулланып [5], охшашлык даимиләрен кертергә һәм охшашлык инвариантларын табарга мөмкин.

Күзәнәкнең тәкъдим ителә торган электр аналогы $i(t)$, $i_d(t)$, $\mathcal{E}_d(t)$ зурлыklarын һәм оксидлаштыргыч белән кайтаргычның чик концентрацияләренең вакытлыча бәйләлеген бирелгән $\mathcal{E}(t)$ һәм күзәнәк параметрларына карап билгеләү мөмкинлеген тудыра. Моңа караган көчәнешләр схемадагы 2-6 клеммаларыннан (2 рәс.) алына.

Ярымчиксез сызыкча диффузиянең һәм $(D_\nu t) \ll a^2$ кайтма процессларның ($i_0 \rightarrow \infty$) аерым очрагы өчен модель Е.Ф. Базлов белән бергә эшләнде. Анда ИПТ-5 интеграторының операцион көчәйткечләре, тапкырлаучы блок һәм универсаль функциональ БН-3 үзгәрткеч-

ләрә кулланылды. Тышкы э.й.к. НГПК-3 генераторы ярдәмендә бирелде. Ярымчиксез RC-кабель сыйфатында чикле сандагы күпбуынлы RC-чылбыр кулланылды [6]. Шушы модельне кулланып, сызыкча үзгәрүчән э.й.к. кушылганда R_o -нең потенциал күчешенә һәм полярографик дулкын пикгына йогынтысы 1,5-9% төгәллек белән өйрәнелде (3 рәс.).

3 рәс.

Мәкаләмне йомгаклап, хезмәтемә һәрдаим игътибарлы булулары һәм кыйммәтле киңәшләре өчен, академик А.Н. Фрумкинга һәм СССР ФАнең мөхбир әгъзасы В.Г. Левичка зур рәхмәтемне белдерәм.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Гохштейн Я.П., ДАН, 126, № 3, 598 (1959); Н. Matsuda, Y. Ayabe, Zs. Elektrochem., 59, 494 (1955); Нигматуллин Р.Ш., ДАН. 150. № 3, 600 (1963).
2. Фрумкин А.Н., Богоцкий В.С., Иофа З.А., Кабанов Б.Н. Кинетика электродных процессов. – М., 1952. – С. 96; Левич В.Г. Физико-химическая гидродинамика – М., 1959. – С. 262.
3. Диткин В.А., Кузнецов П.И. Справочник по операционному исчислению. – М.-Л., 1951.
4. Фельдбаум А.А. Вычислительные устройства в автоматических системах. – М., 1959. – С. 209.
5. Тетельбаум И.М. Электрическое моделирование. – М., 1959. – С. 42.
6. Базлов Е.Ф., Нигматуллин Р.Ш. Тр. Казанск. авиацион. инст., вып. 73, 1963. – С. 65.

© Асылгәрәев Ш.Н., 2008

ПРОФЕССОР ГЫЙБАД АЛПАРОВНЫҢ ТОРМЫШЫ ҺӘМ ГЫЙЛЬМИ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Шәрифжан Асылгәрәев

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомум тел бүлгәгә мөдире. Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре.

Асылгараев Ш.Н. Жизнь и научная деятельность профессора Гибада Алпарова.

Статья посвящена юбилею известного татарского ученого-языковеда, педагога и общественного деятеля Г.Х. Алпарова (1888-2008).

2008 елның декабрь аенда мәшһүр тел белгече, тюрколог, педагог, журналист һәм жәмәгать эшлеклесе Гыйбад Алпаровның тууына 120 ел тула. Аның тормышын һәм күпкырлы эшчәнлеген Х.Бәдигый, Ш.Рамазанов, Л.Жәләй, В.Хангилдин, Л.Яфаров, Г.Әхәтов, Ф.Ганиев, Г.Якупова, М.Сәгыйтов, Ф.Фаткуллин, Р.Үтәбаев кебек күренекле тел галимнәре, танылган педагог һәм журналистлар тирәнтен өйрәнәп анализлаганнар һәм үзләренең фикер-нәтижеләрен Татарстан, Башкортстан республикалары матбугат битләрендә баян иткәннәр.

Г.Алпаров кебек шөхеснең жәмгыятьтә тоткан урыны һәм роле турында сөйләгәндә, аның нинди гаиләдән чыгуын, әтисе-әнисе һәм әби-бабаларының кем булуын белү, нинди эш белән шөгыльләнүләрен дә истә тоту кирәктер.

Гыйбад Хәбибулла улы Алпаров 1888 елның иске стиль белән 20нче ноябрәндә (яңача 2нче декабрәндә) Уфа губернасы Эстәрлетамак өязе хәзерге Авыргазы районының Корманай авылында тугыз балалы гаиләдә, әти-әнисен сөендереп, икенче бала булып дөньяга килә. Гыйбадның әтисе Хәбибулла абзый – алдынгы карашлы мөселман руханилары вәкиле – бай тормышлы булган. Аның дөньяга нинди карашта булуын күрсәтү өчен түбәндәге фактларны китерү дә җитә. 1911-12 елларда Хәбибулла Алпаров авылда больница ачу хәстәрен күрә башлый. Әмма аның бу изге нияте тормышка ашмый кала. Чөнки иске карашлы кешеләр, мөселман руханилары «Авылга руслар җыярга телисеңме», – дип аңа каршы төшәләр. Төрле

янауларга, куркытуларга карамастан, Хәбибулла абзый үз йортында мәктәп ачуга ирешә. Ул үз акчасына мәктәп өчен парталар, класс такталары, урындыклар, уку китаплары сатып ала, аларны Эстәрлетамактан үз аты белән ташый. «Мәктәп бинасын бөтен гаиләбез белән җыештыра идек, идәннен юабыз, әти мичне үзе яга иде. Якты килчәккә ул нык ышанды. Бу тойгылар безгә – балаларга да күчте. Нәкъ менә шуңа күрә дә барысы да (алты малай, өч кыз) илебез һәм халкыбыз өчен файдалы кешеләр булып үстеләр, партия һәм совет работниклары дәрәжәсенә җиткеләр», – дип искә алалар Алпаровның кече балалары Мәхмүт белән Мәрһәм [1].

Башлангыч белемне Гыйбад Алпаров үз авылы мәктәбендә ала, аннан соң Уфа шәһәрәндә «Госмания» һәм «Галия» мәдрәсәләрендә укый, 1910 елда Казанга килеп «Татарская учительская школа» шәкертә була һәм бу уку йортын 1913 елда тәмамлый. «Госмания» мәдрәсәсендә укыган елларын галим болай дип искә ала: «1904-05 елларда инде мин газета аркылы бөтен дөнья әхвәле белән танышып баручы идем. Якыннан катнашмасам да, 1905 ел революция хәрәкәтләрен беркадәр аңлап, эчемнән аның яклы булып үткәрдем. Мәдрәсәдә мантыйк укуга каршы забастовкаларда катнаштым. 1907 елны, хәзрәтнең «бәддогасына» карамыйча, «Галия» мәдрәсәсенә күчеп киттем. Атам мине тәрбияләүдән кул селтәде» [2, 168]. Шуңа күрәдер, булчак тел белгече «Галия» мәдрәсәсендә укыганда каникул вакытларында, Галимжан

Ибраһимов белән бергәләп, Урта Азия якларына барып, үзбәкләр, казахлар, кыргызлар, тажиклар арасында укытучылык хезмәткә белән шөгыльләнә, аларның телләрен, йолаларын, гореф-гадәтләрен өйрәнә, шул рәвешле ул өч ел дәвамында эшли дә, укый да. Гыйбад Алпаров 18 яшеннән үз көнен үзгәрә башлый. 1910-11 елларда Казанда, 1913-14 елларда Оренбург губернасының Троицк шәһәрində балалар укыта. 1914-18 елларда Г.Алпаров кабат Эстәрлетамак өязенә кайта, Карамалыда культура-агарту өлкәсində хезмәт итә.

Октябрь инкыйлабын яшь белгеч күтәрәнке рух белән каршы ала һәм халкыбызның рухи-мәдәни дәрәжәсен күтәрү юлында зур тырышлык куя. 1918 елда Уфада «Авыл халкы», «Көрәш», «Кызыл яу» газеталарын чыгаруда актив катнаша, 1920 елда Уфадагы халык мәгарифе институтында белемен күтәрә, төрле уку йортларында, укытучылар өчен ачылган курсларда тел гыйлеме укыта, Кызыл гаскәрләр өчен ачылган курсларда дәресләр бирә. Шулай ук вакытта Башкортстан китап нәшриятында бүлек мөдире, «Кызыл юл», «Шәрык ярлылары», «Урал» газеталарында әдәби хезмәткәр, секретарь, редактор булып эшли. Әйтергә кирәк, әлеге газета битләрендә галимнең күпсанлы мәкаләләре дөнья күрә һәм алар татар, башкорт хезмәт ияләренең милли-сәяси аңын үстерүдә әһәмиятле роль уйныйлар.

Инде югарыда язылганча, Г.Алпаров «Галия» мәдрәсәсində укыган чорда да, Казанда «Татарская учительская школа»ны тәмамлаганнан соң да балалар укыту белән шөгыльләнә һәм гарәп хәрефләренә нигезләнгән алфавит белән балаларны укырга-язарга өйрәтүнең авырлыгын һәм кыенлыгын үзгәрсендә татый. Уку-укыту практикасы, әлифба һәм орфография тарихын өйрәнү нәтижәсində ул татар хәрефләренә формасын үзгәртү, аларның санын азайту фикеренә килә һәм үз практикасында боларны эшләп тә, сынап та карый. Бу урында авторның үзен тыңлап карау яхшырак булыр: «Без ике кыш, балаларга берәр баш хәрефне күрсәтеп кенә

укырга һәм язарга өйрәтеп карадык: балалар аңарга бик тиз төшенә, берәр баш хәрефләренә генә кушып язудан хәзерге кеби күзәл язучыга. Хәрефләребез берәр генә калдырылса, балаларга ике-өч айда белдерелә торган нәрсәләренә бер айда белдереп, калган вакытларда башка файдалы гыйлемнәр өйрәтергә мөмкин булыр иде. Аларның газиз гомерләре әллә ничә катлаулы хәрефләр белән саташып үтмәс иде». [1, 17]. Галим үзенә бу

идеясен 1912, 1913 елларда Казанда нәшер ителгән «Хәреф вә имлямыз», «Татар әлифбасы» китаплары аша киң массага таратырга тырыша. Бу хезмәтләрдә хәреф, сүзнең кайсы урынында килүенә карамастан, һәрвакыт бер генә шәкелдә күрсәтелә. Шулай итеп, язуда татар хәрефләренә саны өч тапкыр кими. Ни кызганыч, Г.Алпаровның бу теләге К.Насыри һәм Ш.Иманаевларның идеяләре кебек тормышка ашмый кала. Татар язусында бер авазны өч-дүрт хәреф белән күрсәтү гарәп графикасын латинга алыштырганчы дәвам итә. Шунда да искәртәргә кирәк, галим «Хәреф вә имлямыз» хезмәтində, беренчеләрдән буларак, әлифба тарихын шактый киң яктырта [3]. Жыеп әйткәндә, галим Октябрь революциясінә кадәр үк хәреф-имля, язучы тарихы, әлифба, сүзлекләр төзү өлкәсində шактый зур нәтижеләргә ирешә.

Г.Алпаров мөстәкыйль эшчәнлеген тәржемәләрдән башлап жибәрә. Ул, Г.Ибраһимов белән берлектә, рус теленнән «Бичара колның тормышы» (1908), «Миллионнар табу» (1909) исемле хикәяләренә, 1910 елда төрөкчәдән «Бичара хатын» әсәренә тәржемәләрен һәм «Кесәлек мәңгелек календарь» (2 нче кисәк) дигән хезмәтен бастыра.

Гражданнар сугышы барган авыр еллардагы киеренке хезмәт Г.Алпаровның сәламәтлеген шактый какшата. 1921 елда ул Урта Азиягә дөваланырга жибәрелә. Авыру булуына карамастан, эшчән дәвам иттерә. Башта Әүлията өязендә гомуми белем мәктәбінде сабак бирә, аннары совет-партия мәктәбінде лекцияләр укый. 1922-24 елларда Ташкентта «Чулпан» журналында жаваплы сәркатип, ка-

зах телендә чыга торган «Ак юл» газетасында хезмәткәр вазыйфаларын башкара. Төрөкмән-стан Мәгариф халык комиссариатының дәүләт гыйльми советында эшли. Үзбәк, казах, кыргыз, уйгур, төрөкмән телләрен яхшы белүче буларак, Г.Алпаров шушы милләт халыкларына фәнни-практик ярдәм дә күрсәтә. Галим, бу телләрнең өзлексез баюын, камилләшә баруын күрәп, халыкларны бай сүзлек хәзинәләреннән, телләрнең сүз ясау мөмкинлекләреннән, жанлы сөйләшү теленнән, жирле сөйләшүләрдән тулы һәм нәтижәлерәк файдаланырга өнди, телгә игътибарлы булырга, тел үсешен тәртипкә салырга үгетли. Шушы елларда Г.Алпаров байтак кына төрки телләрнең дәрәслекләрен төзүдә дә катнаша. Аның, төрөкмән галиме Мөхәммәд Гилдиев белән берлектә, 1924 елда төзегән әлифбасы төрөкмән мәктәпләрендә 15 ел буена дәрәслек буларак хезмәт итә. Моннан тыш ул төрөкмәнчә «Олыларга уку-язу өйрәтү өчен сабаклык», «Тел сабаклыгы», «Төрөкмән теленең грамматикасы»н язган, каракалпак халкы теле грамматикасы нигезләрен эшләүдә катнашкан. Болар, үз нәүбәтендә, көньяк төрки телләрнең әлифба һәм орфографияләрен эшләүдә һәм эшкөртүдә актив катнашырга мөмкинлек бирсә, киләчәктә үзенә гыйльми эшләрендә бу телләрне чагыштырма-тарихи метод белән өйрәнүгә бик нык ярдәм итә.

1924 елда Г.Алпаров яңадан Уфага кайта һәм Башкортстан Мәгариф комиссариаты каршындагы Гыйльми үзәкнең һәм Академүзәкнең органы – «Белем» журналының сәркатибә булып эшли. 1925 елда ул Казанга килә, анда Татарстан Мәгариф халык комиссариаты каршындагы Гыйльми үзәккә сәркатип булып эшкә урнаша, Татарстан Мәгариф комиссариатының Татарстан делегаты буларак, 1926 елда Баку шәһәрендә үткән Беренче тюркология съезды эшендә катнаша. Съездга әзерлек уңае белән «Мәгариф» журналында, «Кызыл Татарстан» газетасында «Бездә хәрәф мәсьәләсе» исемле мәкаләсен бастыра.

1926 елның жәендә, Гыйльми үзәк житекчесе Г.Ибраһимов тарафыннан сайланып, өч кеше – Г.Алпаров, Х.Бәдигый, Н.Хәким Ленинградка укырга жиберелә. Башта алар андагы Көнчыгыш институтының төрки телләр бүлеген (1928 ел), аннары шунда ук аспирантура (1930) тәмамлылар. 1930 елда өчесе дә

зур белгеч булып Казанга әйләнеп кайталар. Бу турыда Казан дәүләт педагогия институты профессоры Мөхәммәтхан ага Фазлуллин бер истәлегендә болай дип яза: «... 1930 елның азында алар аспирантураны тәмамлап кайтканда инде безгә, Казан педагогия институтында, татар теле кафедрасы оештырырга рөхсәт ителгән иде. Без аларның өчесен дә шул кафедрага укытучы итеп чакырдык, доцентлар итеп билгеләдек. Кафедраны юлга салу эшендә Гыйбад ага зур булышлык итте. Татар теле буенча синтаксис курсы укытып барды. Студентларны тәрбияләү эшендә актив катнашты» [4].

Казанга кайткач, Г.Алпаров педагогия институтында һәм башка югары уку йортларында укыта, гыйльми эш алып бара, гыйльми кадрлар әзерләү өлкәсендә зур эшчәнлек күрсәтә. 1931 елда кафедрада аспирантура ачылгач, Ш.Рамазанов, В.Хангилдин, Л.Жәләй, Ф.Хәмидуллин, Г.Хәбиб кебек яш белгечләр, Г.Алпаров житекчелегендә аспирантура курсы үтәләр, мәшһүр тел белгечләре, зур галим булып житешәләр. Гомумән, педагогия институтында эшләгәндә Г.Алпаров житекчелегендә йөзләргә укытучылар, дистәләргә гыйльми хезмәткәрләр әзерләнеп чыга. 1930-31 елларда галим Татарстан фәнни-тикшеренү экономика институтының гыйльми хезмәткәре булып та эшли. Тел белем өлкәсендә житекчелеккә белән танылган профессор Х.Бәдигый, Г.Шәрәф һәм М.Фазлуллиннар белән бергә, ул 1934 елда татар эшче һәм колхозчыларының сөйләм телен өйрәнү өчен төзелгән 20 кешелек экспедициягә житекчелек итә. Шуңа ук елны Урал педагогия фәнни-тикшеренү институты тарафыннан Свердловск шәһәренә татарлардан тел-әдәбият укытучылары әзерләү буенча оештырылган курсларда лекцияләр укырга чакырыла. Г.Алпаров әдәбият галимнәре һәм классик язучыларыбыз Г.Ибраһимов, М.Гафури һәм башкалар белән ижади бәйләнештә тора. Мәсәлән, М.Гафури юбилее катлап, Ташкенттан «Мәжит абый кем?» дип язган хаты «Башкортстан» газетасында басыла. Укытучылык хезмәтен башкару белән беррәттән, ул тел мәсьәләләрен тикшерү буенча да нәтижәле эш алып бара.

Галим бик иртә, 48 яшендә, педагогик һәм гыйльми эшчәнлегенә киң жәеләп үскән ча-

гында, 1936 елның 31нче июлендә фани дөнъяны калдырып мәңгелеккә күчә. Жәсәдә Казанда Арча зиратында күмелгән.

Дөнъядан иртә китүенә карамастан, ул тел белеменә караган 30лап китап, 40тан артык фәнни хезмәт, 100гә якын ижтимагый-публицистик һәм фәнни-популяр мәкалә калдыра. Аларның күбесе, инде алда язылганча, татар, башкорт, төрекмән, үзбәк телләренәң әлифба, орфография мәсьәләләренә багышланган. Татар теленәң грамматик төзелешенә караган хезмәтләре түбәндәгеләр: «Телебездә падеж мәсьәләсе», «Грамматика нигезләре турысында», «Татар теленәң ялганмалык табигате турында», «Татар телендә кушма төрләр», «Функциональ сүзләр», «Татар телендә иярчен жөмлөләр бармы?»

Г.Алпаровны тел галиме буларак дөнъяга таныткан хезмәте – беренче басмасы 1926 елда, икенче басмасы 1927 елда дөнъя күргән «Шәкли нигездә татар грамматикасы» дигән монографиясе. Бу хезмәт шул чорда ук фән, мәдәният жәмәгәтчелегендә зур кызыксыну уята һәм тел белгечләренәң төрле бәясен ала. «Телебезне гыйльми тикшерү юлында бер тәжрибә» буларак язылган зур күләмле бу хезмәт татар теле фәне үсешенәң яңа этабын башлап жиберә. Ләкин авторга бу кыю адымы өчен шактый тәнкыйть сүзләре дә иштергә туры килә. Тәнкыйтьнең төп юнәлеше, әлеге грамматикада телнең тик тышкы, ягъни шәкли ягы гына алынып, эчке – мәгънә ягы читләтелгән диюдән гыйбарәт була. Болай бәяләү тәнкыйтьнең берьяклы булуыннан килә. Шунны ассызыклап әйтергә кирәк: Г.Алпаров телнең мәгънә ягына игътибар итмәүчеләр тарафдары түгел иде. Аның өчен телнең шәкли ягын, формаль факторларын өйрәнү үзмаксат булмады. Тел күренешләренәң башта шәкли ягын, формаль якларын өйрәнү аңа соңыннан бу күренешләренәң мәгънәсенә тагын да тирәнрәк, тагын да тулырак төшенү өчен кирәк иде. Аңлашылганча, формаль нигезгә корылган грамматика телнең тышкы ягы белән эш итми булдыра алмый, югыйсә ул шәкли (формаль) грамматика да булмас иде. Әнә бит автор үзе үк: «Дәрәс, кайбер урыннарда мәгънә ягына да кагылмый булмас. Чөнки телнең тышкы әйтәлеш ягы белән эчке мәгънә ягы бер-берсенә бик нык бәйләнештә була» [5, 28], – дип яза. Аның, мәсәлән, сүз

төркемнәрен эчке һәм тышкы яклардан карап классификацияләве, сүзләр ясалышын фонетик, морфологик, синтаксик төрләргә бүлеп каравы нәкъ әнә шул принципка корылган.

Хезмәт тел материалына гаять дәрәжәдә бай булып, дүрт бүлектән гыйбарәт: кереш, фонетика, морфология һәм синтаксис. Монда телебезнең грамматик төзелеше үзенчәлекле һәм шактый тулы яктыртыла, анык мәгълүмат билгеле бер калыпка салып бирелә. Галим бу хезмәтен татар, башкорт, казах, кыргыз, төрекмән, үзбәк, уйгур телләрен янәшә куеп, чагыштырып яза һәм ул гомуми тюркология күләмендә фәнни грамматика тудыруда иң уңышлы тәжрибә була.

«Шәкли нигездә татар грамматикасы» дүрт бүлектән гыйбарәт дидек. Боларның дүртесе дә оригиналь хезмәтләр. Г.Алпаров, гомумән, әзер материал белән эш итми торган, үзе тикшереп ышанган фактларны гына фәнни эшкәртә торган галим була. Моңы фонетика бүлегенә караган материаллар да дәлилләп тора. Г.Алпаров эксперименталь фонетика белән шөгыйльләнгән галим түгел. Шуңа да карамастан, аның грамматикасында татар теленәң фонетик төзелеше тирәнтен тикшерелгән һәм үзенчәлекле яклары тулысынча ачылган. Мәсәлән, татар сөйләмендә «а» авазының (басымсыз ижекте) иренләшү үзенчәлеген беренче башлап ачучы, дәлилләүче Г.Алпаров була. Аның бу ачышының дәрәсегә эксперименталь юл белән дә раслана. О-ә сузыкларының сүз эчендә әйтәлеш үзенчәлекләрен билгеләүдә дә аның фикере аксиома булып тора. Төрки телләргә хас сингармонизм күренеше дә, беренче буларак, Г.Алпаров тарафыннан житди тикшерелә һәм аңа «авазлар гармониясе» дигән гаять төгәл фәнни билгеләмә бирелә. Татар телендә фонетик чаралар белән сүз язалу фактына башлап игътибар итүче һәм аны фәнни нигезләүче шулай ук профессор Г.Алпаров була.

«Шәкли нигездә татар грамматикасы» китабында татар теленәң фонетик төзелеше тирән һәм тулы яктыртылган. Монда автор татар теленәке дип танылырга тиешле авазларның санын ачыклай: «Димәк, – дип яза ул, – безнең телебездә, калын һәм нечкә әйтәлүләргә игътибарга алмаганда, барлыгы 28 аваз бар. Аларның һәрберсенәң калын да, нечкә дә әйтәлүләрен игътибарга алганда, безнең теле-

бездә барысы 56 аваз булырга туры килә (сузыклар – 10, тартыклар – 46)» [5, 38].

Узган гасырның 20 нче елларында гыйльми һәм мәктәп грамматикаларын шәкли нигездә кору юлында кызу эш башлана. Бу өлкәдә рус галимнәреннән А.М. Пешковский, М.К. Петерсон, Гуппиус һәм башкалар грамматикада шәкли принципны бик нык яклап чыгалар.

Яна эш мәктәпләре өчен Дәүләт гыйльми советы тарафыннан тел буенча төзелгән программаларда да телнең шәкли ягы нигез итеп алынган була. Ягъни грамматика дәрәсләрендә сүзләрнең тышкы күренешләрен, аларның формаль үзгәрешләрен тикшерү, жөмлөләргә дә сүз тизмәләре дип тикшерү һәм өйрәнү төп максат итеп куела. Грамматикаларны шәкли нигездә төзү яки төземәү мәсьәләсә төрки тел фәнендә дә кызу бәхәсләр тудыра. Бу бәхәс, Г.Алпаровның «Шәкли нигездә татар грамматикасы» чыкканга кадәр үк, Ташкентта 1922-23 елларда үзбәк телендәге «Инкыйлаб» журналында күтөрелә. Монда үткөрелгән җаваплы бер киңәшмәдә профессор Е.Д. Поливанов «Төрки телләрдә тар шәкли грамматика нигезе»н алу турында доклад сөйлә. Телчә һәм әдәбият белгече Г.Сәгъди моңа каршы төшә. Ул төрки телләрдә саф шәкли нигезне алу мөмкин түгел, дип чыга. Ләкин фәнни бәхәс киңәшмәдә сөйләнгән сүзләр белән генә бетми, ул «Инкыйлаб» журналы битләрендә дәвам итә, соңыннан «Мәгариф» (Казан) журналы битләренә дә күчә. Димәк, Г.Алпаров бөтен ил тел белгечләре, мәгариф һәм гыйльми учреждение эшчеләре арасында күп санда үзенә яклаучыларын тапкан, мәктәп практикасында кулланылган шәкли нигездәге грамматикаларны читтән күзәтүче генә булмаган. Ул «Шәкли нигездә татар грамматикасы»н практик рәвештә төзеп күрсәтүгә көн тәртибенә куя һәм, кичекмәстән аны башкарып, китап итеп бастырып та чыгара.

1927 елның 15-22нче июнь көннәрендә Казанда үткөрелгән тел-әдәбият конференциясендә Г.Алпаров «Шәкли грамматика агымы һәм шәкли грамматика нигезләре» темасына доклад ясый. Докладында, грамматикада шәкли агымның тарихын һәм асылын аңлатуға зур урын бирсә дә, аның мәгънә ягын да

игътибарсыз калдырмый. «... шулай да, – ди ул, – телнең шәкли ягын бөтенләй саф көенчә, бер дә мәгънә ягына кермичә өйрәнү кыен һәм артык жансыз, файдасыз да бер нәрсә булыр иде. Шуңа күрә, шәкли ягы грамматикада нигез, төп итеп кенә алына, телнең мәгънә ягы ташланмый, бәлки аны шәкелгә ияртеп, тагы да ачыклабрак өйрәнергә юл ачыла» [6, 134]. Шуңа ук докладында галим шәкелне өйрәнүнең тел законнарын ачыклауга, һәр аерым телгә хас булган фактларның бүтән тел тәэсиренә бирелүләренә юл куймауга хезмәт итүен дә әйтә. Конференция, грамматикада шәкли нигезне уңай күренеш, дип таба һәм киләчәктә шуңа нигезгә күчәргә кирәклеке турында махсус карар да кабул ителә.

«Шәкли нигездә татар грамматикасы»ның 1927 елда берәз төзәтелгән 2нче басмасы чыккан, «Мәгариф» журналы битләрендә аңа карата тел белгечләре Х.Бәдигый, Ф.Туйкә, И.Гобәйдуллин һәм башкаларның рецензияләре басыла. Хужа Бәдигый журналының өч санына сузылган, жентекле һәм тирән фәнни тикшеренү нәтижәсә булган озын мақаләсендә, галимнең «Шәкли нигездә татар грамматикасы» хезмәтенә югары бәя бирә. Ул Г.Алпаров китабында телебездәге моңа кадәр таркау, томанлы хәлдә булган тышкы фактларның ачык гәүдәләндерелүе, бу юнәлештәге тикшеренүләргә киң юл ачылуы һәм тикшеренү, тәҗрибәләргә уртаклашу кирәклегә турында теләк белдерә.

Галимнең «Шәкли нигездә татар грамматикасы» монографиясе һәм күпләгән башка хезмәтләреннән югары уку йортларының татар теле һәм әдәбияты бүлегә укытучылары һәм студентлары уннарча еллар буена файдаланып килделәр һәм киләчәктә дә файдаланырлар.

Профессор Г.Алпаров телебезнең аваз-хәрәф, имля һәм грамматикасы мәсьәләләрен тикшерү белән генә чикләнми. Аның гомуми тел гыйлеменә, тел фәлсәфәсенә караган хезмәтләре («Тел гыйлемендә марксизм хәрәкәте», «Тел гыйлемендә марксизмга таба», «Тел гыйлемендә диалектик материализм нигезләре») дә байтак. Аның «Тел гыйлеменә кыскача тарихы» хезмәтендә грамматика һәм тел белеме тарихында үтелгән юллар, тел белемнең үсеш баскычлары, үсеш юнәлеше шактый тулы яктыртылган. Г.Алпаров үзенә

бик күп хезмәтләре белән тел гыйлемебезне тагын да үстерү, күп милләтле илебез чикләреннән читкә – башка халыкларга да житкерү эшенә билгеле бер өлеш керткән галим.

Минемчә, хәзерге укучы галимнең әлифба алыштыру кебек четерекле мәсьәләгә карата булган фикерен дә белеп торырга тиеш. Г.Алпаровның 1926 елда Бакуда узган Беренче тюркологик съездда делегат булып катнашуын язган идек инде. Анда төрки халыкларның гарәп әлифбасына нигезләнгән язуын латин графикасына күчерү мәсьәләсә дә карала. Татар зыялыларының күпчелеге, шул исәптән Г.Алпаров та, моңа каршы була. Ул үз фикерен «Латин түгел, гарәп» дигән мәкаләсендә түбәндәгечә дәлилли: «Хәреф алмаштыру бар, хәреф алу бар – болар икәве ике нәрсә. Элгәрәдән үзенә әлифбасы, язуы, мәдәнияте булмаган халык кына «әлифба ала». Бу дөньяда бар эш, иреккә эш. Ул аны «мәдәнияте»дән сайлап ала, чагыштырып, карап ала.

Ләкин электән әлифбалы, язулы бер халыкның, бер фажигалә хәл булмаганда, үз иреге белән әлифба алыштыруы, яңаны сайлап алуы – булмый торган нәрсә. Бер халык үзенә ана телен үз иреге белән алмаштыра алмаган кебек, тел кебек үк үзләшкән язуын да алмаштыра алмый...

Яңа әлифбага күчү өчен, элгәреге әлифбаның 90 %ы укырга да, язарга да яраксыз булуы, техникага бөтенләй уңайсыз булуы кирәк. Яңадан алмаштырып алына торган әлифбаның халык арасында күптән, ыргылаш таныш булуы, үзе көн-төн катнашып бергә аралашып яшәгән халыкның әлифбасы булуы шарт.

Бу шартлар табылмаганда, яңа әлифбага күчәбез дип булышу – тирәнлегә, киңлегә беләнмәгән диңгезгә кереп йөзәргә тотыну белән бер булачагына шик юк» [7]. Галимнең сүзләре, фикере Ж.Вәлидинекә белән аваздаш.

Ул да бит: «Яңа әлифба кертү – милли мәдәният өчен фажига, чөнки бу традицияләренә тулысынча өзәлүе дигән сүз. Бөтен халык кинәт кенә, бер мизгел эчәндә наданга өверелә», – дип әйткән [8]. Бу ике олпат зыялыбызның әлифба алыштыруга каршы булулары, аларның яңалыкны, прогрессны аңламауы, белмәүдән түгел, бәлки бу аларның үз халкын укымышлы, мәдәниятле итеп күрү, аны чираттагы фажигадан саклап калу ниятеннән туган изге теләкләредер. Бу теләкләр бүгенгә көндә дә үзләренә актуальлеген югалтмаган. Кызганыч, үз вакытында аларга дәрәс бәя бирүчеләр азрак булган шул.

Гыйбад Алпаровның гаиләсә әтисенекә кебек ишле булмый. Ул Кырмыскалыда эшләүче, Мирсәет Солтангалиевнең туганы, Гайшә исемле кызга өйләнә. 1914 елда аларның уллары туа, аңа Үзбәк дип исем кушалар.

Үзбәк кече яшәтән үк тырыш, эш сөючән була, әти-әнисенә йөзәнә кызыллык китерми, 35 ел «Татгражданпроект» институты директоры булып эшли. Хезмәттә ирешкән уңышлары өчен ул республика һәм ил күләмәндәге мактаулы исемнәргә лаек була, күкрәген «Хезмәт Кызыл Байрагы», ике «Почёт билгесе», «Халыклар дуслыгы» орденнары бизи.

Үзбәк аганың әтисенә булган жылы мөнәсәбәте аның «Кызыл таң» газетасы хезмәткәре Ф.Фаткуллинга биргән жавабында ачык чагыла [9]. Әтигезне ничегрәк хәтерлисез? – дигән сорауга ул: «Идеаль кеше булмый диләр. Әти менә шул идеалга якын кеше иде. «Итагатыле Гыйбадулла хәзрәт» дип йөртәләр иде аны. Бик ижади кеше, башында яңадан-яңа идеяләр туып кына тора иде...», – дип жавап бирә.

Г.Алпаровның башка балалары булмаган. Казан шәһәрәндә ике оныгы – Әскәр, Фәридә (Галия белән Үзбәкнең балалары) яши.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Якупова Г., Фаткуллин Ф. Бертуган Алпаровлар // Ватан юлы. – 1973. – 29 май. – № 64.
2. Жәләй Л. Фәнни кыюлык // Казан утлары. – 1978. – № 12.
3. Алпаров Г. Хәреф вә имлямыз. – Казан: Лито-типография Т-го Д-ма «Бр. Касимовы», 1912. – 29 б.
4. Фазлуллин М. Кулъязма истәлек. – 1958, 19 декабрь.
5. Алпаров Г. Сайланма хезмәтләр. – Казан: Татгосиздат, 1945.
6. Беренче тел-әдәбият конференциясе материаллары. – Казан, 1927.
7. Алпаров Г. Латин түгел, гарәп // Безнең юл. – 1926, № 4.
8. Вәлиди Ж. Сайланма хезмәтләр. – Казан: Мәгариф, 2007.
9. Фаткуллин Ф. Йөз елларга торырлык дөвернең бер батыры // Кызыл таң. – 1998, 18 ноябрь.

© Хәйретдинова Т.Х., 2008

ТӨН СҮЗЕНЕҢ ЛЕКСИК МӘГҢНӘСЕ ҺӘМ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

Тәнзилә Хәйретдинова

ТӘНЗИЛӘ ХӘСӘН кызы ХӘЙРЕТДИНОВА – филология фәннәре кандидаты, Татарстан фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тел белеме бүлегедә өлкән фәнни хезмәткәр. 35 елдан артык татар теленең диалектларын өйрәнә, татар теленең лексик-семантик төркемнәрен тикшерә; берничә монография, күпсанлы мәкаләләр авторы. Татар теленең диалектологик сүзлеген төзүдә катнаша.

Хайрутдинова Т.Х. Лексическое значение слова *төн* и его применение.

В статье приводятся многочисленные примеры участия слова «төн» («ночь») в образовании лексических единиц в диалектах татарского языка.

Төн (сөйләшлөрдә *тен* варианты) – тәүлекнең кояш батыштан кояш чыгышка, кичтән иртә беләнгә кадәрге өлеше: *Караңгы төн үтеп китсә, чыгар кояш* (М.Гафури [1, 3 т., 250]). *Бер төн эчәндә хәбәр инде бөтен авылга таралып өлгөрә* (М.Жәлил [1, 3 т., 250]). *Көн – авыр, төн – бер кабер, бер ел тоела сәгатем* (С.Рәмиев. «Алданган»). *Төннең гомере кыскара, көн яктысы арта бара* (Р.Вәлиева. «Төннең гомере кыскара»). *Кулләр аккошлар белән дус, май – сирень белән, төн – якты йолдызлар белән, мин – синең белән* (Р.Вәлиева. «Урман һәм мин»).

Сызла, сызла, сызла, күңелем

Сызла бер туктамыйча,

Сызла айлар, сызла еллар

Сызла төн йокламыйча.

(С.Рәмиев. «Сызла күңелем»).

Төн сүзеннән телебездә кушымчалар ярдәмендә исем, сыйфат, фигыль, рәвеш сүз төркемнәре ясала.

Төнә (<төн+афф.-ә) мишәр диалекты сөйләшкәндә 'кичә' мәгънәсен белдерә: *Ире төнә шунда йөри иде, бөгөн күргәнем йук* (чст.). *Төнә эләкшә пешергән идем, ашамадылар* (хвл.). *Әле төнә генә сарык баллады* (мәл.). *Икзамин ыздават' итеп төнә генә килде* (кузн.).

Шуның белән бергә, мишәр диалектында, урта диалектның нократ, тау ягы керәшеннәре сөйләшләрәндә *тенә*, тархан сөйләшкәндә *төнә/тенә* вариантлары югарыдагы мәгънәдә кулланылалар.

Мисаллар: *Тенә килделәр каладан* (лмб.). *Сез сың тенә генә килдегезме?* (чст.). *Икесе килде тенә үгә* (кузн.). *Төнә кина булган икән.*

Суқаладылар, себерделәр төнә. Тенә Тарханга киттәйе (трх.).

Төн тамырыннан ясалган *тенәге* (миш. д.), *төнәген* (мам., дөб., бәр., нокр., каз. ар.-крш., срг., лмб.), *тени'ен* (кас.), *тенәгенәк* (мәл.) лексик берәмлекләре 'кичә, кичәгенәк' мәгънәсен белдерәләр.

Тенәге (миш. д.), *тенәнге* (глз., нокр.) сүзләре 'кичәге' мәгънәсендә билгеле.

Мисаллар: *Төнәген кызларым машина белән қайттылар* (мам.). *Төнәген қайттым Йошкардан* (бәр.). *Төнәген шундый рәхәт булды* (минз.). *Бу су тенәге, түк* (чст.). *Тенәген жәңгыр күп жәуды* (блт.). *Тенәген хат алдык* (нокр.). *Тугызда, йаткайдегез тенәген* (срг.). *Тенәген кину бактым* (лмб.). *Ул ма'а тени'ене илми'и'ели иде* (кас.).

Төнәген лексик берәмлеге халык жырларында да очрый:

Актыр минем беләгем

Сабынлап юдым төнәген.

Төнәген күргән жәгет өчен

Әле дә булса яна йөрәгем [2, 169].

'Кичә' мәгънәсендә урта диалект сөйләшләрәндә *кенә* (нрл., т.я.-крш.), *кенәген* (мам., лш., крш., чст.), *көнәген* (мам.), *кенәгенәк* (лш., каз. ар.-крш.) сүзләре актив кулланыла. Биредә -т~к тәңгәлләге чагылыш таба. Мисаллар: *Кенә кич шул кечкенә машина гына килде* (нрл.). *Кенә шикәр алдыңмы?* (т.я.-крш.). *Кенәген мәче жәңгына дагын қунақ килер дим.* *Кенәген көтү чыкмады жәңгыр жәугач.* *Көнәген қайтасым қалған* (мам.).

'Кичәге' мәгънәсендә урта диалектның

лаеш сөйләшкендә кенәнге варианты да теркәлгән. Көнәнге-бүгенге парлы сүзе лаеш сөйләшкендә 'кичә һәм бүген' мәгънәсендә кулланыла. Мисаллар: *Кенәнге эшме әле бу? Кенәнге-бүгенгесе эссе булды* (лш.).

Төнәү (<төн+афф.-әү) фигыленең пермь сөйләшкендә 'төн куну', 'кунаклау', 'төн үткәрү' мәгънәләре билгеле. Мәсәлән: *Кемдә қунып, төнәп әсәрисез? Төннәде дә китте. қазлар утырып төниләр, раудага менмиләр.*

Урта диалектның дөбъяз, тубыл-иртыш диалектының тубыл сөйләшләрәндә төнәп алу фигыле 'аз гына йоклап алу, черем итеп алу' мәгънәсендә теркәлгән: *Бераз гына төнәп алым әле* (дөб.). *Аш пешкәнче төнәп алайым* (тбл.).

Төнләү (<төн+афф.-ләү) тубыл-иртыш диалектының тубыл, тара сөйләшләрәндә 'куну' мәгънәсен белдереп килә: *Сестә төнләп ың-қалы пулама?*

Төнәүең (<төн+афф.-әү+афф.-ең) тубыл сөйләшкендә 'йокысыз бала'га карата кулланыла.

Төнләңе (<төн+афф.-лә+афф.-ңе) тубыл һәм төмән сөйләшләрәндә 'мәче башлы ябалак' мәгънәсен белдерә.

Төнлек (<төн+афф.-лек) лексик берәмлегә әдәби телдә 'төнгә житәрлек, төнгә исәпләнгән азык' төшенчәсендә кулланыла.

Төнге (<төн+афф.-ге) 'караңгы төшкәч, төн житкәч булган вакыттагы, тәүлекнең төн мизгелендәге' мәгънәсендә мәгълүм: *төнге урам, төнге шәһәр, төнге каравыл* һ.б.

Себер диалектлары сөйләшләрәндә төнкө варианты кулланыла һәм ул 'төнлә атларны көтү' мәгънәсендә билгеле: *Әйтәң песнең төнкөгә барың, йомақны кән эшәтерсез* (төм.).

Төнге сыйфатына кушымчалар ялганып ясалган лексик берәмлекләр дә 'вакыт' төшенчәсендә кулланылалар. Мәсәлән: *төнгелек* 'төнге вакыт, төн', *төнгелеккә* (төнге+афф.-лек+афф.-кә) 'төнгә'.

Мисаллар: *Төнгелеккә утырырга кеше табылырмы? Төнгелеккә сөткә бал изеп эчерде.*

Төнгелеккә чыгу сүзтезмәсе бөре сөйләшкендә 'ат сакларга куна бару, ат ашатырга төнлә чыгу' мәгънәсендә килә.

Моннан тыш, телебездә төнлә (<төн+афф.-лә) 'төнге вакытта', төнсез (<төн+афф.-сез) 'төн житмичә, төн булмыйча' лексик берәмлекләрен китерергә була. Мисаллар: *Төнлә түгел, көндез дә мин анда бернәрсә таба алмыйм* (Г.Тукай [1, 3 т., 253]). *Төнсез*

кайтмас әле ул.

Төн сүзе кушма сүзләр составында кулланыла: *төнозын* рәвешә 'бөтен төн буена, кичтән алып таң атканчы булган вакыт аралыгы'н белдерә: *Төнозын қайда йөри икән ул бала?*

Төн лексемасы парлы сүзләр составында да кулланыла: *Төне-көне* 'бөтен тәүлек буенча': *Төне-көне тырышып эшләргә инде. Төне-көне сызлана.*

Төн-көн 'тәүлек бую': *төн-көн чаба.*

Төн сүзе бәйләкләр составында да еш кулланыла. Мәсәлән: *төн белән* 'төнлә, төнен', 'төн' бую'.

Тен ката, төн ката (миш. д.) 'төн бую, төнозын': *Төн ката йокламадым* (лмб.). *Үгә кермәгән тен ката* (срг.). *Төн ката йүтәлләп чыктым. Сәгат' дүртләрдә йагарбыз, әле төн ката керергә* (мәл.). *Әле ван'а тен ката да йөри* (хвл.). *Йын ката Шакур катны төн ката* (чпр.). *Ә кич калып үзе генә утыра ул шунда төн ката* (М.Жәлил [1, 3 т., 251]).

Төнгә каршы 'кичкә таба': *Төнгә каршы берәү, моңлы итеп, Рәйхан, аерылышу көен жырлады* (хал. жыры).

Әдәби телдәге 'төн бую' мәгънәсендә мишәр диалектының мәләкәс сөйләшкендә *төнесте* (<төн өсте) лексемасы да кулланыла: *Барыбер төнесте китерделәр аннары.*

Төн сүзе еш кына сүзтезмәләр составында кулланыла. Мәсәлән: *төн уртасы* 'төннең үзәге', *төннән төнгә* 'иртәдән алып кичкә кадәр, бер караңгыдан икенче караңгыга кадәр булган вакыт аралыгы': *Кыш көннәре билдән карлар ерып төннән төнгә кадәр урман кисәбез* (Г.Хужа [1, 3 т., 251]).

Төн озайган, төн озайу сүзтезмәләре пермь сөйләшкендә 'ажаган' мәгънәсен белдереп килә: *Төн озайу йәшен йәшнәгәндә суқмый ул, күкрәми. Төн озайганда йәшен йәшни. Төн озайгандыр, шуны күргәнсездер.*

Төн сүзе үсемлек, хайван атмалары белән бергә килеп, яңа мәгънәлә лексик берәмлекләр ясый: *төн гөле, төн миләүшәсе, төн патшасы* 'кактусның төнлә чәчәк ата торган төре', *төн карчыгасы, төн кошы* 'төнлә генә оча торган хайван, ярканат', *төн күбәләге* 'төнлә оча торган күбәкләрнең гомуми исеме', *төн күгәрчене, төн йабалак* (төм.) 'ярканат' һ.б.

Төн сүзе тагын фразеологик сүзтезмәләр составында да еш очрый. Мәсәлән: *төн тишегеннән* 'төнлә, төн караңгылыгында, таң аткан-

чы', төн убыры, төн пәрие 'төн буенча йокла-
мый, эшли яки утыра торган кеше', *жиде төн*
уртасында 'төнненң үзөгәндә, йокының иң
каты вакытында': *Жиде төн уртасында уятып*
сора, анда да әйтеп бирәм мин аны (Г.Бәши-
ров [1, 3 т., 763]). *Жиде төн уртасында да, ай,*
дусларым, дип әйтәм (хал. жыры).

Төнлә туган фразеологик берәмлеге телдә
ике мәгънәгә ия: 1) 'караңгы чырайлы, башка-
лар белән рәтләп сөйләшми торган кеше' һәм
2) акылсыз, юләр яки аңгыра кеше.

Төн сүзе төрле фонетик вариантларда һәм
мәгънәләрдә башка төрки телләрдә дә
күзәтелә. Мәсәлән: башк. *төн*, калп., казах.
тун, алт. *түн*, үзб. *тун*, уйг. *түн*, хак. *түн*.
Угыз телләрендә аның яңгырау варианты *дип*
кулланыла һәм 'кичә' мәгънәсен белдерә.

«Татар теленәң аңлатмалы сүзлегендә
төн сүзенәң тагын 'төнъяк' мәгънәсә дә
теркәлгән һәм ул сирәк билгесә белән би-
релгән. Бу мәгънәдә *төн* сүзә кайбер язучы-
ларның әсәрләрендә очрый.

Мисаллар: *Бу өйнең ике ишеге бар: берсә*
төнгә, берсә кыйблага карый (Г.Ибраһимов [1,
3 т., 250]). *Төн кешеләренә жибәрер алдыннан*
кылычны аңа атасы бүләк итеп биргән иде
(Н.Фәттаһ. [1, 3 т., 250]).

Төн сүзә *як, тараф* терминнары белән
янәшә килергә дә мөмкин: *Төн ягы (тарафы):*
Төн ягыннан салкын эңилләр исә (Ә.Ерикәй [1,

3 т., 251]). *Төшлек тарафыннан төн тарафы-*
на ага торган су буенда Искәндәр хажинның
су тегермәне [бар]. (З.Һади [1, 3 т., 251]).

Төнъяк кушма сүзә дөнъяның дүрт тарафы-
ның берсә, көнъякка капма-каршы якны бел-
дерә: *Төнъякта акрын, ләкин бик тирән гөрләү*
белән күк күкрәгән тавыш ишетелде (Ш.Ка-
мал [1, 3 т., 253]).

Төнъяк сүзә сүзтезмәләр составында да
кулланыла: *төнъяк балкышы, төнъяк шәүләсә*
'атмосфераның югары катлауларында якты-
лык нурлары чәчелү күренешә', төнъяк салкы-
ны, төнъяк ярымшар, төнъяк флоты, төнъяк
аюы һ.б.

Төнъяк-көнбатыш, төнъяк-көнчыгыш пар-
лы сүзләре дөнъя тарафларын белдерә торган
терминнар, ягъни *төнъяк* һәм *көнбатыш,*
төнъяк һәм *көнчыгыш* арасындагы юнәлешне
белдерәләр.

Төнъяклап рәвешә 'төнъяктан, төнъяк юнә-
лештән' мәгънәсен белдерә: *Таң алдыннан*
төнъяклап искән аяз эңил аяк астын чиратты
(Ф.Сәйфи-Казанлы [1, 3 т., 254]).

Мишәр диалектының ләмбрә сөйләшәндә-
гә *тенлек* (<тен<төн+афф. -лек) сүзә 'төнъяк'
мәгънәсендә кулланыла: *Кийаш тенлектә инә*
хазер.

Жыеп әйткәндә, *төн* сүзә күп кенә лексик
берәмлекләр ясауда катнаша һәм төрле
мәгънә төсмерләрен белдереп килә.

КЫСКАРТМАЛАР

урт.д. – урта диалект

бәр. – бәрәңге

блт. – балтач

глз. – глазов

дөб. – дөбъяз

каз. ар.-крш. – казан арты керәшеннәре

кас. – касыйм

лш. – лаеш

мам. – мамадыш

минз. – минзәлә

нокр. – нократ

нрл. – норлат

трх. – тархан

миш. д. – мишәр диалекты

кузн. – кузнецк

лмб. – ләмбрә

мөл. – мөләкәс

срг. – сергач

т.я.-крш. – тау ягы керәшеннәре

хвл. – хвалын

чпр. – чүпрәлә

чст. – чистай

себ. д. – себер диалектлары

тбл. – тубыл

төм. – төмән

ЧЫГАНАКЛАР

1. Татар теленәң аңлатмалы сүзлегә. – Казан, 2 т. – 1979. – 728 б.; 3 т. – 1981. – 832 б.

2. Кыска жырлар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1972.

3. Татар теленәң диалектологик сүзлегә. – Казан, 1969. – 644 б.; 1993. – 460 б.

4. Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1992. – 256 с.

БОЛГАР-ТАТАРЛАРДА ЫШАНУ-ЙОЛАЛАРГА ҺӘМ ТРАДИЦИЯЛӘРГӘ БӘЙЛЕ ИСЕМНӘРДӘН ЯСАЛГАН ФАМИЛИЯЛӘР

Зилинә Хөснүллина

ЗИЛИНӘ МӘГЪФУР кызы ХӨСНУЛЛИНА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт гуманитар-педагогика университетының рус мәктәбендә татар теле укыту кафедрасы өлкән укытучысы.

Хөснүллина З.М. Фамилии, образованные из имен, связанных с верованиями и традициями болгаро-татар.

В статье обсуждаются топонимические написания отдельных татарских фамилий.

Борынгы төрки халыкларда, шул исәптән болгар-татарларда да, яңа туган бала янына усал явыз көчләрне, жен-пәриләрне китермәү, аларны куркыту максатыннан чыгып, аңа начар мәгънәсенә ия булган “яман” исемен бирү йоласы булган: Яман, Яманай, Яманбикә, Ямангол, Яманчура һ.б. исемнәребез шул йола тәэсирендә барлыкка килгәннәр. Татар гаиләләрендә яман компонентлы исемнәр хәзер балаларга кушылмыйлар. Алар Яманов, Яманбаев, Яманголов, Ямансаров, Ямантаев һ.б.ш. фамилияләребездә генә сакланганнар [1].

Борынгы төрки халыклар зәһәр исле, әче сарымсак үсемлеге атамасын да, бала янына усал көчләр, авырулар килмәсен дигән теләктән чыгып, ир балага исем итеп биргәннәр. Суган һәм сарымсакның кеше организмы өчен гаять файдалы булуы, гомерне озайтуы медицинада бик күптәннән билгеле. Борынгы заманнарда сугышчылар тимер киёмнәр эчендә суган яки сарымсактан ясалган ырым әйберләре йөрткәннәр. Аларның фикеренчә, суган һәм сарымсак һәртөрле авырулардан, ук һәм кылычтан сакланган. Татарларда Сарымсак исеме (чаг.: русларда Чеснок, шуннан Чесноков фамилиясе ясалган; гарәпләрдә Әлкам – чүлдә үсә торган, әремнән ачырак булган үлән; борынгы төркиләрдә Басар – “тау сарымсагы”) хәзер кулланылмый. Бу исем, Сарымсаков фамилиясенә әверелеп, безнең көннәргә кадәр сакланган. Сарымсаков фамилиясе үзбәкләрдә һәм каракалпакларда да бар.

Баланың ата-анасы, якин туганнары, нәсел-ыруы теләгенә нисбәтле кеше исемнәренә бер

төрән баланың сау-сәламәт булып үсүен, яшәвен теләү исемнәре тәшкил итә. Мондый исемнәргә нигезләнеп түбәндәге фамилияләр барлыкка килгән: Тимербулатов, Тимербаев, Исәнбаев.

Татарларга гарәпләрдән кергән Сәлим, Сәлам – “исәнлек”, “саулык” исемнәре, әлегә исем компонентлары катнашып Сәлимгәрәев, Сәлимов, Сәламов, Сәлимуллин, Сәлимжанов фамилияләре барлыкка килгән.

Борынгы ыруглык, колбиләүчелек һәм феодал җәмгыятьләрдә көчле ярыш-бәйгеләрдә, яу-сугышларда өстен чыккан, батырлык-геройлык күрсәткән ир-атлар, хөрмәт-абруйга, дан-дәрәжәгә ия булган. Менә шуңа элек-электән ир баланың көчле, гайрәтле һәм батыр булып үсүен теләгәннәр, һәм бу теләк кеше исемнәрендә дә чагылыш тапкан.

Ир баланың көч-куәт, гайрәт-батырлык иясе булуын теләү метафорик рәвештә кыргый һәм йорт хайваннары (арыслан, каплан, барс, сыртлан, ягуар, буга – үгез, атан – ата дөя һ.б.), ау кошлары (лачын, бөркет, карчыга һ.б.) аталарына нигезләнеп барлыкка килгән кеше исемнәрендә чагылыш таба. Бу төр теләк исемнәренә байтагы “көч-куәт, батырлык” төшенчәсен белдерүче алып, баһадир, каһарман, мөңкә-бөкә, куәт, көч, пәһлеван, гайрәт сүзләренә нигезләнеп яки шул сүзләр катнашып ясалган.

Татар халкының борынгы риваять-хикәятләрендә Алып бабай гаять зур, көчле, таза гәүдәле итеп сурәтләнә: “Алып – батыр кеше иде; әгәр дә ул эшкә чынлап тотынса, кечкенәрәк тауларны аудара һәм бер кулы белән атларны яки сыерларны күтәрә ала иде” [1, 5].

Татарлар арасында калку урыннарны, зур булмаган тауларны "Алып бабай чабатасын каккан жир" дип карау-ышану бар. Татар теленең минзәлә сөйләшкәндә бүгенге көндә дә алпамыш сүзе "алып, зур гәүдәле, озын буйлы кеше" мәгънәсендә кулланыла [1, 20].

Идел-Кама болгарларында Алып, Алыпхужа, Алыптай, Урум Алып кебек кеше исемнәре булган.

Татарларда XV-XIX йөзләрдә Алыпарслан, Алыпбай, Алыпбәк, Алыпкол, Алпар, Алапай исемнәре кулланылган. Боларның кайберләре татар авыллары исемнәренә яки фамилияләренә әверелгәннәр. Татарлар арасында очрый торган Алпаров фамилиясенең (мәсәлән, татар теленең күренекле белгече, профессор Гыйбад Алпаров, архитектор Үзбәк Алпаров һ.б.) асылында шушы исем ята. Гарәби Азамат исеме "рыцарь, баһадир, герой" мәгънәсен белдерә. Диалекталь вариантлары – Азай, Азук. Болардан Азаматов, Азаев, Азуков фамилияләре ясалган.

Болгар-татарларда кеше исемнәре аша, исемнәргә нисбәтән, баланың бәхетле, мул ризыклы, мал-мөлкәтле булуын теләү "бәхет", "төгам-ризык", "байлык", "мал-мөлкәт" төшенчәсен белдерүче сүзләргә нигезләнеп ясалган гади яки составларында шундый антрополоксемалар булган кушма төзелешле исемнәрдә гәүдәләнгән.

Иске татар телендә *ураз* (*араз, рыс*), *теләй, кот, котлы* сүзләре "бәхет, бәхетле", "хәерле", "уңыш", "шатлык" мәгънәсенә ия булган һәм антропонимиконабызда шул сүзләр катнашып, баланың бәхетле булуын теләгән гади, ясалма һәм кушма төзелешле исемнәрдән түбәндәге фамилияләр барлыкка килгән. Ураз/Уразов, Уразбай/Уразбаев, Кутуй/Кутуев, Уразай/Уразаев, Уразгали/Уразгалин, Уразали/Уразалиев, Уразгол/Уразголов һ.б. [2, 17].

Татарларда баланың бәхетле, бай-мул тормышлы, мал-мөлкәтле булуын теләү исемнәре гарәп теленнән кергән *дәүләт* (1. байлык: мәмлөкәт, ил; 2. бәхет), *хәзинә* (байлык, хәзинә), *нигъмәт* (1. бәхет, байлык; 2. ашамлык-әчмәлек; 3. ләззәт), *нәгыйм* (бәхетле) антрополоксемаларына нигезләнеп түбәндәге фамилияләр барлыкка килгәннәр: Дәүләтов, Дәүләтбаев, Дәүләтгалиев, Нигъмәтуллин, Нигъмәтов, Нигъмәтханов, Нигъмәтжанов, Нәгыймуллин, Нәгыймханов, Нәгыймжанов һ.б.

Борынгы заманнарда төрки халыкларда га-

иләдә, нәселдә озака бала булмый торса яки туган балалар үлеп барса, тәңредән бала сорау, баланың үлмәвен, яшәвен теләү, үтенү, ялвару йоласы башкарылган. Бу йола "Бала келәве" дип аталган [2, 70]. Бала келәве Келәү (Теләү) йоласының бер төрен тәшкил иткән. Татар теле диалектларында *к-т* тартыкларының тәңгәллегә хәзер дә күзәтелә. Урта диалектта: *телә, теләү, теләнү, теләнче*, (яхшы теләк теләү, яман теләк теләү); көнбатыш диалектта: *келә, келәү, келәнү, келәнче* (яхшылык келәү, яманлык келәү) һ.б.

Келәү йоласы, илаһи көчкә – тәңрегә яки тотемга табынып, аннан кешенең күптөрле теләкләре, нияте үтәлүен, тормышка ашырылуын сорау, теләү аерымы бер урында, күбесенчә су, елга, чишмә буенда башкарылган. Ул ритуаль корбан чалынган терлек яки кош-корт исеме белән – каз келәве, үрдәк келәве, тавык келәве, сарык келәве, сыер келәве дип аталган.

Борынгы заманнарда тәңредән бала сорау-үтенүгә нисбәтле рәвештә теләк-боерыкны белдерә торган *сора, үтә, үтен, истә, бир, бирче, бул, кил, ту (туг)* сүзләренә (фигульләренә) нигезләнеп байтак кына кеше исемнәре ясалган һәм шул исемнәргә нигезләнеп фамилияләр барлыкка килгән: Соран – Суранов, Соранбай – Соранбаев/Суранбаев, Бирдеиш – Бирдишев, Ишбирде – Ишбирдиев/Ишбирдин, Бирдеяр – Бирдеяров, Ярбирде – Ярбирдиев/Ярбирдин, Бирәхмәт – Бирәхмәтов, Бирмөхәммәт – Бирмөхәммәтов, Биржан – Биржанов, Байту – Байтуков, Туиш – Туишев, Булдыиш – Булдышев һ.б. *Кил* һәм *килдә* компонентлары "ту, дөньяга кил; туды, дөньяга килдә" дигән мәгънәләргә белдерәләр. Болар ир баланың дөньяга килүен теләү, үтенү (Байкил, Жанкил, Тәзкил) яки дөньяга килүен – тууын билгеләү-тамгалау (Килдеураз, Ишкилдә, Килдеиш, Килдеяр, Килдебәк, Килдехужа, Килдебай, Тинкилдә, Байкилдә, Килдегол, Килдекуш, Килдемөхәммәт, Ханкилдә, Уразкилдә, Дәүләткилдә, Сәеткилдә, Теләүкилдә) мәжүси ышануларына мөнәсәбәтле йола исемнәр. Бу исемнәргә кайберләренә нигезләнеп Байгилдиев, Байгилдин, Уразгилдиев, Уразгилдин, Хангилдин, Дәүләткилдиев, Килдеяр, Килмурзаев, Килмурзин, Ишкилдиев, Ишкилдин, Килмәков (Килмяков, удмуртларда – Кельмаков) кебек фамилияләребез ясалган.

Жир йөзәндәге барлык халыкта баланың матур-чибәр, якты-нурлы һәм якты күңелле булуын теләү – уртақ күренеш. Дөньяга яңа туган

сабыйга исем сайлаганда һәм кушканда, шул теләкне мотив итеп алып, аны чибәрлек-матурлыкны, пакълек-сафлыкны, яктылык-нурлыкны белдерүче сүзләргә нигезләнеп ясалган исемнәр аша чагылдырганнар. Болгар-татар антропонимиясендә бу функцияне төрки чыгышлы күрекле, күркәм, чибәр, матур, сылу, гүзәл, чута (“нур”, “якты”), йарык (“якты”), багду (“яктылык”, “нур”), айдын (“якты”), балкыш, ямь антрополоксемалары, гарәби генезислы зариф (“чибәр”), жамал (“матурлык”), нур, һалә (“нурлы, таж”, “балкыш”), нәфис (“күркәм, чибәр”), фарсы чыгышлы раушан~рушан (“нурлы”, “якты”, “яктыртучы”), фруз~фруза (“яктыртучы, нурландыручы, балкытучы”), зифа һ.б. исем компонентлары башкарганнар [3, 90].

Идел-Кама болгарларында “нур”, “якты” мәгънәсе салынган Чутай дигән ир-ат исеме кулланылышта йөргән. Болгар каберташ язмаларында да Чутай исеме очрый.

Казан татарларында болгар-татарларның Чутай, Чутей, Чута исемнәреннән Чутаев, Четаев, Чутиев, Чутеев, Чутин фамилияләре ясалганнар. Четаев фамилиясе русларда да бар. Болгар-татар телендә “матур, чибәр, күңелле, хозурлы” мәгънәсенә ия булган ямь (диалекталь варианты иләм) сүзенә нигезләнеп, Ямбахтин, Ямбухтин кебек фамилияләребез ясалган. Казан татарларында Иләмбаев фамилиясе бар.

Гарәби чыгышлы зариф, зыя, жамал, вәсим, нәфис, жәмил, нур антрополоксемалары катнашып байтак кына фамилияләр ясалган:

– зариф (“ягымлы, нәзакәтле, чибәр”) антрополоксемасы белән: Зарифетдин – Зарифетдинов, Зарифжан. – Зарифжанов; Мөхәмәтзариф – Мөхәммәтзарифов;

– зыя (“яктылык, белем яктысы”) антрополоксемасы белән: Зыятдин – Зыятдинов;

– жамал (“матурлык, чибәрлек; йөз матурлыгы, гүзәллек, күркәмлек”) антрополоксемасы белән: Жамал – Жамалиев, Жамалетдин – Жамалетдинов, Жамали – Жамалиев, Жамай – Жамаев, Ямай – Ямаев һ.б.;

– жәмил (“матур, гүзәл, чибәр”) антрополоксемасы белән: Жәмил – Жәмилев, Габделжәмил – Габделжәмилев һ.б.;

– нур (“нур, яктылык”) антрополоксемалары белән: Шаһинур – Шаһинуров, Хөснинур – Хөснинуров, Айнур – Айнуров, Жәһаннур – Жәһаннуров, Нурбай – Нурбаев, Нургази – Нургазиев, Нургани – Нурганиев, Нургазиз –

Нургазизов, Нургаяз – Нургаязов, Нуретдин – Нуретдинов, Нурулла – Нуруллов, Галинур – Галинуров фамилияләре ясалган.

Татар антропонимиконьында бала тууга ата-ананың, туган-кардәшләренә сөенү-шатлык хисләрен белдергән исемнәр шактый күп, һәм алар, барысы бергә, аерым бер антропонимик-семантик төркем тәшкил итәләр. Бу төркем кеше исемнәре телебезнең сөенү-шатлану эмоциясен тәгъбир итүче, сөйләмдә чагылдыручы куаныч, сөөнеч, юаныч сүзләренә һәм болгар-татарларга фарсы теленнән кәргән шат (“шатлану, шат булу, сөенү”) антрополоксемасына нигезләнеп ясалганнар.

Гаиләдә ир бала тууга ата-ананың, туган кардәшләренә сөенү-шатлану хисләрен белдерү-чагылдыру Сөөндек – Сөөндеков /Суюн-дуков фамилияләрендә сакланган.

Татарларда бала тууга әти-әнисенә, туган-тумачаларының сөенү-шатлык хисләрен белдерүче кеше исемнәренә зур күпчелегә сөөнеч, сөөн, фарсы чыгышлы шат (“шат булу, шатлану, сөенү”) һәм гарәби генезислы фәрих-фәрхе-фәрхи (“шат, шат күңелле, шатлык, шатлыклы, куанычлы, сөөнечле”), сорур (“шатлык, куаныч, сөөнеч”) антрополоксемалары катнашып ясалган [4, 42]. Сөөн, сөөнеч антрополоксемалары белән: Суюняев, Сюняев, Сөечев, Суючев фамилияләре ясалган.

Фәрих-фәрхе-фәрхи антрополоксемалары белән: Фәррахетдинов, Фәрхетдинов, Фәрхиев, Фәррахов фамилияләре ясалган.

Татар исемнәре хәзинәсендә гаиләдә баланың көтеп алыну яки алынмавын белдерүче кеше исемнәре артык күп түгел. Шулай да алар, этнографик-лингвистик яссылыкта караганда, үзләренә аерым бер антропонимик-семантик төркем тәшкил итәләр.

Болгар-татарларда гаиләдә баланың көтеп алынуы, кирәкле булуын белдерүче исемнәр көсә (“көт”), көсәп (“көтеп”), көт, көтеп, сагын, сагындык, тансык сүзләре катнашып формалашканнар:

– көт, көтеп сүзләренә нигезләнеп Кутумов фамилиясе барлыкка килгән;

– сагын (“сагыну, көтеп алу”) сүзгә катнашып Сагындыков фамилиясе ясалган;

– тансык (“тансыклау, теләп-көтеп алу”) антрополоксемасына нигезләнеп Тансыкбаев фамилиясе ясалган.

Төрки халыкларда борынгы заманнарда

ук кешенен белемле, укымышлы, галим булуы хуп күрелгән, иң яхшы, күркәм сыйфат, дан-дәрәжә булып саналган.

Татар антропонимиконьнда урын алган баланың укымышлы, галим булуын теләү исемнәренен күбесе гарәби чыгышлы *галим* (“белемле, укымышлы, галим”), *гыйлем* (“аң-белем, гыйлем”), *галләм* (“зур укымышлы, бөтенесен белүче, атаклы белгеч, галим”), *гари́ф* (“белүче, танучы, хәбәрдар; укымышлы, акыл иясе”), *фазыл* (“белемле, галим, талант иясе”; галим эпитеты), *фән* (“гыйлем, белем, фән”), *хәким* (“акыл, белем, фикер иясе”) антрополоксемаларына нигезләнеп түбәндәге фамилияләр барлыкка килгәннәр:

– *галим* антрополоксемасы белән: Галимов, Галимколов, Галимнуров, Галимуллин, Галимханов, Галимхужиев, Галимчураев, Галимжанов, Муллагалимов, Миңлегалимов, Мөхәммәтгалимов, Нургалимов, Фазлыгалимов, Шәмсегалимов, Әхмәтгалимов һ.б.;

– *гыйлем* антрополоксемасы белән: Гыйлембаев, Гыйлембәков, Гыйлемгәрәев, Гыйлемдаров, Гыйлемжанов, Гыйльмиев, Гыйльмегадиев, Гыйльметдинов, Гыйльмижанов һ.б.;

– *галләм* антрополоксемасы белән: Галләмов, Галләметдинов, Галләмханов, Нургәлләмов һ.б.;

– *гари́ф* антрополоксемасы белән: Гарифбаев, Гарифетдинов, Гарифуллин, Гарифханов, Миргарифжанов, Миңлегарифов, Сәетгарифов, Шәмсегарифов һ.б.;

– *фазыл* антрополоксемасы белән: Фазылжанов, Фазылбаев, Фазылбәков, Фазылгәрәев һ.б.;

– *хәким* антрополоксемасы белән: Хәкимов, Хәкиметдинов, Хәкимуллин, Хәкимханов, Хәкимшин, Хәкимжанов һ.б.

Ата-ана, туган-тумачалар, дөньяга яңа килгән баланың тугрылыклы, гадел, ышанычлы, керсез, саф булуын теләп, әлеге яхшы теләкне төп мотив итеп алып та исем кушканнар.

Иске татар телендә *тугры* (“туры, гадел, хак”) сүзе Турыгол/Турыголов, Туриш/Туришев, Турихан/Туриханов фамилияләрендә сакланган [4, 16].

Урта гасырларда гарәби чыгышлы *гадел*

(“тугры, тугрылыклы, намуслы”) антрополоксемасы катнашып Гаделов фамилиясе, гарәп теленнән “тугрылыклы, ышанычлы, намуслы” төшенчәсен белдерә торган Вафа, Әминә кебек исемнәр кулланылышка кергән. Алардан Вафин, Әминов фамилияләре ясалган.

Яңа туган баланың күз, бит, чәч, каш, тән һ.б. әгъзасының төсенә карап исем кушу гадәт-йоласы дөньядагы барлык халыкларга да хас. Татар антропонимиконьнда да яңа туган баланың күз, бит, баш, каш, тән, керфек һ.б. әгъзасының төсенә нигезләнеп байтак кына борынгы кеше исемнәре барлыкка килгән, һәм шул исемнәрдән Акбашов, Аккүзов, Аккүзин, Аккашев, Аксакалов, Каракашов, Карабашов кебек фамилияләребезгә әверелеп, безнең көннәргәчә сакланып килеп житкәннәр.

Карачар исеме кара чәчле, кара тутлы йөзле ир балаларга тышкы кыяфәтләренә карап кушылган.

Гаиләдә баланың туу тәртибе, ничәнче бала булып тууы исем кушканда да роль уйнаган. Башлыча гаиләдә ир яки соңгы, төпчек бала булуы исемдә ассызыкланган.

Гаиләнен беренче булып туган, тәүге, баш балаларына *тәүге, баш, ал* сүзләре катнашып ясалган исемнәр кушылган: Башбакты, Башбүре (“баш бүре”, ягъни “өлкән ир бала”) әлеге исемнәрдән Башбурин/Башбуров, Тәүтегилдин/Тәүтегилдиев, Тәүей (“тәүге, беренче бала”)/Тәвиев, Тәбиев/Табиев, Алгаев/Алкаев фамилияләрендә сакланган [4, 92].

Гарәби-төрки чыгышлы Әүвәлбай исеме шулай ук “беренче бай, гаиләдә беренче булып туган ир бала” мәгънәсен белдерә. Төрдәшләре: Әвәлбай, Авәлбай. Болардан татарларда Әүвәлбаев, Әвәлбаев, Авәльбаев фамилияләре ясалган. “Баш, башлану, тәүге” мәгънәле булган фарсы чыгышлы Агаз исеме дә гаиләнен беренче ир баласына кушылган. Диалекталь варианты Акаш. Болардан Агазов, Акашев, Акашин фамилияләре ясалган. Фарсы генезислы *чар* (“дүрт”) сүзенә *-иш* кушымчасы ялганып ясалган Чарыш исеме гаиләнен дүртенче ир баласына бирелгән. Бу исем казан татарларында Чарышев фамилиясендә сакланган.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Халиков А.Х. Болгар-татар чыгышлы 500 рус фамилиясе. – Казан, 1992. – 199 б.
2. Саттаров Г.Ф. Татар антропонимикасы. – Казан: КДУ нәшр., 1990. – 276 б.
3. Саттаров Г.Ф. Татарстан АССРның антропонимнары. – Казан: КДУ нәшр., 1973. – 297 б.
4. Саттаров Г.Ф. Исем атамаларыбызда – халык жаны // Мәдәни жомга. – 1998, 28 август, № 14.

XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ПОЭМАЛАРЫНДА СИМВОЛЛАР

Ләйсән Хәбибуллина

ЛӘЙСӘН РӘДИФ кызы ХӘБИБУЛЛИНА – 2006 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлаган. Хәзерге көндә шушы уку йортының аспирантурасында белем ала. Профессор Тәлгат Галиуллин җитәкчелегендә “XX йөз башы татар шигъриятендә поэма жанрының үсеше” дигән темага кандидатлык диссертациясе яза.

Хәбибуллина Л.Р. Символы в татарских поэмах начала XX века.

В статье выделяются и интерпретируются символы, функционирующие в поэмах Гали Рахима (1892-1943) “Баллада” и “Яу” (“Нашествие”).

XX йөз башы – татар әдәбияты тарихында бай һәм катлаулы үсеш чоры. Бу дәвердә сүз сәнгате үзенә байлыгына карап кына түгел, язучыларның аны үстерү юнәлешләрен эзләү мөмкинлекләре, моңа кадәр күзәтелмәгән алымнардан файдалану, татар укучысына традицион булмаган әсәрләр тәкъдим итү аңынан да чын мәгънәсендә “алтын чорга” аяк баса. Татар сүз сәнгатендә яңа күренеш булган модернистик агымнар әдәбиятка килеп керә. Шундыйлардан символизмны татар сүз сәнгате бигрәк тә үз итә.

Билгеле булганча, әдәбиятта символлар куллану – төрле чор сүз сәнгатенә хас күренеш. Й.Г.Нигъмәтуллина, татар әдәбияты белән рус әдәбиятын чагыштырмача өйрәнеп, Урта гасырда һәр ике әдәбиятта да дөньяга карашның романтик төрә өстенлек итүне күрсәтә. Сурәт тудыру алымы буларак символларның еш кулланылуын романтизмдагы асыл сыйфатларның берсе дип раслый [1, 63]. Галимнәр билгеләвенчә, безнең күзгә күренә торган дөнья реальлек жимеше булып тора. Ә фәлсәфи реальлек үзә күренми һәм аны рациональ фикерләү ярдәмендә танып белү мөмкин түгел. Бу очракта эмоциональ мөнәсәбәт, тойгылар аны танып белүнең бердәнбер юлына әверелә. Мондый мөнәсәбәт махсус символлар аркылы гына белдерелергә мөмкин булганлыктан, символ әйбер һәм күренешләрнең асылына төшенү коралына әйләнә. Бу концепциядән аңлашылганча, күзгә күренми торган чиксез реальлек чынбарлык аша чагыла, ягъни символлар аркылы күренә торганга әверелә [2, 373].

Татар әдәбиятында XX йөз башында символлар ике ясылыкта кулланыла: беренчедән,

алар романтик әсәрләрдә идея белдерү чарасына әвереләләр, икенчедән, символизм агымына караган әдәби үрнәкләрдә төп терәк төшенчә булып торалар. Гомумән, әле суфичылык әдәбиятынан ук, ут, күбәләк, диңгез, шәм кебек традицион символлар системасы булган татар романтик әдәбияты өчен әлеге күренеш ят булмый. XX йөз башында төрле өлкәләрдә барган прогрессив үзгәрешләр әдәбиятта да символларга игътибар артуга китерә. Гали Рәхим һәм башка әдипләрнең ижаты моңа ачык мисал булып тора.

Гали Рәхимнең символларга бай “Баллада” поэмасы “Аң” журналының 1915 елгы 23-24нче саннарында басылып чыга. Баллада жанры үзә – фантастик сюжетлы, тарихи яки легендар эчтәлекле, героик-романтик характердагы лиро-эпик әсәр [3, 207]. Гадәттә, аңа трагизм, драматизм һәм фәжигалек хас [4, 69]. Эмма әлеге әсәрне без поэма жанрына кертетикшерү аңында торабыз, чөнки ул үзенә жанр хасиятләре белән нәкъ менә шушы төргә якын.

Гали Рәхимнең берничә әдәби катламның синтезы төсендә ижат ителгән “Баллада” әсәренә нигезенә бер батырның сугышуы турында легенда салынган. Әлеге легенда мифологик катламны тәшкил итә: ул кырда гаять көчле, канлы сугыш булуы турында. Анда кара кашлы, кара күзле бер сугышчы егет бер ялгызы исән калган, чыдап булмаслык сусау аның йөрәген яндыра. Гали Рәхим үзенә әлеге әсәрендә романтизмга хас каршы кую алымын төп композицион принцип итеп ала да, реаль чынбарлык белән егет хыялын – рәхәт яшәешне – жентекле тасвирлый. Үлем

хәбәрчеләре – козгыннар тавышына каршы сурәтләнгән чишмә тавышы оҗмах билгесе буларак кабул ителә.

Романтизмга хас реаль һәм идеаль дөньяның каршылыгы поэманың нигезенә салынган легенданың ике өлешкә бүленүендә дә ачык күренә. Беренче өлеш югарыда аталган үлем дөньясы – чынбарлык турында булса, икенче кисәктә егетнең саташулары формасында идеаль яшәеш – оҗмах тәкъдим ителә.

Үзе дә шартлылык үрнәге буларак аңлашылган легенда поэмадагы шартлы-символик катламны кабул итүгә жирлек әзерли. Шартлы-символик катламның үзәгендә егет образы тора. Ул батырлык һәм, гомумиләшеп, кешелек символы буларак ачыклана. Әлеге образны төгәлләштерүдә, жентекләрәк тасвирлауда автор тарафыннан импрессионизмга хас сурәтләү алымнары да мул файдаланыла. Алар егетнең кичерешләрен кискенләштерү, тирәнәйтү өчен хезмәт итә. Табигать тавышлары, төрле авазлар, музыкаль аһәңнәр аша Гали Рәхим егетне әйләндереп алган чынбарлыкны укучының күз алдына китереп бастыра. Әлеге чаралар шулай ук егетнең эш-хәрәкәтләрен укучыга үткенрәк житкерү өчен хезмәт итә. Беренче өлештә, сугыш кыры тасвирланган абзацта, шаркылдап көлүче козгын тавышы батырның үлем хөкем сөргән далада япа-ялгыз калуы, яраларының авыр сызлавы, чыдамаслык сусаудан газәплануын реаль буяулар белән күз алдына китереп бастыра, укучы күңеленә тетрәндергеч тәсир итә.

Карга-козгыннарның шомлы, явыз, мыскыллы көлүләренә чишмә тавышы каршы куела. Чишмәнең челтерәп агуы оҗмах тавышына тиң, ул яшәүгә өмет уята. *“Кинәт шунда, ерак түгел, агачлар арасында, оҗмах тавышы ишкелле татлы бер тавыш ишетте ул: чишмә ага иде анда, шуңарга таба китте ул”* [5, 10]. Чишмә образы биредә егетне матурлыкка өндөрүче символ, яшәеш чыганагы буларак ачыла. Биредә ул ике яшәеш чиген аңлата һәм яшәүгә юл булып аңлашыла. Егетнең әлеге чиккә барып житә алмавы аның үлемгә дучар булуына ишарәли.

Әсәрдә вакыйгалар барган сугыш кыры хронотопның шартлылыгын билгели һәм

бөтен жир шарының моделе булып аңлашыла башлый. Димәк, жирдә сугыш, үлем, үтереш, кан кою, кешеләрнең гомерен өзү – даими халәт. Егетнең хыялындагы сурәт төбәтә эчтәлегә белән шартлы. Матурлык, гүзәллек дөньясын күрә ул. Ә матурлык күктән иңә. Бу исә безгә поэмада романтизмга хас жир-күк бинар оппозициясенә нигезләнгән дөнья моделе турында сөйләргә мөмкинлек бирә. Үлем, караңгылык, ачылык гәүдәләнешә булган жир

матурлык, иң мөһиме – рухи тынычлык хөкем сөргән күккә каршы куела. Күк тормышын сурәтләгәндә, Гали Рәхим төсләр символикасына мөрәҗғәгать итә, бу дөньяны ак төскә төрөп бирә. Биредәгә һәр нәрсәдән аклык, пакылек, чисталык бөркелә: баскычлар – ак мәрмәрдән, кызлар ак асылга чорналганнар, кулларында – ак лаләләр...

Жир тормышын сурәтләгән катламда төп символ буларак егет образы калыкса, күк тормышының үзәгендә кыз образы тора. *“Баскыч буйлап моңар таба югарыдан төшә бер кыз. Мәхәббәтле караш белән карый моңар бу матур кыз. Кигән киеме бу гүзәлнең һава кебек зәңгәр атластан, алтын тәҗә башиындагы, тукылган якут-алмастан”* [5, 10]. Әлеге юллардан кызның матурлык символы булуы ачыклана. Бу фикерне ныгытуда авторның кабатлау алымына мөрәҗғәгать итүе дә роль уйный. “Матур” сүзенң кыска гына өзектә берничә мәртәбә кабатлануы аның гадәти сурәтләү чарасы гына булмавын ачыкларга, кызны матурлык символы дәрәҗәсенә күтәререгә ярдәм итә. Егетнең аңа бер күрүдән гашыйк булуы да гажәп түгел. Әнә шул рәвешле, Гали Рәхим, символистларга хас булганча, әфләтүн мәхәббәтән тән мәхәббәтәннән өстен куя, жир тормышындагы куркынч вакыйгалардан, кан коеш, сугыш афәтәннән котылу юлын бары тик чын сөю, рухи якынлык аша гына табарга мөмкин, дигән фикер үткәрә. Аның герое рухи мәхәббәт, саф сөю аша гына Яшәешнең тирән серен – Матурлыкны ача, яшәү мәгънәсен таба. Шул рәвешле, рус символистлары иҗатында аеруча калку гәүдәләнгән “абсолют шөхәс” идеясе биредә дә беркадәр чагыла.

Кыз кулындагы чәчәк тә символик яссылыкта кабул ителә. Чәчәк, бигрәк тә кызыл чәчкәләр, элек-электән әдәбиятта мәхәббәт символы булып йөри. Кызлар кулындагы ак лаләләр, баскычка сибелгән кызыл гөлләр дә – матурлык һәм мәхәббәт символлары алар. Кыз егеткә гәүһәр савытка салынган шәраб бирә. Шәраб – суфыйчылык әдәбиятынан килгән символ. Суфый шагыйрьләр өчен ул илаһи гыйшык символы булып тора, илаһи мәхәббәт касәсенән шәраб эчеп исерү – алар тормышының төп мәгънәсе [6, 349]. Гали Рәхим дә, әлеге традицияне дәвам итеп, шәрабне мәхәббәт билгесе буларак тасвирлый. “Алтын” эпитеты белән бирелүе, гәүһәр касәгә салынган булуы мәхәббәтнең никадәр кыйммәтле, кадерле булуын сөйли. *“Эчкәннән соң шәрабны ул, таралганнан соң канына, ак канатлы эңгел шатлык иң батырның эсанына. Рәхәт тынлык, бәхетлелек урнаша күкрәгенә һәм гажәп ләззәт тула аның йөрәгенә. Тоела аңар, гүя ул нур дөньясына баткан төсле. Ишетелгән күк була аңар акрын гына бер моңлы көй; гаршеләргә алып менеп китә аның рухын бу көй...”* [5, 11]. Суфыйчылык әдәбиятынан килгән нур мотивы егетнең батырлык белән яуланган якты үлемен генә түгел, ә үлемнең дөнья газәпләреннән котылу чарасы буларак та кабул ителүен нигезли. Каяндыр акрын гына ишетелгән бер моңлы көй яшь көенчә үлемгә дучар ителүенә кайгырып сызланган егетнең күнел моңы булып кабул ителә, ләкин хыялында туган сурәт аның нинди авыр яраларын да оныттыра, үлем дә жиңел кебек тоела, шул нур дәрәҗәсына илтүче юл төсле генә кабул ителә. Шул рәвешле, поэмада егетнең ике дөнья – фани һәм бакый дөньялар – киселешендә калуы романтик фикерләү үзенчәлекләренә туры килә. Егетнең чынбарлыкта кичергәннәре һәм саташулы уйланулары дуализм принцибына нигезләнә.

Поэмада авторның суфыйчылык символикасына мөрәҗғәгать итүе кешенең Аллаһка булган мәхәббәтен дә чагылдыра һәм Аллаһка мәхәббәт авырлыктан, ямьсезлектән коткарачак, дигән фикергә этәрә.

Фәлсәфи катламда авторның сугышлар тудырган ямьсезлек турында борчулы уйлары чагыла. Романтиклар яшәешнең асылы дип билгеләгән Хаклык, Яхшылык һәм Матурлык триадасын жәмгыятьнең үз куллары белән юкка чыгаруы хис катламында үзәк урынны биләгән ачыну катыш сагыш хисенә төп

сәбәбен билгели.

Әсәрдә Яәшү һәм Үлем фәлсәфәсе модернистик әсәрләрдәгечә хәл ителә. Сугыш барган вакытта жир тормышы көрәш, суеш майданы кебек кабул ителә, ә “теге дөнья” аклык, нур тулы урын, рәхәтлек чыганагы буларак күзаллана. Әсәрдә батыр егетнең үлеме, матур кыз белән житәкләшеп, мәрмәр баскычтан күтәрелү, моңлы көйгә ияреп, жанының күккә ашуы төсле күрсәтелә. Мондый әсәрләр кешенең үлемсезлеген раслый, Яшәешне жир тормышы һәм күккә ашу (үлем) бөтенләе итеп күзаллый.

Гали Рәхимнең “Яу” поэмасы исә “Аң” журналының 1916 елгы 24нче санында дөнья күргән. Әлеге әсәр дә символик образларга таянып язылган һәм берничә катламны үз эченә ала.

Беренче өлештә егетнең сугышуы күрсәтелә. Очсыз-кырыйсыз даладагы күл буенда яшәгән халык, үгезләрен жигеп, бүтән жиргә китәргә әзерләнә. Кинәт дала ягынан яу килгәнә күренә. Әллә нигә жылкенеп, атлар дулаша башлый, барча халык куркуга төшә: ана – баланы, бала ананы белмәс хәлгә житә.

Батырларга үзләренә кемлеген күрсәтергә жай чыга. Дала сөңгә бәрелешкән, ук сызгырган тавышларга күмелә. Күкбулат исемле егет тә сугыша. Яшьләр көлкәгә калмыйк дип тырышалар, башларын томан басып, күзләрен кан каплай. Яшьләр өчен бу беренче һәм соңгы сугыш була: егетләр далада мәңгегә ятып кала.

Еллар үтә... Инде күл дә кипкән, кайчандыр монда сугыш булуы да онытылган. Бу тирәдә, кояшта ялтырап, адәм сөякләре генә ята. Алар – үткән елларның, монда булган канлы сугышларның телсез шаһитләре. Кайчакта бу урыннан атлы юлчы узгалый. Ул һаман алга бара, ә артыннан баш сөякләре ямьсез итеп көлеп кала. Шулай итеп, үткәннәр белән бүгенгеләң кисешү урыны булган дала образы поэманың каршылыкка нигезләнгән хронотобын билгели. Сугыш барган, ачы фәжигәләрнең шаһиты булган, бик күпләрнең соңгы йортына әверелгән, батырлар каны белән сугарылган дала аянычлы үткән белән өметсез бүгенгеләң тоташтыру ноктасына әйләнә. Эдипнең беренче әсәрендә дә дала символына мөрәҗғәгать итүе моны раслаучы күренеш булып тора.

Поэмадагы шартлы-символик катлам Күкбулат образын милләт символы буларак ачыклай. Бу образ бирелешендә татар халкын һәлакәткә китергән төп сәбәпләр барлана:

гайрәт, батырлык белән янәшә йөргән мин-минлек, алдагысын уйлап бетермәү, таркаулык. Шул рәвешле, билгесез чор сугышын тасвирлаган лиро-эпик әсәрендә автор үз чорында татар халкының таркаулыкта яшәве хакында уйлана.

Даладагы күчмә тормыш белән көн итүче халык турыдан-туры безнең бабаларыбызга ишарә итә. Гали Рәхим тарихның әнә шул борынгы чорларыннан ук инде милләтнең көрәшәп яшәргә дучар булуын сөйләргә тели. Сугыш – милләтне юкка чыгаручы, киләчәген бетерүче.

*Исте җиһәлләр, үтте еллар,
булмаган төсле булып,
Илне – яуны алды үлем
фани дөньядан йолып.
Кипкән инде күл дә хәзер,
һич азы да калмаган,
Күл төбен дә бөдрә яллы
каты “кылган” каплаган.
Жәй көнендә ул урында
тик рәшәләр калтырый,
Жирдә яткан ак сөякләр
тик кояшта ялтырый [7, 12].*

Биредәге күл образы шулай ук символик мәгънәгә ия. Ул татар милләтенең аянычлы үткәннән, бетүгә дучар ителүеннән туган фажигалә хәлен чагылдыра. Еллар үтү белән күл кипкән. Шул күл юкка чыккан төсле, халыкның сугыш афәте турындагы хәтерә югалган, тарихы онытылган... Күл төбендә һәрвакыт ялгыз гына үсә торган кылганнар да шуңа ишарә итә.

Әйе, татар милләтенең язмышы фажигалә. Ләкин аның төп фажигасе сугышып яшәүдә, күпләп кырылуда да түгел, ә үзенә хаталарыннан сабак ала белмәүдә. Курку белмәс ба-

тырлары булган халык, сукурларча алга гына ыргылу, масаю кебек сыйфатлары аркасында үлемгә дучар ителгән. Шулай дәвам итсә, аның киләчәге булмаячак. Поэманың фәлсәфи катламы әнә шул фикерне алга сөрә. Ул юлчы образы аркылы ачыла. Жирдә күмелмичә яткан исәпсез сөякләр дә юлчының күңеленә тәзсир итми, аны уйландырмый. Хәтта аның аты да нидер сизенеп пошкыра, калтырана. Аяк астындагы күгәргән калкан шалтыравы йөрәккә шом сала, ул да юлчыны кисәтергә, үлемнән йолып калырга тели кебек. Әмма жайдак бернигә дә игътибар итми, ул бары үлемгә баруын гына белә. Сөякләрнең, калканнарның телсез генә кисәтүен ул аңламый да. Автор күңелендә туган борчылу хисенә дә төп сәбәбе – шул.

Шагыйрь үткәргән фәлсәфи фикер соңгы ике юл белән ныгытыла:

*Алмый искә үләнсен,
юлчы һаман алга бара,
Аның арты баш сөякләр
көлеп-ыржаеп кала [6, 13].*

Шул рәвешле, үткәнгә мөрәҗәгать итү юлы белән, үзенә поэмаларында Гали Рәхим милләтнең киләчәге турында уйлануларын чагылдыра. Мәгънәсез сугышлар милләтне юкка чыгармасын иде, тарихтан сабак ала белсәк иде, дигән фикер үзәккә куела. Тик авторның бу уйлары уңай хәл ителми, икенче поэмадагы бер тайпылышсыз алга баручы юлчы образы шуны раслый. Милләтнең хәзерге торышы, таркаулыгы, авыр язмышының сәбәпләрен Гали Рәхим аның үткән тарихыннан эзли. Шул вакытларда да үз ялгышыннан сабак ала белмәвенә аяныч нәтиҗәләргә китерүе турында искәртә. Әлегә фикерне үткәрүдә төрле символлар үзәк урын алып тора.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Нигматуллина Ю.Г. Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литературы. – Казань: Фән, 1997.
2. Бранский В.П. Искусство и философия: Роль философии в формировании и восприятии художественного произведения на примере истории живописи. – Калининград: Янтарный сказ, 1999.
3. Хатилов Ф.М. Әдәбият теориясе: Югары уку йортлары, педагогия училищелары, колледж студентлары өчен кулланма. Тулыландырылган икенче басма. – Казан: Раннур, 2002.
4. Литературная энциклопедия терминов и понятий/ Под ред. А.Н. Никлюкина. Институт научной информации по общественным наукам РАН. – Москва: МПК “Интелвак”, 2003.
5. Рәхим Г. Баллада // Аң. – 1915, №23-24.
6. Сибгатуллина Ә.Т. Суфичылык серләре: Төрки-татар шигъриятендә дини-суфичыл символлар, образлар, атамалар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1998.
7. Рәхим Г. Яу // Аң. – 1916, №24.

РӘШИТ ӘХМӘТЖАНОВ ИЖАТЫНДА ПОЭМА ЖАНРЫ

Эльмира Газизова

ЭЛЬМИРА МӘСНӘВИ кызы ГАЗИЗОВА – 2005 елда Башкорт дәүләт педагогия университетының филология факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә ТФАнең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият бүлгә аспиранты, филология фәннәре докторы Рамил Исламов житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Газизова Э.М. Жанр поэмы в творчестве Рашита Ахметзянова.

В статье анализируются поэмы Р.Х. Ахметзянова (1941-95), опубликованные в 1980-2001 годах.

Рәшит Әхмәтжановның нигездә эшчеләр темасына багышланган шигырьләре белән 1960 елларда татар әдәбиятына килеп керүе мәгълүм. Шагыйрьнең “Хыялларым үзем белән” (1965), “Ак канатлар” (1972), “Гомер чишмәсе” (1976), “Жан яктысы” (1980) һ.б. шигырь җыентыклары басыла. Ул берничә китап язып әдәбият майданында каләмен шомарткач кына поэма жанрында ижат итүгә алына. Р.Әхмәтжанов җиде поэма авторы: “Исәннәр моңы” (1980), “Биш таш” (1987), “Аучылар кибетендә” (1988), “Карачкы” (1989), “Язлар быел соңга калды” (1991), “Ачлык майданы” (1993) һәм “Карга каргышы” (2001) [1-4].

1980 елда аның “Исәннәр моңы” дигән беренче поэмасы басыла. Поэмадагы һәр бүлек бер фикер агышы, бер вакыйга булып, яшәешнең тулы сурәтен барлыкка китерүгә буйсындырылган.

Юлдан кунарга дип йортка керткән лирик геройга хужа әби үз тормышын сөйли. Поэма сугыш еллары вакыйгаларын үз эченә алган. Яуга киткән ике дус егет Рәхимжан белән Басыйрның юллары авырлыклар һәм үлем каршында икегә аерылуы, Рәхимжанның сөйгәне Ләйсән аны сугыштан көтеп яшәве, Рәхимжанның яудан суыраеп кайтуын ишетеп сатлыкчан Басыйрның авылдан китүе поэманың сюжет сызыгы булып тора.

Поэмада геройлар кичергән хисләр, уйлар, аларның әйткән сүзләре драма әсәрләрендәгечә күп нокталар ярдәмендә бирелгән. Мәсәлән, Рәхимжанның әнкәсе:

*Дөнья, дөнья... Хәзер ике күзем –
Чүлләрендә ике күл була.
Янган чакларың ич, – кил, оялма,
Шул күлләрнең дымын син сула,*

– дигән сүзләренә әйтә. Ләкин бу юлларның кемгә багышланганлыгы аңлашылып җитми. Әсәрдә вакыйгалар динамикасы, фикер тыгызлыгы аз булу, лирик чигенешләрдә авторның вакыйгалар барышын аңлатып торыуы, укучыга уйларга урын калдырмый һәм поэманың күпмедер дәрәжәсен төшерә. Вакытлы матбугатта поэма язылу уңаеннан тәнкыйт мөкаләләре басылмый. Әмма, Р.Әхмәтжановның берничә елдан соң басылган яңа поэмасы матбугатта зур кызыксыну уята.

“Биш таш” поэмасында лирик герой “биш таш” уены өчен ташлар сайлый һәм бу ташлар аны татар халкының яшәеше һәм үткәне, кайбер күренекле шәхесләрнең язмышы турында уйландыра. Әсәрдә бүлекләр “Поэмага чакыру”, “Поэма белән сабуллашу”, “Беренче таш”, “Икенче таш”, ... “Бишенче таш” дип, ташлар саны буенча исемләнгән. Һәр биш ташның да үз тарихы бар.

Беренче таш – ул Болгар бабаларыбызның нигезеннән купкан таш. Таш “адәмгә дөнья нәрсә ул?” дигән фәлсәфи эчтәлеккә сорау куя. Һәм лирик герой, моңа җавап эзләп, кешелекнең таш гасырлардан, мәжүсилектән башлап бүгенгә көнгә кадәр булган тарихын, үсеш һәм үзгәреш эволюциясен күзаллый. Әмма гомер узган саен кешеләрнең вәхшиләнә, явызлана баруына инанган лирик герой боларны ишетеп борынгы ташның да телсез калуын сурәтли.

Икенче таш – Кол Галине аскан залимнең кабер ташы. Поэманың бу бүлгә боек шагыйрь Кол Галигә багышланган. Патшаның сөйгән яры үлгәч, ул очраган бер кешене үтертә башлый. Һәм Кол Гали аңа: ул кыз сине сөймәгәннән үлдә, әгәр мине үтертеп йөзәнә көлемне сипсәң, ул тереләчәк, ди. Шулай итеп, Кол Галине утта яндыралар. Шагыйрь кешелек яшәеше, иминлегә өчен үзен корбан итә.

Шагыйрь Р.Зәйдулла: “Минемчә, Кол Гали язмышы турындагы бүлек – иң уңышлысы. Бу бөек болгар шагыйре турында без байтак версияләр, күзаллаулар ишеттек, әмма поэмадагы Кол Гали минем күңелемә нигәдер якынак – шагыйрь һәм шәхес ныгырак ачыла”, – дип язган [5].

Өченче таш – ул гади туган жир ташы. Лирик герой алардан йортлар, юллар сала. Һәм таш яуса да киләчәккә барып була, ди. Әлмәт шәһәрәндә автор белән бергә эшләгән атаклы төзүче Рәшит Саттаровның таш белән бәргәннәргә “аш белән күп бәрдек”, “таш белән бәр әгәр тисәләр”, – дигән сүzlәрен телгә ала.

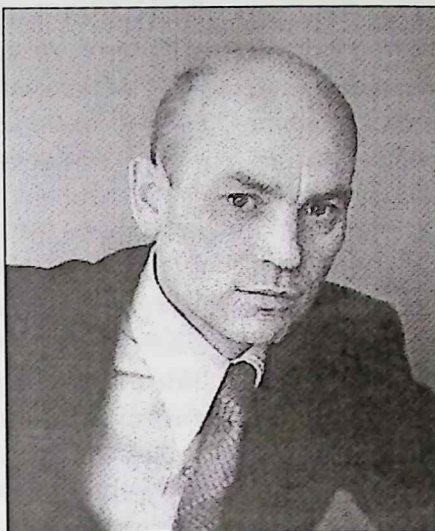
Дүртенче таш – шагыйрь каләменә сөрмә буласы яшен ташы. Автор бу бүлекне Х.Туфанның якты истәлегенә багышлап, Әлмәт шәһәрәндә “өч көн ташчы булып эшләвен” сурәтлән. Аның “Талантлы син, Кеше туганым!” дигән шигъри юллары да юкка гына яңгырамы, ул Х.Туфанның жанлы, мөләем, олуг талант иясе итеп тасвирлауга ярдәм итә.

Һәм бишенче таш – ул шагыйрьнең башына төбәп бәрелгән, тәрәзәсен ватып кергән таш. Лирик герой аны шаян бер баланың шаяруы дип кабул итә, һәм аш кайнату белән таш кайнату, ашка бөрү белән башка бөрү, үз ташыңа абыну белән үз башыңа абыну кебек төшенчәләрнең мәгънәсе хакында уйлана.

Р.Әхмәтжанов лирик чигенешләр аша жәмгыятьтә барган гадәлсезлекләргә үз карашын, үз позициясен күрсәтә бара. Автор әсәрдә абстракт бер сөйләүче генә түгел, ул поэмадагы кайбер вакыйгаларда үз биографик йөзән дә күрсәтә. Әлеге поэма Г.Тукай исемендәге дәүләт премиясенә дә кандидат була, әсәргә карата матбугатта тәнкыйтьчеләр һәм каләм ияләре тарафыннан төрле фикерләр дә әйтәләр. Әлеге ямаларда бер уртаклык бар: поэманың уңышлы әсәр булуына инану берләштерә.

“Ауышлар кибетендә” поэмасы 1988 ел таләпләреннән чыгып, үзгәртеп кору рухында язылган.

М.Әхмәтжанов әлеге поэманың фәлсәфи-публицистик жанрга каравын һәм иң әүвәлгә өлгесе итеп XIV йөз шагыйре Хөсәм Кятибнең “Жөмжөмә солтан” дастанын мисалга китерә. “Соңрак XVIII-XIX гасырларда бу өлкәдә

Гәбдерәхим Болгари, Колмөхәммәт Болгари, Яхъя Болгари һәм башка шагыйрьләр каләм чарлаганнар”, – дип әлеге жанрның чишмә башына мөрәжәгать итә [6].

Поэмада әхлакый мирас белән хәзерге заманның әхлаксызлыгы көрәше, ил һәм халык язмышы тасвирланган. Әсәрдә вакыйга ауышлар кибетендә генә барса да, андагы һәр предметта бер фикер, фәлсәфә яшеренгән. Кибеттәге сурәтләр һәм карачкылар да жанлы, сөйләшә, үз фикерләр

ләр белдерәләр (мәсәлән, елан, аю карачкысы). Рәсемдәге мамонтларны аулау күренешенән дә автор тормыштан параллельләр үткәрә:

*Чыбык-чабык белән каплап, кеше
Корбанының убылганын көтә...
Искермәгән әле кыргый һөнәр:
Бер аягың әсирдә, бер аягың
Гүргә баса, сакланмасаң әгәр.*

Почмакка урнашкан аквариумны “океан”, дип уйлап йөзүче көрлә балыкларны автор кешеләр белән чагыштыра. Үз телләрен, хәтерләрән жуйган халыклар тормышын да шулай күз алдына китерә, Атлантидага тиңли.

“Шагыйрь әнә шул кечкенә генә кибет аша олы дөньяга карый. Ул караш – житди караш. Үткәнгә, бүгенгә көнебезгә, киләчәккә төбәлгән бу борчулы карашта ижтимагый жирлегә булган яңгыраш бар. Поэманың геройлары да безнең тирәлектәге кешеләр... Мондый тыгыз мускуллы шигъри гадилеккә һәм ихласлыкка корылган поэмалар сагындырган иде инде. Фатих Кәримнең “Идел егете”, Сибгат Хәкимнең “Сары капкалы йорт”, “Төбнә буенда”, Роберт Әхмәтжановның “Таш аргамак”ыннан соң бик тә сагындырган иде”, – дип язды поэма турында Мөдәррис Әгъләмов [7].

Әсәр башында ук автор сугыштан соң ач балаларына азык эзләп бүреләр һөжүменнән һәлак булган ананы тасвирлый. Лирик герой да сугыштан кайткан, аучы әтисе белән үзләрен һәм якын-тирәдә яшәгән кешеләрне яклап Урал тауларына ауга чыгулары турында сөйли:

*Ул авылны саклап гомер итте,
Әременә хәтле яклада.
Мәргән иде. Кирәк чакта гына
Бик чамалап баскан чакманы.*

Әмма поэманың азагында кибеттә эшләгән сатучы кызга янаулары тасвирлана. Сугыштан соңгы чордагы кебек ач бүреләр ташланмый аңа, бүген генә аның кулларынан сатып алган пычак тотып төнлә дүрт яшь егет каршы чыга. Автор әсәрдә явыз егетләрнең исемнәрен дә, затларын да атамый, жанварлар дип кенә телгә ала. Шулай итеп, укучы бүгенге заманда жанварларның явыз холкы, ерткычлыгы кешеләргә күчкән дигән нәтижәгә килә.

“Карачкы” әсәре 1989 елда “Казан утлары” журналы аша укучыларга барып ирешә.

“Карачкы” поэмасында XX гасырда Русиядә барган ижтимагый-сәяси күренешләр, авыл егете Садык белән төрек кызы Әмен язмышлары аша сурәтләнә. Әсәрдә гражданнар сугышы, ачлык еллары афәте, пантюркизмлыкта гаепләнep репрессияләнү фажигасе, сугыш елларындагы ач халыкның бер уч арыш өчен сөргенгә жиберелүе һәм шул авыр елларда балаларын югалткан ата-аналарның кичерешләре бәян ителә.

Элегрәк әдәбиятта аерым бер тарихи чорны гына сурәтләгән әсәрләр очраса, Р.Әхмәтжановның лирик геройлары язмышы аша тулы бер гасырны күзалларга мөмкин. Чөнки поэмада Россия халыкларының авыр торышы киң планда тасвирлана.

Поэманың ни өчен “Карачкы” дип аталуы укучыларны беренче карашка аптырашта калдыра. Бу хакта, мәсәлән, Н.Арсланов болай дип яза: “Поэма кадәр поэмага ник мондый исем бирелгән? Әллә сатирик әсәр микән, дип уйладым. Әмма мин ашыкканмын: эчкә кергән сәен, шагыйрьнең теләге ачыла бара икән. Ул йөрәгеннән сыкрап чыккан сагышларын, мөхәббәт һәм нәфрәтләрән бик гади сурәт итеп чагылдырырга теләгән, торгынлык шартларында карачкыга әйләндерелгән шөхәснә бөтен илгә хас булган итеп – бербөтен итеп гәүдәләндерүгә ихлас күңелен куйган һәм шуңа ирешкән!” [8].

Әсәр “Шигъриянең фал ачуы”, “Карачкының пәйда булуы”, “Карачкының яшь чагына кайтуы”, “Карачкының шөжәрәсе”, “Карачкының сугыштан кайтуы” һ.б. кисәкләрдән тора. Ләкин сюжет берлеге аларны логик рәвештә бербөтен итә, бер-берсенә бәйләп рәвештә сурәтләр барлыкка китерә.

Поэма Шигъриянең фал ачып, Карачкының тарихы – аның сугыштан төрек кызына әйләнep кайтуы һәм, шул сәбәпле, авыл халкы аңа Төрек Садык кушаматы тагуы турында сөйләвә белән

башланып китә. Автор төп каһарман белән әсәрнең башында ук укучыны таныштырып куя:

Ә Карачкы йөзгә әчитеп килә.

Әменне ул һаман сагына.

Улын эзли ... Тукта! Үзе сөйләп

Бирмәс микән, көтик аз гына.

Гражданнар сугышы вакытында аклар кулында калып, йөзә яраланып ямьсезләнгән, ачлык, репрессия елларын кичергән, картайган Садыкның, халык тарафыннан “карачкы” дип йөртелүе генә дә укучыны уйга сала. Кешеләр аны инде дөньяда юктыр дип уйлый, бала-чагалар аңардан куркып йөгәрешә. Автор карачкы образын киң файдалана – шөхси бәхетләре жимерелгән сәясәт корбаннарының язмышын чагылдырган типик образлар югарылыгына күтәрер сурәтли. Тормышчан вакыйгалар нигезендә язылган поэма һәр укучының күңеленә үтеп, тарихта калган якыннарын да исләренә төшерәдер. “Карачкы” поэмада кушамат буларак кына түгел, символик образ буларак тасвирлана; һәм бу символ илдә шөхес культы чорындагы миллионлаган халыкның уртак язмышы буларак кабул ителә.

Лирик герой авырлыкларга бирешми исән-имин тоткынлыктан әйләнep кайта. Ләкин сөйгәнә Әмен генә сөргеннән кайтып, бала югалту кайгысын кичерә алмый гүр иясе була. Садык кына гомерә бус бәхетле тормышка омтылып яши һәм картлык көнендә беркемгә дә кирәкмәслек ялгыз кала. Автор сәясәт корбанының типик образын сурәтли.

Ачлык елларында халкы ташлап китөргә мәжбүр булып яки ачлыктан үлеп бушап калган авыллар язмышы да поэмада чагылыш тапкан. Бу хакта шагыйрь болай яза:

Мең еллык тарихын кочаклап,

Ачлыктан үлделәр авыллар.

Автор бу теманы куертмый, ләкин узган гасырның тагын бер коточкыч афәте, татар халкы үсешенә, торышына яра салган күренешләренә берсе буларак тасвирлый.

Язучы М.Галиев:

«Поэзиянең көче – гомерне яңарта алуда. Мин әле һаман “Идегәй” дастанының шифалы кайтавазында яшим. Күңел чикләрен соңлап булса да мең авазлы оркестр киңәйтеп жибөргән халәттә, яңа әсәрләргә шул тәәсирләрдән чыгып карыйм.

“Карачкы” поэмасына мин әнә шундый фикерләр белән якын килдем һәм алданмадым.

Әсәр, чынлап та, телебезнең югары кимәленнән торып язылган. Олы мәхәббәт турында, заманның фажиғаләре аша жирдәге тормышны, илне яратуга, иманны сакларга чакырган шагыйрьнең бәгырь авазы жанның акыл сыялмый торган тарлавыкларына хис яктылыгы алып керә. Югарыда телгә алынган дастанның йогынтысын, тәэсирен мин бу поэманың аерым бүлекләрендәге борынгыдан килгән әйләнмәләр, фикерне мәкаль тыгызлыгына житкереп, саллы әйтә белүдә, көй агышында тойдым... Таяну ноктаң жирдә чакта күне онытмыйча, кунактар ноктаң күк канатларында чакта жирдәге тамырың тибешен онытмыйча, асыл урталыкны табып, телнең нечкә жан тибрәнешләрен тоеп яза белү – шагыйрь Рәшит Әхмәтжановның бөтен ижатына хас сыйфат», – дип яза [9, 378].

“Карачкы” поэмасы Идел буенда 1921 елларда булган ачлык, гражданныр сугышы, Сталин репрессияләре, сугыш елларында булган проблемаларны үз эченә алган. Болар барысы да безнең ил халкы язмышы, еракларда ятып калганныр һәм тереләрнең кичереше, аларның кыйналуы, газаплануы, мәңгелек сагышлары.

Р.Әхмәтжановның “Язлар быел соңга калды” (1991) поэмасы әдипнең ижатында чагылаган демократиянең беренче сулышы дип тә аңларга мөмкин. Поэма чит жирләргә китеп, анда гомер кичкән милләттәшләребезгә багышланган. Татар әдәбиятына һәм мәдәниятенә еракларда яшәп тә зур өлеш кереткән Г.Исхакый, Г.Ибраһимов, С.Максуди кебек шөхесләргә күз уңында тотып ижәт ителгән:

*Үтте еллар... Ни көтәбез?! Күрдек юкса
Һаваларда йолдызларның атылганын...* [3, 95].

“Йолдызларның атылуы”, “йолдызларның ак кар булып жиргә коелуы”ның (Һ. Такташның “Ак чөчәкләр” әсәрендә) нинди мәгънә аңлатуы инде табышмак түгел, әлбәттә.

1990 елларда ачыла башлаган азатлыкны һәм “салкын сугышлар” тәмамланып иркенлеккә чыгуны автор “туган жиргә язлар килү”гә тиңли.

*... Башым исән чакта көтәм, көтәм әле,
Күрәм әле мин аларның соңгыларын.
Соңгы көнгә эңиткәнгәчә бергә-бергә
Мәхәббәтсез калдырмабыз*

бу Жир шарын [3, 95],

– дип яза ул.

“Әнкәбез дә, илебездә, телебез дә – барысы да бездә яши” дип чакыра лирик герой чит

жирләрдәге кан кардәшләрен. Тик “язлар әле соңга калып килә”, ашыкмагыз дип искәртәргә дә ашыга.

Гомумән, поэма вакыйгаларга да, канатлы сүзләргә дә бай түгел. Әмма, әсәрнең лирик рухта язылуы укучыда күренекле тарихи шөхесләр, тормыш, милләт язмышы, аның тарихы турында уйланырга урын калдыра.

1991 елда Татарстанга азатлык яулау вакыйгалары шагыйрьнең “Ачлык мәйданы” поэмасына нигез була. Чөнки А.Хәлим, Ф.Бәйрәмова кебек милләтпәвәрләр белән бергә Р.Әхмәтжанов та Ирек мәйданында ачлык тоткан. Әсәрдә көрәшкә, азатлык яуларга чакыру белән бергә, анда булган вакыйгалар сурәтләнә, аерым шөхесләргә сөйләгән чыгышлары да монологлар рәвешендә урын алган. Поэма аерым шигырь кискәкләреннән тора, ләкин гомуми сюжет һәм вакыйгалар бәйләнеше аны бербөтен итә. Традицион булмаган формадагы бу әсәр тәнкыйтьчеләр игътибары тарафыннан да читтә калмады.

«Аның “Ачлык мәйданы” дип исемләнгән шигырьләр бәйләмә – кылыч йөзеннән йөргән хәвәфле көннәр, төннәр биргән аһ-зарлы газаватлы илһам кодрәте, гомеренең истә кала торган шомлы тантанасы иде.

Ә көне... нинди кояшлы иде.

Мәйданда – дагалы итекләр...

таптарга әзерләр.

Мәйданда – дагалы читекләр...

тапталырга әзерләр иде»,

– дип язган ул көннәр хакында язучы М. Галиев [9, 383].

Өлеге поэманы укугач, А.Хәлим мондый фикер әйтә: “Һич арттырмыйча әйтә алам, татар шигъриятендә үзем белгәннән алып, бүгенге заман шигъриятенә кадәр дүрт тапкыр тегрәнү кичердем. Беренчесе – Муса Жәлилнең “Моабит дөфтәре” циклы. Ялгышмасам, 1958 ел. Икенче тапкыр Сибгат Хәкимнең “Кырыгынчы бүлмә”. Ялгышмасам, алтмышынчы еллар азагы. Өчөнче тапкыр шагыйрь Рифгат Закировның 1993 елның башында “Казан утлары”нда чыккан “Гамьле моң” поэмасы. Һәм менә дүргенче тапкыр – Рәшит дус Әхмәтжанның “Ачлык мәйданы” [10].

Шундый итеп таркатылды:

Хәзер

Халыктардан калды төркемнәр.

Кеше ни ул?!

Хәтта кояшны да

Кол итергә монда мөмкиннәр...

*Ә әлегә Кояш – урысники,
Ай частушка сибә төн буге.
Разбойниклар кочаклашып эчә,
Беркем белми – илдә кем туге? [1, 197].*

Татар иленә яктыртасы Кояш руслар кулында, шуның өчен караңгылык – милли мәгариф, татар теле, мәдәнияте сүнәп бара, татарның объектив тарихы гасырлар төпкелендә югала, дигән фикерне житкерә шагыйрь.

Әдипнең “Карга каргышы” әсәре башка поэмалар белән чагыштырганда да аз күләмле булуы һәм фикер тыгызлыгы белән аерылып тора. Поэма сугыш елларында тылдагы хезмәт ияләре турында. Әсәр елан өненнән чыгып лирик герой сөйләгән вакыйгаларны тыңлау белән башлана һәм Идел төбеннән карга каргышларын мең ел сөйләгәндә дә елан тыңлар, дигән фикер белән тәмамлана. Поэмаңың мондый “кысалы кыйсса” формасында булуы очраклы түгел. Лирик герой күтәргән проблемаларны еланнан башка ишетүче юк, ул шуның өчен “чаң суга”. Аның күлмәге дә тишек, “Алласы – бер кабарлык икмәк”.

*“Авызы бар – ачка үлмәс”, – диеп,
Активистлар йоклый мөндәрдә.
Без – Пионер. Алар нәрсә кушса,
Без һәр вакыт әзер үтәргә.
Карга ояларын туздырырга
Һәҗүм башланачак иртәгә.
Бөртеген дә ашый алмасыннар
Әле чәчелмәгән уңышың [4, 164].*

Һәм лирик герой шул максат белән карга ояларын туздыра, мәктәп кушкан план буенча өрләннәр үтерә. Безне шулай тугач та үтерергә кемнәр жибәргән, дип әхлак мәсьәләләрен күтәрә автор. Ләкин халык көз дә ач кала – бар уңыш фронтка озатыла. Автор жылы якка балаларсыз киткән каргалар, өрләннәр каргышы астында лирик геройның туң жирдән башак жыеп йөрегән рәсемне ясый. Бер кеше язмышы аша бөтен ил тормышын күрсәтүгә ирешә. Әсәренң нигезендә кош, жәнлек ояларын юк итсән, үз тор-

мышыңда да югалтулар була, дигән ышану ята:

*Кайда илең, исемнәре кайда? –
Юк, аларны тарих урлады.
Туздырдылар безнең ояларны...*

Лирик геройны үз тарихыбыздан фәһем алмыйча аны оныту, һаман “карга каргышларыннан качалмый, кара язмышлар бер булу”, бәхетле, тыныч тормышка ирешә алмау борчый.

Р.Әхмәтжанов поэма жанрында үзен якын темаларның берсе булган сугыш темасына иҗат итә башлый. “Исәннәр моңы” поэмасы әдипнең бу жанрда язган беренче әсәре. Соңрак язган әхлак, милләт мәсьәләләрен күтәргән поэмаларда да сугыш темасы читтә калмый. Мәсәлән, “Аучылар кибетендә” (1988) әсәрендә сугыш елларында бер ананы бүреләр талап үтерүе. “Карачкы” (1989), “Карга каргышы” (2001) әсәрләре, гомумән, сугыш темасы уңышлы яктыртылган поэмалардан саналырга лаеклы.

Шагыйрьнең икенче поэмасы “Биш таш” әсәре матбугатта уңай тәнкыйть ала. Татар халкының күренекле шагыйрьләре Кол Гали, Х.Туфаннның язмышын яктырткан, татар милләте, мәдәнияте, тарихы хакында уйландуларга этәргән поэма, Р.Әхмәтжанов иҗатын яңа баскычка күтәргән әсәр буларак бөяләнә. Соңрак шагыйрь татарларда әхлакый мирас белән хәзерге заманның әхлаксызлыгы көрәше, ил һәм халык язмышы тасвирланган “Аучылар кибете” дигән фәлсәфи-публицистик поэмасын яза. Поэзиядә беренче карашка әһәмияте булмаган предметлардан да зур фәлсәфә ясауы шигырь укучыларга яңалык түгел. Әмма, аучылар кибете аша татар халкының бүгенге тарихы, теле, мәдәнияте, иленә күз салу һәм анда күргәннәргә мәгънәле фикерләр белән багу – авторның иҗади табышы.

“Язлар быел соңга калды” (1991) әсәрендә илгә азатлык рухы якынаю сизелә. “Ачлык мәйданы” поэмасында азатлык, милли мәсьәләләр күтәреләп, үсүенә иң биек ноктасы булып тора.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Әхмәтжанов Р. Жан яктысы: шигырьләр, поэма. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1980. – 112 б.
2. Әхмәтжанов Р. Карачкы // Казан утлары. – 1989, №12, 109-119 б.
3. Әхмәтжанов Р. Моңлану: шигырьләр, поэмалар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1991. – 431 б.
4. Әхмәтжанов Р. Сәфәр ае. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2001. – 223 б.
5. Зәйдуллин Р. Ташларны жыяр вакыт // Татарстан яшьләре. – 1987, 26 май.
6. Әхмәтжанов М. “Аучылар кибетендә” // Социалистик Татарстан. – 1988, 13 август.
7. Әгъләмов М. Көче – гомумиләштерүдә // Социалистик Татарстан. – 1988, 13 август.
8. Арсланов Н. Шагыйрьнең уңышлары // Социалистик Татарстан. – 1990, 1 апрель.
9. Галиев М. Рух. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2005. – 559 б.
10. Хәлим А. Кояш чыгып килә // Ватаным Татарстан. – 1994, 28 гыйнвар.

ИНФОРМАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛӘРДӘ ТАТАРЧА ТЕРМИННАР КУЛЛАНУ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Кадрия Исмәгыйлева

КАДРИЯ КОТДУС кызы ИСМӘГЫЙЛЕВА – 2006 елны Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетын тәмамлый һәм гуманитар факультетларның математика һәм информатика кафедрасы ассистенты булып эшли башлый. Доцент Әнис Галимжанов жите-әкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли. Гуманитар факультетларда информатика һәм математика укыту, шулай ук татарча терминнарны информацион технологияләрдә куллану буенча эзләнүләр алып бара. 20дән артык фәнни һәм фәнни-методик хезмәтләр авторы.

Исмагилова К.К. Проблемы применения татарских терминов в информационных технологиях.

В статье рассматриваются некоторые исторические и психологические аспекты создания и применения терминов по информатике на татарском языке.

Укыту функциясе барыннан да бигрәк белем бирүгә караса да, аны шуңа гына кайтарып калдырырга ярамый, ул шәхескә комплекслы йогынты ясый. Күргәнебезчә, белем һәм тәрбия бирү бердәм процесс. Алар арасындагы кайбер аспектлар үзара кушылалар да. Мәсәлән, белем бирү төшенчәсенә еш кына фактик һәм теоретик белемнәрне үзләштерү генә түгел, укыту осталыгын һәм күнекмәләрен камилләштерүне дә кертәләр. Белем бирү үзе белем һәм осталыкны гына түгел, шәхеснең индивидуаль сыйфатларын, дөньяга карашын, идеялелеген, әхлаклыгын һ.б. камилләштерүне дә күз алдында тоталар [1]. Шулай ук, биредә күрсәтеп үтелгәнчә, укыту процессында тәрбия бирү функциясе дә тормышка ашырыла. Шуңа бәйле рәвештә укучыларда уңай шәхси сыйфатлар жыелмасы – дөньяга караш, әхлак, хезмәт, этик күзаллаулар, карашлар, ышанулар, шул жәмгыятькә туры килә торган тәртип һәм эшчәнлек ысуллары; омтылыш һәм максатлар системасы: мөнәсәбәтләр, ихтияжлар формалаша. Тәрбия функциясе укытуның эчтәлегенә һәм методларынан килеп чыга, шуның белән бергә, ул укытучының укучы белән махсус оештырылган мөгамәләсә аша тормышка ашырыла.

Объектив сәбәпләр аркасында укыту аерымы карашлар, ышанулар, мөнәсәбәтләр, шәхси сыйфатларны тәрбияләмичә кала алмый. Кешенең шәхси сыйфатлары әхлак нормаларын, таләпләрен үзләштермичә формалаша алмый бит [1].

Уку-укытуның туган телдә алып барылуы бик мөһим тәрбия чарасы булып тора. Күп кенә укытучылар, шулай ук матбугат чаралары күрсәтеп үткәнчә, барлык татар мәктәпләре нәкъ тәрбия эшенең югары дәрәжәдә куелуы белән аерылып торалар. Г.Гобәйдуллин әйткәнчә, татар мәктәпләрендә һәм урта һәм югары уку йортларында барлык фәннәрне туган телдә укыту максатка ярашлы. «Ибтидаи (башлангыч) мәктәптә фәннәрне ана телендә уку мәсьәләсә мәгълүм бер хакыйкать, хәтта Ильминский шикелле консерватор педагог тарафынан да хәл кылынган бер мәсьәлә. Шунун өчен мәсьәләнең хәл ителмәгән ягы – бары урта мәктәп» (хәзерге вазгыять өчен моны югары мәктәп дип тә әйтеп була. – К.И.). «Шунун өчен бу мәсьәләне тикшергәндә, маузугны (мәсьәләне) без болай куябыз: – Әгәр көчле мөгаллимнәр булса, урта (хәзерге вазгыять өчен – югары. – К.И.) мәктәпләрдә фәнне шәкертләр белми торган русчамы, әллә татарчамы укыту педагогия жәһәтеннән файдалы? Мин, бер дәрәкмиңчә, бер дәрә мәсьәләгә сәясәт катыштырмыйча гына әйтәм ки: Татарча укыту файдалы!» [2]. Үткән гасырдагы милли күтәрелеш вакытында республикада, шул исәптән Казанда күп кенә татар мәктәпләре ачылды. Анда барлык предметларны татар телендә укытырга омтылдылар. Ләкин хәзерге вакытта, һәрвакыттагыча, ата-аналар телгә дигән булып, төгәл фәннәр, ягъни математика, физика, информатика тагын русча укытуга күчеп бетте. Безнең тарафтан башкарылган тикшерү күрсәткәнчә, Ка-

зан шөһәрәндәге татар мәктәбе дип саналган мәктәпләрнең якынча ун процентында гына төгәл фәннәр татарча укытыла. Intertat.ru мәгълүматы буенча, Чаллы шөһәрәндә төгәл фәннәрне татарча укыта торган мәктәпләр, ягъни татар мәктәпләре бөтенләй калмаган. Татар гимназиясен тәмамладык дип килгән укучыларның төгәл фәннәрне русча укыганнары үз фикерен татарча аңлата алмый диярлек. Бу аларның гомум фикер йөртешенә дә тискәре йогынты ясый. Л.С.Выготский әйткәнчә, «...сознательное и намеренное усвоение иностранного языка совершенно очевидно опирается на известный уровень развития родного языка. Ребенок усваивает иностранный язык, обладая уже системой значений в родном языке и перенеся его в сферу другого языка» [3]. Яисә туган телен тулаем белми торып башка чит телдә фән укыганда мондый нигез система булмый һәм төшенчәләр системасы “бутала”, туган тел үз функцияләрен үти алмый, ягъни аралашканда кулланылмый башлый. Шулай икән, туган тел инде башка, чит телне өйрәнү өчен дә нигез була алмый. Күзәтүләр күрсәткәнчә, физика, математика факультетларының татар бүлегендә укыганнары үзара татарча аралаша, ә татар филологиясе факультетының мәктәптән төгәл фәннәрне русча укып килгәннәре бишенче курс ахырына кадәр чынлыкта рус телендә аралашуны яхшырак күрә, ягъни татарчага “өйрәнәп житә алмый”. Л.В.Выготский фикерләрен нигез итеп алсак, аларның башка чит телләргә белүе дә ныклы нигезгә корылмаган, димәк, нигезле түгел. Шуңа күрә, мәктәпләрдә төгәл фәннәрне, шулай икән, информатиканы татарча укыту мәктәпнең чынлыкта татар мәктәбе булып сакланып калуы өчен генә түгел, укучыларны нигезле уйларга өйрәтү һәм үз фикерләрен белдергә өйрәтү өчен зарур шарт булып тора.

Төгәл фәннәрне татарча укытканда иң төп проблемаларның берсе булып терминология проблемасы тора [4-11]. Шулай ук вакытта шушы фән өчен генә яраклы, аның кысаларында гына кулланылгы сүзтәзмәләр, фразеологик әйтемнәр төзү дә мөһим, чөнки инглиз һәм рус телләрендә алар бар инде. Икенче яктан, инглизчә-татарча-русча информатикадан аңлатмалы

сүзлек нәшер ителде [8], Windows XP, Windows Vista, Office 2007 програм продуктлары тулаем татарчалаштырылды. Билгеле, татарча информатика терминнары системасын булдыру, үзенчә “жаргон” сүзләрен, сүзтәзмәләрен барлыкка китерү процессы давам итә. Ләкин, ул үссен өчен, булган терминнарның кулланылуы зарур шарт булып тора.

Татар телендә информатика терминнары барлыкка килү стадиясендә генә булу сәбәпле, уку-укытуда һәм фәннәрдә киң кулланылгы күп кенә терминнар күпләп тарафыннан авыр кабул ителә, яисә бөтенләй диярлек кабул ителми. Шулай ук вакытта фән һәм белемнең төрле өлкәләрендә бу житешсезлекләрнең таралу даирәсе төрлечә. Моннан тыш, информатикада төшенчә-терминологик системаның аерым үзенчәлекләре дә бар, бу информатиканың инглизчә һәм русча терминологик аппараты киң кулланылуы белән аңлатыла.

Гомумән алганда, төгәл фәннәрне, бигрәк тә информатика һәм информатик технологияләргә туган телдә укыту туган телгә карата булган “кимчелек комплексын” булдырмауны тәмин итә, милли горурлык тәрбияли. Шулай ук, әйтеп үткәнбезчә, хәзерге вазгыятьтә ул туган телдә укучыларның сүзлек запасын баектуның бер чарасы да булып тора, гомумән, туган телдә, фикер йөртүгә өйрәтә.

Шуның белән бергә, татар телендә информатиканы укытканда махсус татар телендә язылган яисә татар мәктәпләргә өчен яраклаштырып тәржемә ителгән дәреслекләргә куллану мөһим. Бәхеткә каршы, хәзер андый дәреслекләр бар. Ул дәреслекләрдә тиешле мисаллар татар телендә китерелә һәм аңлатыла.

Информатиканы татар телендә укытканда санак техникасы, гомумән информатика үсешенә зур өлеш керткән татар галимнәре турында әйтеп китү зарур. Аларның исемнәре мәгълүм сәбәпләр аркасында рус телендә дәреслекләрдә юк. Болар, мәсәлән, СССРда беренче тапкыр серияләп чыгарылган электрон-хисаплау машинасы авторы Бәшир Искәндәр улы Рәмиев, квантлы санаклар кафедрасы жетәкчесе академик Камил Вәлиев һ.б.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Хужиев Ә.Н. Педагогика. – Казан: Матбугат йорты, 2001. – 640 б.
2. Газиз Г. Татар телендәме, рус телендәме? // Казан утлары, 2007, №6. – 125-127 б. (Күчереп басылган: Безнең юл, 1923, №12. – 11-12 б.).

3. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.-Л.: ОГИЗ-СОЦЭКГИЗ, 1934. – 324 с.
4. Алаев Э.Б. Экономико-географическая терминология – М.: Мысль, 1977. – 200 с.
5. Иванов С.З., Кряквина С.П. О международном аспекте терминологической работы / Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж: Воронеж. гос. университет, 1972.
6. Михайлов А.И., Чѡрный А.И., Гиляревский А.С. Основы информатики. – М.: Наука, 1968. – 756 с.
7. Романенко В.Н., Никитина Г.В. Сетевой информационный поиск. Практическое пособие. – СПб.: Профессия, 2003. – 288 с.
8. Сѡлѡйманов Ж.Ш., Галимжанов Ѳ.Ф., Вѡлиев М.Х. Информатика һѡм информация технологиялар терминнары. Инглизчѡ-русча-татарча аңлатмалы сүзлек. – Казан: Мѡгариф, 2006. – 384 б.
9. Чаплыгин С.А., Лотте Д.С. Задачи и методы по упорядочению технической терминологии // Изв. АН СССР, 1937, № 6. – С. 867-869.
10. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии / Вопросы теории и методики. – М., 1961.
11. Сѡлѡйманов Ж.Ш., Галимжанов Ѳ.Ф., Гыйльмуллин Р.А., Хѡкимов Б.Ѳ. К формированию терминологической системы татарского языка в инфокоммуникационных технологиях // Труды Казанской школы по компьютерной и когнитивной лингвистике TEL-2006. – Казань, 2007. – С. 153-157.

© Ѳхмѡтжанова Г.М., 2008

КОММУНИКАТИВ ТЕХНОЛОГИЯ НИГЕЗЕНДѡ АРАЛАШЫРГА ѲЙРѲТҮ

Гѡлназ Ѳхмѡтжанова

ГѡЛНАЗ МѡГЪСҮМЖАН кызы ѲХМѡТЖАНОВА – 1997 елда Чаллы педагогия институтының филология факультетын тѡмѡмлы. Бүгенге кѡндѡ Яр Чаллы шѡһѡренең 19нчы фѡннѡрне тирѡнтен Ѳйрѡну мѡктѡбендѡ татар теле һѡм ѡдѡбияты укыта. Коммуникатив технология кулланып, рус телле укучыларны татар теленѡ Ѳйрѡтѡ.

Ахметзянова Г.М. Обучение общению на основе коммуникативной технологии.

В статье рассматриваются основные принципы и преимущества коммуникативных методов обучения.

Татарстанда теллѡр турындагы Закон һѡм Дѡүлѡт программасы кабул ителүгѡ 16 ел вакыт узып китте. Ичшиксез, татар телен рус теле белѡн бер дѡрѡждѡ дѡүлѡт теле югарылыгына күтѡрү юнѡлешендѡ Мѡгариф һѡм фѡн министрлыгы тарафыннан зур эшлѡр башкарылды кебек: махсус программалар һѡм дѡреслеклѡр тѡзелде, методик кулланмалар, дидактик материаллар чыгарылды. Шуңа да карамастан, рус балаларын татар теленѡ тиешенчѡ Ѳйрѡтү түгел, хѡтта телгѡ карата кызыксыну уяту да бүгенге кѡндѡ укытучы ѡчен авыр мѡсьѡлѡлѡрнең берсе булып кала бирѡ. Сѡбѡбе нѡрсѡдѡ? Замана шартларында рус кешесенѡ татар телендѡ аралашу-га ихтыяж тудырылмаган, икенче тѡрлѡ ѡйткѡндѡ, телгѡ социаль заказ юк. Димѡк, аңлашылганча, рус баласына татар теле укыту дидактик бурыч кына түгел, бѡлки, барыннан да бигрѡк – сѡяси мѡсьѡлѡ, Татарстанның дѡүлѡтчелек мѡсьѡлѡсе. Бу беренчедѡн. Ѳ проблеманың икенче ягы шуннан гыйбарѡт: укыту-

чы, нинди генѡ кыен шартларга куелса да, үз алдындагы бурычны бернигѡ дѡ карамый сыйфатлы(!) үтѡргѡ тиеш. Ѳ инде укытуның сыйфатын яхшырту турында чынлап торып сүз бара икѡн, монда психология һѡм педагогика, психолингвистика фѡннѡренең яңа казанышларын, укытучыларның алдынгы тѡжрибѡсен, нѡтижѡле тѡкъдимнѡрен исѡпкѡ алып тѡзелгѡн яңа программа, дѡреслек, методик, дидактик кулланмалар кирѡклегѡ кѡн кебек ачык.

Бүгенге кѡндѡ рус телле балаларның татар телен нѡтижѡле үзлѡштерүен тѡѡмин итѡ торган технологиялѡрнең берсе – чит тел укыту методикасында стандарт буларак кабул ителгѡн коммуникатив технология. Аның гѡмуми нигезлѡре А.С. Пушкин исемендѡге Мѡскѡу лингвистика институты (М.Н. Вятков, А.А. Леонтьев, В.Г. Костомаров һ.б.), Липецкидагы чит тел культурасына коммуникатив методика нигезендѡ укыту үзѡге (Е.И. Пассов, В.П. Кузовлев, В.Б. Царькова) хѡзмѡ-

тлөрәннән гыйбарәт. “Мәктәпне тәмамлаган балага чит телле жәмгыятьтә адаптация узарга ярдәм итә ала торган методиканың моңа кадәр уйлап табылганы юк иде әле”, - дип, Герман Селевко коммуникатив технологиягә төгәл бәяләмә бирә. Димәк, башка чит телләргә (әйitik, инглиз, немец, француз телләрен) күп еллар дәвамында өйрәнүдә бары уңай нәтижәләр биргән коммуникатив технология нигезендә рус телле балаларны татар теленә өйрәтү дә уңай нәтижәләргә китерергә тиеш. Бу өлкәдә чиксез зур хезмәт башкаручы Чаллы шәһәре өзлексез педагогик белем бирү институтының лаборатория мөдире, педагогика фәннәре кандидаты, Татарстанның атказанган укытучысы Роза Зәки кызы Хәйдәрованың казанышларын әйтеп китү урынлы булыр. Аның коммуникатив технологиягә нигезләнеп төзелгән дәреслекләре, методик әсбаплары Чаллы шәһәрендә генә түгел, Татарстанның башка төбәкләрендә эшләрүче укытучыларга да зур ярдәм, табыш булды.

Коммуникатив технологиянең асылы нидән гыйбарәт? Башка методикаларга караганда нинди өстенлекләре бар соң?

Татар телен чит тел буларак укытканда, без белем бирү эчтәлегенә Е.И. Пассов билгеләгән принципларыннан чыгып эш итәргә тиеш:

1) сөйләмгә өйрәтү юнәлеше (аралашу аша укыту). Сөйләргә бары сөйләү аша, тыңларга – тыңлау, укырга – уку аша гына өйрәнә була;

2) функциональлек. Өйрәнелә торган телнең лексик һәм грамматик формалары уку эшчәнлегә процессында берьюлы үзләштерелә;

3) ситуативлык, ягъни уку процессын рольлә башкару. Тел материалының нигезендә аралашуа чыгар өчен уңышлы сайланган проблемалар һәм ситуацияләр ятарга тиеш. С.А. Рубинштейн әйтүенчә, фикерләү проблемадан башлана. Проблемалы ситуация тудыру – фикер башлангычының этәргече ул;

4) яңалык (сөйләм ситуациясе яңалыгы). Уку материалы эчтәлегенә (текстларга, күнегүләргә), укыту процессын оештыру формаларына (дәрес төрлөрәнә) яңалык кертү телне кызыксынып өйрәнүгә, сөйләм күнекмәләре формалашуа, коммуникатив фикер йөртү үсешенә зур этәргеч ясы;

5) индивидуальләштерү. Бу принципны коммуникатив технологиянең асылы итеп карарга

кирәктер, чөнки аралашу барышында һәр якның индивидуаль фикер йөртә алуы зарури. Димәк, укыту процессында фикер алышуа чыгар өчен сөйләм материалын барлык укучыларның да үзләштерә алуына шартлар тудырырга кирәк.

Коммуникатив технология турында сүз алып барганда, еш кына “цикллык” төшенчәсе белән очрашабыз. Цикллык – ул материалы сөйләмгә, аралашуа алып чыгу өчен кирәк булган билгеле бер дәресләр саны. Бу сан, әлбәттә, даими түгел, ул балаларның белем дәрәжәсенә, материалының катлаулыгына бәйле. Беренче дәресләрдә укучылар темага караган лексик-грамматик минимумны үзләштерә. Циклның соңгы дәресләрендә текст эчтәлегеннән чыгып диалогик, монологик сөйләм үстерелә, геройларга сыйфатлама бирелә, телдән һәм язма рәвештә төрле ижади эшләр башкарыла. Укытучы өчен иң кыйммәт – барлык укучыларның да уку эшчәнлегенә тартылуы. Өйтергә кирәк, бу механизмга һәр бала белән индивидуаль эшләрү мөмкинлекләре салынган (индивидуальләштерү принцибыннан чыгып). Ә циклдагы дәресләрне оештыру дәвамында хәтта авыр фикерләүче балалар да материалын үзләштерү дәрәжәсенә житекелә.

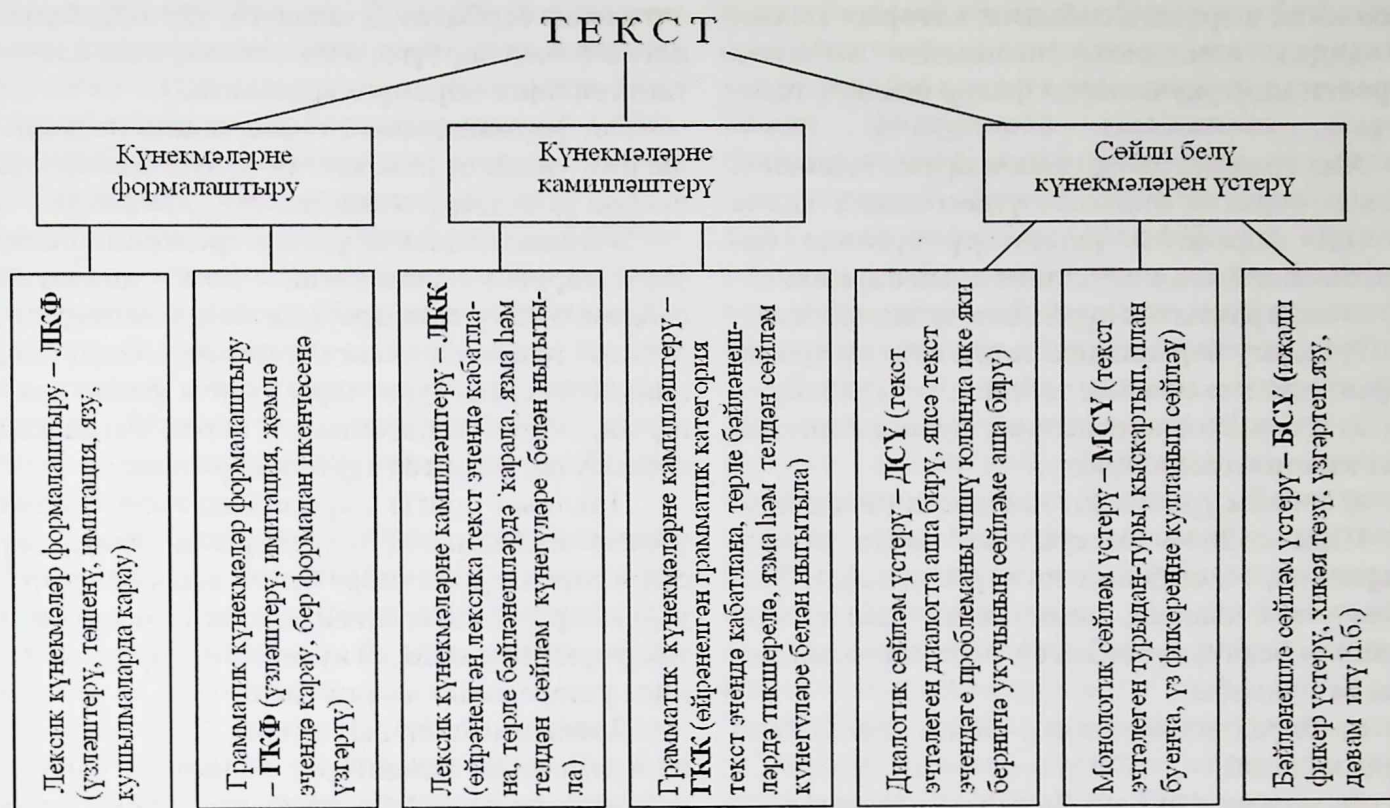
Коммуникатив методика тарафдарлары, үзләштерү закончалыкларына нигезләнеп, билгеле бер сөйләм микъдарын (дозасын) цикл аша өйрәнүне ана теле булмаган телне укыту процессын оештыруның төп механизмы дип атыйлар (Е.И. Пассов, И.Л. Бим). Бу механизмны эшләрү жибәрү, аның алга таба эзлекле хәрәкәтен тәмин итеп тору укытучыдан ижадилык, тырышлык таләп итә. Укытучы технологиягә салынган сөйләм материалын үзләштерү этапларын төгәл үтәгәндә, гадидән катлаулыга үсешне саклаганда гына билгеле бер нәтижәләргә ирешә ала. Өнә шулай эшләрү системалык принцибын файдалану була.

Инде югарыда китерелгән сөйләм материалын үзләштерү схемасын конкрет мисалга күчереп карыйк. Р.З. Хәйдәрованың 5нче сыйныф татар теле дәреслегендә “Куркак юлдаш” әкиятә тирәсендә дәресләрне берләштергән цикл моның ачык мисалы.

Иң элек әкиятнең сюжетына тукталыйк.

Куркак юлдаш

Берзаман ике дус юлга чыкканнар. Менә

алар урманга эңиткәннәр. Боларның каршысына бер аю килеп чыккан. Моңы күргәч, дусларның берсе агач башына менеп качкан. Икенчесе, үлгән булып, тиз генә сузылып яткан.

Аю, юлда яткан малайның янында әйләнә-әйләнә, башын, аякларын иснәгән дә кире китеп барган.

Аю киткәннән соң, малайларның икенчесе, агач башыннан төшеп, иптәшеннән сораган:

– Аю синең колагыңа нәрсә әйтте? – дигән.

Дусты әйткән:

– Юлга чыксаң, дустың үзеңнән батыррак булсын, – дип әйтте.

Күргәнебезчә, текст күләмле түгел, ләкин эчтәлеккә әхлак проблемасы салынган (коммуникатив технологиягә корылган дәресләрдә проблемалы текстлар сөйләм активлыгын (рече-мыслительная активность) үстерү принцибыннан чыгып сайланган булырга тиеш). Бу очракта без дуслыкның авырлыкта сыналуы проблемасын күрәбез.

Әсәр эчтәлегә аша сөйләмгә чыкканчы, без андагы таныш булмаган лексик һәм грамматик формаларны үзләштерергә тиеш. Күпчелек текстларда, актив кулланылган лексик материалдан тыш, пассив лексиканы да күрәбез. Бу мөмкин хәл, чөнки текстларның

матур, бәйләнешле төзелеше алардан башка була алмый. Ә инде аларның тиешле күләмнән артып китмәве – икенче мәсьәлә. Әйтик, 5нче сыныф баласыннан “үлгән булып”, “сузылып яту” кебек кушылмаларны үзләштерү соралмый, шуңа моңың ише лексикага басым ясарга кирәк түгел.

Әкияттә моңа кадәр әле үзләштерелмәгән билгесез үткән заман хикәя фигуралы формасы күп, димәк, бу очракта грамматик күнекмәләр формалаштыру һәм камилләштерү дәресләрен оештыру зарури. Мондый төр дәресләрдә яңа материалны уңышлы һәм нәтижәле үзләштерергә дәрес сайланган күнегүләр системасы ярдәм итә.

Е.И. Пассов үз методикасында күнегүләргә ике төргә аера: шартлы сөйләм (условно-речевые) һәм сөйләм (речевые) күнегүләре. Беренчесе күнекмәләр булдыру өчен каралган. Дәресләрдә әле хәзер дә: «Поставьте следующие предложения в прошедшем времени», «Поставьте в отрицательной форме...» тибендагы күрсәтмәләр кулланыла. Мондый күрсәтмәләр бирү укучыларда сөйләм күнекмәләре формалаштыру өчен шартлар тудырмай, сүзләрдә һәм жөмлөләрдә грамматик формаларны үзгәртүгә генә юнәлтә. Гадәттәгә «Поставьте в прошедшем времени» урынына «Я буду говорить о том, что обычно делаю, а вы поинтересуйтесь, делал ли я это раньше»,

яисә «Как выразить события, которых ты сам не видел, или плохо помнишь» кебегрәк күрсәтмәләр укучыларда фикер белдерү теләге уята.

Яңа грамматик форманы презентацияләү, безнең очракта билгесез үткән заман хикәя фигыль формасын үзләштерү түбәндә бирелгән системага нигезләнеп алып барыла:

- 1) яңа грамматик күренешне экспозицияләү;
- 2) аңлату барышында төрле сөйләм үрнәкләрен, терәк схема һәм таблицалар куллану;
- 3) грамматик күренешнең функциясен сөйләм эшчәнлегендә күзәтү;

- 4) сөйләм үрнәге интонациясен үзләштерү.

Инде сөйләм материалын кабул итәргә әзерләгәч, текст белән эшләүгә күчәбез. Текстны укып чыккач, якыннанрак таныштыру максаты белән, түбәндәге күнегүләр комплексын башкарабыз:

а) бирелгән фразалар әкият эчтәлегенә туры киләме?

б) дуслыкның чын булмавын дәлиллегән урынны тап;

в) геройның характерын тулырак ача торган урынны күрсәт;

г) әсәрдәге проблеманы ачкан урынны билгелә;

д) әкиятнең исемең ничек атар идең?

е) үзең ошаган өзеңне укы һ.б.

Әсәр эчтәлегә өстендә мондый күнегүләр системасы төрле механизмнарның үсешенә:

эчтәлекне бербөтен күзаллауга, уку тизлегенә, логик фикер йөртүгә, эчке тоемлау аша (спонтан) сөйләргә өйрәнүгә ярдәм итә.

Эш формаларының төрле, ләкин системалы һәм уйлап оештырылган булуы балаларда әсәргә үзләштерүгә кызыксыну уятачак.

Эчтәлек тиешенчә үзләштерелгәннән соң, укучыларның монологик һәм диалогик сөйләмгә чыгу осталыклары камилләштерелә. Монда төзелгән планга таянып сөйләү дә, планың аерым пунктлары буенча фикер алышу да, сюжетлы рәсемнәргә карап эчтәлекне торгызу да, үзгәртеп язу һ.б. каралган.

Циклның соңгы дәресе алдагыларыннан үзенә ижадилыгы, балаларның фикерләү сәләтләрен күрсәтүләре белән аерылып тора: укучылар үзләштерелгән лексик һәм грамматик формаларны дәрәс кулланып, бирелгән темга үзләре әкият язарга тиеш.

Нәтижә ясап шуны әйтәргә була: эчтәлекне тулысынча үзләштерү, сөйләмгә чыгу – давамлы процесс һәм ул билгеле бер вакыт таләп итә. Шулай булганда гына материалны үзләштереп була, укучылар укуда уңышка ирешә ала, тел аралашу коралы буларак кулланыла башлый. Коммуникатив технологиянең асылы – укучыларны текст буенча коммуникациягә, аралашырга өйрәтү. Укытучы бу технологияне өйрәнә һәм шул технология белән эшли икән, нәтижәгә тулысынча ышанырга була.

© Федотова Л.Н., 2008

ӘДӘБИЯТ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ИЖАДИ ШӘХЭС ТӘРБИЯЛӘУ

Любовь Федотова

ЛЮБОВЬ НИКОЛАЙ кызы ФЕДОТОВА – Яр Чаллы шәһәренең 19нчы фәннәрне тирәнтен өйрәнү мәктәбендә татар теле һәм әдәбияты укыта. Укучыларның ижади фикерләү сәләтен үстерү өстендә системалы эшли. Аның укучылары шәһәр һәм республика бәйгеләрендә, олимпиадаларда югары уңышларга ирешәләр.

Федотова Л.Н. Воспитание творческой личности на уроках литературы.

В статье рассматривается комплекс специальных заданий, способствующих развитию творческого подхода.

Нобель премиясе лауреаты В.В. Леонтьев, дөнья үсешенә анализ ясап, якын киләчәктә кешелек ике төркемгә – эшли

торганнар һәм эшсезләргә бүленәчәк, дип фаразлый. Эшләүчеләр конкуренциягә каршы торырлык ижади кешеләр булачак,

дигән фикер әйтә ул. Хәзерге чорда фән һәм техниканың интенсив үсүе, кискен рәвештә катлаулануы, шул ук вакытта планетада глобаль проблемалар санының арта баруы бертуктаусыз житди эзләнүне, тирән фикерләүне, күп чыгым һәм көч түгеп ижади эшләнүне таләп итүе белән сыйфатлана. Шуңа күрә педагогик коллективларның төп игътибарын ижади шәхес тәрбияләүгә юнәлтү зарур, заман мәктәбе өчен шәхеснең ижади мөмкинлеген үстерү, актив караш тәрбияләү, укучыларның акыл эшчәнлеген һәм ижади сәләтләрен үстерү беренчел булырга тиеш.

Ижади укучыны ничек тәрбияләргә? Ижадилыкны формалаштырырга, үстергә мөмкинме? Галимнәр фикеренчә, теләсә нинди эшчәнлеккә өйрәнә булган кебек, ижат эшенә дә өйрәтә була.

Әдәбият – мәктәптә ижади шәхес формалаштыручы төп фәннәрнең берсе. Әдәбият дәрәсләрендә укучы матурлыкны күрергә өйрәнә, хискә байый, әхлак тәрбиясе ала, ләкин иң мөһиме – ул әдәбият дәрәсләрендә мөстәкыйль фикер йөртәргә өйрәнәргә тиеш. А.Яхин тарафыннан төзелгән дәрәсләкләр нәкъ менә укучының ижади фикерләү сәләтен үстерә, баланы дәрәс бие уйланырга, әзерләнәргә, үзе тапкан җавапның дәрәсләген исбатларга, нәтиҗә ясарга шартлар тудыра. Һәр дәрәс укучының төпле җавап-нәтиҗәсә белән төгәлләнә, балада һәр нәрсәгә, һәр вакыйгага үз карашы, үз мөнәсәбәте формалаша.

Дәрәстә укучылар әсәр укуы тормышны өйрәнәләр. Әдәби әсәр – ижади фикер җимеше ул. Әлбәттә, ул тормыш вакыйгаларына нигезләнә, ләкин аны кабатламый, чөнки әдип тормыш турында уйлана, уйларын укучысы белән уртаклаша, тормышка бәя бирә, укучысынан да бәя бирдерә. Димәк, әсәрдә әдипнең уй-фикерләре дә, бәяләре дә, кичерешләре дә бар. Уй-фикерләрен, бәяләрен, кичерешләрен әдип турьдан-туры язмый, сәнгать теле белән әйтеп бирә. Димәк, әсәр эчтәлеген табу өчен укучы шул телне өйрәнәргә тиеш була. Сәнгать телен белгән укучы әсәрне укыганда әдипнең фикерләү хәрәкәтенә катнаша. Ул, аны аңлап, язучы куйган сорауларга җавап биреп бара. Укучы үзе дә ижади фи-

керли башлый. Ә ижади фикерләү башлыча фәнни фикерләүгә нигезләнә, ягъни сәнгать телен, әдәби әсәр төзелешен белү укучыга ижади фикерләргә мөмкинлек бирә. Сәнгать телен белми торып, әсәр эчтәлеген ачып булмый. Димәк, әсәрнең матурлыгы да, андагы әхлак кагыйдәләре дә, андагы тормыш проблемалары да, авторның идеяләре, фикерләре – барысы да сәнгать телен өйрәнгән кешенең уйлау нәтиҗәсендә табыла. Дәрәстә укучыны уйлату – сәнгать телен, ягъни әдәбият теориясен өйрәнәп, шул гомуми теориядән файдаланып, аерым әсәрләрен эчтәлеген таптыру. Нәкъ менә шуның өчен әдәбият дәрәсенә эчтәлегә башлыча әсәргә анализ ясау, ягъни уйларга өйрәнү булырга тиеш. Ә сәнгать телен өйрәнү һәм шул белем белән әсәргә анализ ясау фикерләүгә корыла.

А.Яхин дәрәсләкләреннән укуытканда укучылар алдагы дәрәстә өйрәнгән фикерләү алымнарын искә төшерәләр (шунсыз анализ ясап булмый), гомуми кагыйдәләрдән чыгып, конкрет бер әсәрнең эченә керергә тырышалар, ялгышалар, төрлечә уйлап карыйлар, бәхәсләшәләр, үз фикерләрен дәлиллиләр. Дәрәс буена балалар уйларга өйрәнәләр. Ассызыклап әйтәргә кирәк, әсәргә анализ ясаганда уйларга өйрәнү – дәрәстә алган иң кыйммәтле белем ул. Бу белемнәр башка әсәрләргә анализлаганда да, тормыш вакыйгаларына бәя биргәндә дә кирәк була.

Анализ дәвамында укучылар фикерләүнең төрле формалары белән очрашалар: гомумиләштерәләр, гомумидән конкретка киләләр һәм, кирәсенчә, бер-берсенә охшаган вакыйгалар арасында уртаклык табалар, охшаш вакыйгаларның каршылыгын исбат итәләр. Нәтиҗәдә язучының ижади фикерләү үзенчәлегә табыла.

Бу дәрәсләкләр белән эшләгәндә эвристик (проблемалы) сораулар өстенлек ала, укучыларны ижади фикер йөртәргә өйрәтүгә житди игътибар ителә һәм укучыларга төрлечә ижат итү тәҗрибәсе бирелә.

Эвристик сораулар балаларның фикерләү сәләтен үстерүгә этәргеч ясый. Әдәби әсәр сюжеты буенча бирелә торган сораулар (репродуктив сораулар) укучының хәтерен һәм сөйләм телен генә үстерәләр, ә

анализлауны, әсәрдән яңа фикерләр табуны таләп итүче сораулар нәкъ менә эвристик сорауларны хәтерләтәләр һәм ижади фикерләүне үстерүгә шартлар тудыралар. Педагогик процесста укучының үзлегеннән уйлый һәм фикер йөртә башлавы, җавап табуы эвристик сорауларга турыдан-туры бәйле.

Ижади фикерләү куелган сорауга, килеп чыккан проблемага мөмкин булганча төрле яктан якын килүне; төрле вариантларда һәм төрле позицияләрдән чыгып карауны; фикри җавап табуның төрле юлларын эзләү һәм фикердә табылган һәр юлның нинди нәтижәгә китерергә мөмкин икәнлеген күзаллауны; шуннан соң проблеманы чишү ысулының теләккә һәм нияткә туры килгән иң уңай, оптималь, адекват юлын сайлап алып, җитди нәтижәгә ирешүне күз алдында тота. Бу процесс барышында, еш кына, рамкалардан читкә чыгу, фикерләү чылбырын өзү, көтелмәгән фантастик сикерешләр ясау, фикерне кинәт икенче якка борып җибөрү, оригиналь идеяләр туу күзәтелә. Ижади фикерләүгә шартлар тудырганда сыйныфтагы укучылар төркемнәргә бүленә һәм аларга әсәр буенча проблемалы сораулар бирелә. Җавап табу процессында түбәндәгеләрне үтәү мәҗбүри: башка килгән теләсә нинди фикерне әйтү (ләкин көлү һәм тәнкыйть итү тыела); беренче карашка тормышка ашырырга мөмкин булмаган оригиналь фикерләргә хуплау; тәкъдим ителә торган фикерләргә мөмкин кадәр күп булуы. Шулай итеп, укучылар ижади фикер йөртәргә, куелган проблемалы сорауга чын мәгънәсендә адекват җавап табарга өйрәнәләр.

Һичшиксез, әдәбият дәрәсләренең төп максаты – әдәби әсәрләргә матурлыгын күрә белергә, эстетик һәм интеллектуаль ләззәт алырга өйрәтү. Әмма моның белән генә чикләнәргә ярамый. Шулай ук вакытта әдәби әсәрләр аша укучыларның дөньяви күзаллауларын, аңлау-фикерләү сәләтен үстерү, әхлакий тәрбия бирү максатын да онытырга ярамый. Махсус биремнәр комплексы ярдәмендә бу максатларның барысын да тормышка ашырырга мөмкин. Әдәбият курсында түбәндәгеләрне биремнәр комплексыннан файдалану ижадилыкны үстерүгә шартлар тудыра:

• Метафорага нигезләнеп ижади эш башкару.

Биче сыйныфта метафора төшенчәсә белән танышканнан соң, әсәрләрдә метафора-образларны тапкач һәм төп өлешкә өстәгән мәгънәсен ачыклагач, укучыларга “Дуслык” дигән темага хикәя язарга тәкъдим ителә. Метафора өлешенә эт эчәгесә үләнә алына. Балалар эт эчәгесә турында язалар, әмма һәрвакыт кешеләргә күз алдында тоталар. Укучыларның күпчелегә эт эчәгесенә башка үләннәргә, яшелчәләргә, бәрәңгегә уралып, тамырларын тирәнгә җибәрәп үсү нәтижәсендә аларга зыян китерүе турында язалар һәм шуңа бәйләп, дуслыкка хыянәт итүчеләргә, үзләренә мәнфәгатьләрен генә уйлаучыларны сурәтлиләр. Ә бу үләннәң үзенчәлекләренә ижади яктан якын килгән укучы, һичшиксез, аның бакчадагы үләннәргә дуслаштыручы булуын метафора итеп күрсәтәчәк (“...Ул тамырын тирән җибәрәп үсә башлаган. Эт эчәгесә әле бер, әле икенче үлән белән танышкан, аның турында бөтенесен беләп, бакчадагыларның барысын да дуслаштырып, туганлаштырып бетергән...”) һәм эт эчәгесенә сыйфатларын кешеләргә күчерәчәк (“...Безнең арада эт эчәгесә кебек кешеләр бик аз. Кешеләр дус яшәсәләр, безнең ил шәфкатьләрәк булыр иде.”).

Алдагы сыйныфларда да метафорага нигезләнгән ижади характердагы эшләр башкарыла. Мәсәлән, 9нчы сыйныфта “Яндырсаң иске лампа да яктылык бирә” дигән тема тәкъдим ителә. Сыйныфтагы укучылар бу эшкә ике төрле эчтәлектә язалар. Бер үләнә лампаны күптәнгә яктылык чыганагы итеп карый. Элек өйнең түрәндә торган булса, хәзер аңа берәү дә игътибар итми, лампа чормада, яисә чоланда тузанга батып ята. Олы яшьтәгә ялгыз кешеләр, балалары тарафыннан ташланып картлар йортында яшәүчеләр, авылда караучысыз калганнар да нәкъ шундый ук хәлдә. Икенчеләре лампаны хәтер буларак сурәтли: “Лампаны кабат күргәч, ерак балачак күз алдымнан йөгереп үттә. Мин җиз лампаны күкрәгемә кыстым, никтер ул миңа инде күптән бу якты дөньядан киткән әбиемне хәтерләтте, күзләремә яшь тулды. Мин аны сак кына сыйпадым да кире үз урынына куйдым. Хәзер инде авылда электр утлары да сүнми, йортларны

бәллүр люстралар яктырта. Бу лампа үзенә кирәксезлеген аңлаган кебек боек кына чор-ма киштәсендә утырып калды. Балачакның хатирәсе булган лампа минем күңеләмдә шигъри хисләр уятты:

Кыш бураннары карны куа.
Өйдә жылы, өйдә балачак...
Жиз лампаның ялкын телләре
Балачагыма һәйкәл булып,
Күңелләрдә мәңгә яначак.”

• **Дәрестә яздырыла торган ижади эшләр-
нең тагын бер төре** – шагыйрьләрнең әсәрләреннән строфаларны эпиграф итеп алып язу. Проблемалы һәм метафора вазыйфасын башкарырлык өзеңләрен сайларга кирәк:

1. “Беренче кар! – диләр, – беренче кар!”

Беренче кар тиз эрүчән була...

Уйламый да аны кеше жаны:

“Беренче кар!” дип тилерүчән була.

Ул шатланып, канатланып йөри,

Әйтсәң лә бөтен сөенче шул

Тиз эрүдәмени?

Бер күрүдә!

...Беренчеләр барыбер беренче шул.

(М. Әгъләмов)

2. Гомер буге бәйлә кеше

Бәйләп куйган кебек.

Тоташырга урын таба

Өзеп куйган кендек.

(Н. Каштан)

3. Теләсәң күрсәтергә гел

Алма күк кызыл ягың –

Туры килер борылырга

Кояш әйләнгән саен.

(Р. Фәйзуллин)

4. Энжә бөртекләре эзли,

Тик исеме – яхшылык.

Юлым авыр, адым саен

Очрап тора каршылык.

(Р. Закирова)

• **Шагыйрьләр, язучылар әсәрләрендә сүз
белән сурәтләнгән, тасвирланган күренешне
күз алдына китереп язу** да укучының ижади
фикерләү сәләтен үстерүгә этәргеч була. Та-
бигать күренешләренә, ел фасылларына ба-
гышланган шигърьләргә нигезләнеп хикәя язу
балаларның тел байлыгын үстерә, ишеткәннә-

рен, тыңлаганнарын авторныкына якын
сәнгать телендә жикерергә мөмкинлек бирә.

• **Беренче юлларын башлап биреп, хикә-
яләр яздыру** өчен оригиналь фикерләр алына:
“Агач аска таба да, өскә таба да омтыла...”,
“Бүгенге көн. Киләчәк көннәр биеклегеннән
карап, мин аңа мондый бәя бирер идем...”,
“Тормыш ул – серле бер мөгъжиза...”, “Әниләр
онытмыйлар безне...”, “Мин юлдан барам...”,
“Жил каен яфраклары арасына керде дә жыр-
лап жибәрде...” һ.б.

• Ижади эшләр башкару тирә-юньдәге
күренешләренә, вакыйгаларны күзәтеп, дәрәс
бәя бирергә өйрәнүгә шартлар тудыра. Шуңа
күрә укытучы тәкъдим иткән темага гына
түгел, үзе күргән, үзе белгән, ягъни **ирекле те-
маларга** язучылар да бар.

**Текстолог һәм тәржемәче хезмәтен баш-
кару** укучыларны ижат эшенә турыдан-туры
жәлеп итә. Сүзләре төшереп калдырылган ши-
гырьләренә тулыландыру, хикәягә фразеоло-
гизмнар өстәү, рус классикларының әсәр-
ләрен тәржемә итү кебек биремнәр әдәби
әсәрдәге һәр сүзнен мәгънәсенә игътибар
итәргә өйрәтә, әдәби ижат күнекмәләре бул-
дыра һәм әдәби зәвык тәрбияли.

Укучыларның кайберләре әдәбияттан бе-
лем алуға формаль карый. Әсәрләренә анализ-
лау өчен стандарт алгоритмнар гына кирәк
булса, аны анализлыйлар, ә логик һәм ижади
фикерләү таләп ителсә, күпчелек укучы аны
анализлауда кыенсына. Менә шуның өчен дә
бәйләнешле сөйләм үстерү дәрәсләрендә ба-
лаларның логик һәм ижади фикерләүләрен
үстерергә мөмкинлек бирә торган әсәрләрдән
файдаланырга кирәк.

Әдәбият дәрәсендә ижади фикерләү
сәләтен үстерү, әсәрне ижатташчы буларак
укырга өйрәтү – төп максатларның берсе. Ә
укытучы үз эшчәнлегендә укучының кеч-
кенә генә ижади уңышын, жавапларының
уңай якларын күрергә, фикерләрен ахырга-
ча тыңлый белергә тиеш. Укучыга биремнә-
рне сайлап алу һәм аларга төрле ысул белән
жавап бирү ирегән тәэмин итү, аны үзенә
эшенә анализ ясарга өйрәтеп, бертуктаусыз
алга баруына булышу әһәмиятле. Димәк, та-
тар әдәбияты дәрәсләрендә ижади фикерлә-
үне үстерү көндәшлеккә каршы торырлык
милли рух белән сугарылган ижади шөхес
тәрбияләүгә хезмәт итәргә тиеш.

БИОЛОГИЯ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ РЕГИОНАЛЬ КОМПОНЕНТ КУЛЛАНУ

Зөлфия Бикчурова

ЗӨЛФИЯ МӘСХУТ кызы БИКЧУРОВА – Чүпрәле муниципаль районы Иске Шәймөрсә урта мәктәбенең беренче категорияле биология укытучысы.

Бикчурова З.М. Использование регионального компонента на уроках биологии.

Автор статьи делится опытом проведения уроков биологии с использованием региональной информации.

Региональләштерү – хәзерге дөнья үсешендә төп тенденцияләрнең берсе булып тора һәм тулысынча мөгариф өлкәсенә карый.

Заманча белем – бөтен бер илнең, аерым гаиләләрнең, халык катламнарының исән калуының мөһим шарты, алга бару мөмкинлеген чыганагы. Белем эчтәлегендә Галәм эволюциясе турында күзаллаулар булырга тиеш. Дәүләти, икътисади кыйммәтләрнең, жәмгыятьнең ұзаңы кискен үзгәрү экологик кризиска да бәйле.

Россия белем бирү системасын саклау, аны үстерү, югары һәм урта белем стандартлары өстендә эшләү өчен база булып торган кайбер төп шартларны анык аңлау таләп ителә.

Белем бирүнең иң мөһим бер методологик мәсьәләсе булып кешенең сәләтен, интеллектын үстерү тора.

Жәмгыять өчен дә, шөхесне үстерү, кешенең интеллектуаль ихтияжларын канәгатьләндерү өчен дә иң нәтижәле чараларның берсе – белем бирү эчтәлеген аныклау һәм укучыларда теоретик, гамәли күнекмәләр формалаштыру бердәмлеге булган региональ компонентны кергү.

Кешенең эмоциональ фикер йөртүе физиолог, психолог һәм педагогларга билгеле. Менә шуның өчен белем бирү процессы һичшиксез төбәк материалы белән ныгытылырга тиеш. Илдә күп төрле табигый, экономик, мәдәни, демографик аермалыкларның булуы, һәр регионның базар икътисады шартларында территорияль житештерүне үзенчә оештыруы белем бирү өлкәсендә дәүләтнең

региональләштерү сәясәтен булдыру һәм үткәрүне таләп итә. Бу һәр регионда бөтен белем бирү системасын үстерүне, башка регионнарның белем бирү системасы белән интеграция механизмын эшләүне һәм федераль белем бирү мохитенең компоненты булып торуны тәмин итүче мөстәкыйль сәясәт булдыруны күз алдында тота.

Соңгы елларда укыту-тәрбия эшендә үз төбәгеннең биологиясен һәм экологик торышын өйрәнүгә зур игътибар бирелә. Ул кыйммәтле белем чыганагы булып тора.

Дәрес хәзер дә белем бирү процессын оештыруның иң әһәмиятле формасы. Әмма соңгы елларда укучыларның танып белү активлыгы түбәнәя бара. Балаларда жанлылык барлыкка килсен өчен, дәрес һәрвакыт ижади булырга тиеш. Ижади төзелгән, кабатланмый торган, бай эчтәлекле булганда гына дәрес нәтижәле була. Башка метод һәм алымнар белән беррәттән төбәк компонентын куллану балаларда фән белән кызыксынуны арттыра, туган якларына мөхәббәт тәрбияли, туган авылы табигатен сакларга өйрәтә.

Соңгы 5 елда мин “Биология дәресләрендә танып белү активлыгын үстерү һәм төбәк компонентын куллану” дип аталган методик тема өстендә ныгытып эшләдем.

Башка фәннәрдән аермалы буларак, биология – һәр дәрестә диярлек төбәк компонентын кулланырга мөмкин һәм тиеш булган фәннәрнең берсе булып тора. Чөнки биология дәресләрендә генә үсемлекләр, хайваннар, аларның үзара һәм әйләнә-тирә мохит белән бәйләнеше өйрәнелә. Дәресләрдә

төбәк компонентын кулланганда гына укучылар үзләре яши торган төбәктә нинди хайваннар яшәвен, кайсы үсемлекләренң киң таралуын беләләр. Шулай ук безнең якларда сирәк очрый торган үсемлек һәм хайваннар турында, аларны саклау хакында мәгълүмат алалар. Төрле экскурсияләрдә балалар төрле үсемлек, хайваннар белән таныша, аларның таралу һәм яшәү урыннарын билгелиләр. Укучыларга бигрәк тә Иске Шәйморза (безнең авыл) һәм Яңа Тинчәле авыллары чигендә урнашкан Яңа Тинчәле табигать һәйкәлендә экскурсиядә булу ошый. Бу табигать һәйкәле Европа байбагын саклау максатыннан оештырылган. Экскурсиядән соң укучылар Татарстан Республикасының Кызыл китабында бирелгән мәгълүматларны кулланып, байбакларның кимерүчеләр отрядына, тиенсыманнар семьялыгына керүен билгелиләр. Шулай ук бу жәнлекләренң колония булып яшәвен, кышын йокыга талуларын, оялары янында үсүче барлык үсемлекләр белән дә (чәнечкеле һәм агулылардан кала) туклануын беләләр.

Балаларның игътибарын жәлеп итүче урыннарның тагын берсе – Городище авылы территориясендә урнашкан “Адонис” тыюлыгы. Бу тыюлык республикабызның төньяк районнарында сирәк очраучы язгы адонисны саклау өчен оештырылган. Кызыл китаптан укучылар адонисның зур үсемлек булып житешүенә 40-50 ел кирәклеген, ул 150 елга кадәр яши алуын беләләр. Орлык ярдәмендә генә таралганга һәм бик акрын үсү сәбәпле, яңа территорияләргә күчә алмаучы бу үсемлекнең дару үләнә икәнлеген, медицинада чәчәк ату фазасындагы жирдән өстә булган өлешләре кулланылуын төрле чыганаclarдан укып беләләр. “Адонис” тыюлыгында әлеге үсемлекне жыю рәхсәт ителми.

Жәйләрен укучылар бик теләп “Безнең авылда үсүче дару үләннәре”, “Безнең якның агачлары һәм куаклары” дигән темага гербарийлар әзерлиләр.

7нче сыйныфта барлык хайваннарның классификациясе һәм систематикасы өйрәнелә. Һәрбер дәрестә региональ компонент кулланам. Укучылар өстәмә материал, видеофильмнар буенча Татарстанда яшәүче умырткалы хайваннарның төрләрен белә-

ләр. Аннан соң бу хайваннар турында рефератлар язалар, кроссвордлар төзиләр, безнең авыл территориясендә кайсылары яшәвен ачыкыйлар. 2007-2008 уку елында укучылар “Тирә-якны саклау проблемалары” буенча балалар һәм яшьләрнең фәнни тикшеренү һәм уку-тикшеренү проектлары белән Бөтенроссия олимпиадасында катнашуга ирештеләр.

7А сыйныфында “Балыклар” темасы буенча КВН формасында ачык дәрес үткәрелде. Бу тема белән кызыксыну уяту, танып белү эшчәнлеген арттыру һәм өстәмә әдәбият белән эшлөгәндә мөстәкыйльлекне үстерү дәреснең максаты булып тора иде. Укучылар өч төркемгә бүленделәр. Дәрес өчен төрле конкурслар, аерым укучыларга һәм төркемнәргә биремнәр әзерләнгән иде. Татарстан елгаларындагы балыклар турында видеофильм кулланылды. Соңыннан, шушы фильмга һәм үткән дәресләрдә алынган мәгълүматларга таянып, укучылар тактада алдан язылган сорауларга җавап бирделәр. Мөстәкыйльлекне үстерү максатыннан “Саклауга мохтаж булган балыклар” темасына шәхси рефератлар әзерләргә кушылды.

9нчы сыйныфта өйрәнелүче “Биология. Гомуми закончалыклар” курсында “Биоценоз һәм биогеоценозлар” кебек кызыклы темалар бар. Бу темаларны өйрәнгәндә укучылар безнең төбәктә нинди биоценоз һәм биогеоценозлар барлыкка килүен ачыкыйлар. Моның өчен бу биогеоценозларга экскурсияләр үткәрелә.

“Биосфера һәм кеше” бүлеген өйрәнгәндә, табигый ресурслар турында гомуми күзәтүләр белән беррәттән, укучыларымны үзбезнең районның табигый ресурслары белән таныштырам. Алар үзләре яшәгән тирәлек турында тулы мәгълүмат алалар. Укучыларда туган ягыбыз табигатенә сакчыл караш тәрбияләргә тырышам. Тирә-якның матурлыгы, аны гамәли хезмәт белән бизәү укучыларда экологик культура формалаштыруга ярдәм итә.

Бу дәресләрдә укучылар Чүпрәле районының файдалы минерал-чимал казылмалары базасы, 2 балчык, 2 төзү комы, 1 карбонат токымы, 2 фосфорит токымы чыганаclarыннан торуын беләләр. Шулай ук күптән түгел генә ачылган яңа файдалы казылма – цеолитлар турында мәгълүмат алалар. Алар киләчәктә

авыл хужалыгында азык өстәмәләре һәм ашлама итеп район һәм республика күләмендә кулланылырга мөмкин. Мәктәптә геология фәнен укыту сәгатьләре каралмаганга, файдалы казылмаларны өйрәнү һичшиксез кирәк дип уйлыйм.

Өлкән сыйныфларда биология буенча бөтен курсларны гомумиләштереп кабатлау бара, барлык өйрәнелгән материал ныгытыла. Болар арасында “Жирдә тереклекнең үсеше”, “Жирдә тереклекнең үсеш тарихы”, “Экосистемалар алмашы” дигән кызыклы темаларны өйрәнгәндә Р.С. Субаевның “Чүпрәле: узган еллар, үткән юллар” китабын кулланам. Автор бу китапта Чүпрәле районында тормышның үсешен, экосистемаларның алмашуын бик әйбәт сурәтләгән. Шушы чыганактан укучылар Татарстан территориясенң 350 миллион ел элек девон дингезе төбәндә булуын, бу чорның 150 миллион елга сузылуын беләләр. Шуңа күрә безнең район территориясендә ком, балчык, акташ кебек файдалы казылмалар тупланган. Климат әле салкын, әле жылы булган. Төрле сөйрәлүче хайваннар, ерткыч дингез сөйрәлүчеләре – плеозаврлар, ихтиозаврлар, шулай ук хәзерге вакытта ташка әйләнгән калдыклар формасында очрый торган вак моллюсклар яшәгән.

Укучылар безнең авыл урынында кайчандыр биек кипарислар, аракукарилар, мамонт агачлары, биеклегә 150 метрга житүче секвойялар үсүен беләләр. Мондый агач калдыклары Чуваш Чүпрәлесе авылы территориясендә табылган, ә хәзер Казан геология музеенда саклана. Шулай ук күрше Тәтеш районы территориясендә беренче кешеләрнең яшәгәнлекләре турында информация алалар.

Мәктәп укытучылары өчен 5нче сыйныфта табигать белеменнән “Тормыш куркыныч астында” дигән темага ачык дәрес үткәрдем. Дәрес компьютер технологиясе кулланып үткәрелде. Дәрестә укучылар кеше барлыкка килгәнгә кадәр Жирдә тереклекнең уртача мең елга бер төре юкка чыкканлыгын, 1850-1950 елларда 10 елга бер төре, 1950 елдан соң бер елга бер төре юкка чыгуын белделәр. Ә хәзер һәр көн үсемлекләренң, хайваннарның яисә гөмбәләренң бер төре юкка чыга. Жир йөзәндә бер данә дә калмаган хайван рәсемнәре белән

таныштык. Казанның зообакчасына читтән торып экскурсия үткәрелде. Моңың өчен мультимедиа чарасы – “Казанның меңгеллеге” диски кулланылды.

Укучылар бүгенге көндә кешелектән мөһим бурычы – организмнарның биологик төрле булуын саклау икән, дигән фикергә килделәр. Һәр кеше тере табигатьне аңларга, өйрәнергә, сакларга тиеш. Әлеге дәрестә дә, башкаларында да, төрле сыйныфларда, табигатьне саклау белән бәйле темаларны өйрәнгәндә, балаларны Татарстанның табигый тыюлык фонды белән таныштырам. Алар:

- Идел-Кама тыюлыгы;
- Түбән Кама милли паркы;
- 138 табигый һәйкәл;
- 5 ботаник заказник;
- 27 табигый заказник.

Табигый заказникларның берничәсе безнең район территориясендә дә урнашкан.

Укучылар Яңа Чокалы авылы территориясендә урнашкан “Карәмәт” табигый һәйкәле турында да мәгълүмат алалар. Ул – табигый хәлгә сакланган урман-дала территориясе. “Карәмәт”нең сөзәк урыннарында сирәк үсүче имән, нарат агачлары үсә. Ачык урыннарда, аланнарда дала үсемлекләре сакланып калган.

Районның умарталык зоналарының табигый шартларын саклау өчен түбәндәге чаралар үткәрелергә тиеш:

- тирә-якка нектар бирә торган үсемлекләр утырту;
- химик ашламалар кертүне тыю;
- көтү кертмәү;
- бу урынның табигатенә кире тәэсир итүче эшләрне эшләмәү.

Гомумбелем бирүче мәктәпләрнең базис планында биологик эчтәлеккә белем буенча төбәк компонентына 10-15 % вакыт бирелә.

“Биология. Кеше” курсын өйрәнүдә төбәк компонентларын кертү мәктәп укучыларының үз сәламәтлекләрен саклауга игътибар итүе, психик, интеллектуаль, физик үсешне тәэмин итүе – ватандашларның ирешкән уңышлары белән горурлануны тәрбияләү өчен шарт булып тора.

Сәламәт яшәү рәвеше һәм сәламәтлекне саклау кагыйдәләре үзеннән-үзе генә барлыкка килми, алар гомер буе булдырыла. Аңлы рәвештә гигиеник күнекмәләр,

карашлар булдырсыннар, табигать биргән мөмкинлекләрен тормышка ашырсыннар, сәламәтлекнең мөһимлеген, кирәклеген аңласыннар өчен “Без сәламәт тормыш рәвешен өчен”, “Сәламәтлек поездында сәяхәт” дип исемләнгән класстан тыш чаралар үткәрелде.

Милли-региональ белем проблемалары турында сөйләгәндә, без, беренче чиратта, белемнең ижтимагый әһәмиятен күз алдында тотарбыз. Милли-региональ белем системасын булдыру барлык регионнар өчен актуаль булган күп кенә мәсьәләләрне чишәргә мөмкинлек бирә.

Биология дәресләрендә региональ компонентны куллану биологик белем бирүдә кирәкле шарт булуын тәҗрибә күрсәтте. Бу бигрәк тә авыл мәктәпләре өчен әһәмиятле, чөнки авыл баласы тирә-як табигате белән аерылгысыз бәйләнештә яши. Кеше табигатькә күз күрмәслек меңнәрчә нечкә җепләр белән бәйләнгән икәнлеген һәркем аңларга тиеш. Табигать – күпкырлы төшенчә. Ул “Туган

җир” сүзен тәшкил итүче чиста һава да, су да, яшел урман да, кошлар сайравы да, умарта кортының очуы да. Туган якка мәхәббәт табигатьне яратудан, аңа сакчыл караштан башка мөмкин түгел.

Биология дәресләрендә алынган теоретик белемнәрне укучылар актив рәвештә гамәлдә кулланалар. Мәсәлән, “Кырмыска”, “Чишмә”, “Сыерчык оясы”, “Яшел патруль”, “Ерганаклар” операцияләрендә катнашалар: кырмыска ояларын исәпкә алалар, аларны саклау өчен киртәләр куялар, туфракны эрозиядән саклау буенча күп эш башкаралар, сулыкларны чүп-чардан арындыралар, чишмәләрне карап торалар, фенологик күзәтүләр оештыралар.

Укучыларга төп белемне бирү белән бергә бу проблема өстендә эшләү аларда туган як турында белемнәрен киңәйтәргә, тирә-як өчен җаваплык, хуҗа булу, мәхәббәт хисләре тәрбияләргә, туган якның тарихи, табигый кыйммәтләренә сакчыл караш тәрбияләргә ярдәм итә.

КИТАП КИШТӘСЭ

КИТАП КИШТӘСЭ

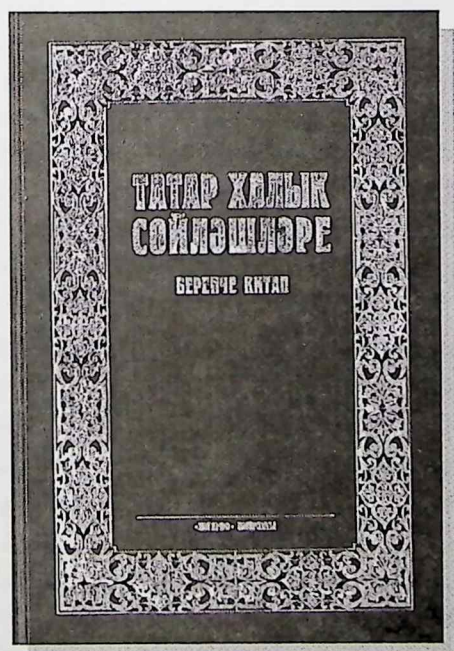
КИТАП КИШТӘСЭ

КИТАП КИШТӘСЭ

Татар халык сөйләшләре. Ике китапта / Авторлар коллективы: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова, З.Р. Садыйкова, Р.С. Барсукова. – Казан: Мәгариф, 2008.

Китапта татар теленең **урта** (дөбъяз, мамадыш, балтач, ласеш, бәрәңге, норлат, кама тамагы, тархан, казан арты керәшеннәре, түбән кама керәшеннәре, нагайбәк, нократ, касыйм, бастан, пермь, минзәлә, бөрә, богрыслан, каргалы, камышлы, красноуфим, златоуст, эчкен, турбаслы, тепекәй, учалы, сафакүл, әстерхан, татар-каракалпаклар), **көнбатыш** (темников, ләмбрә, кузнецк, хвалын, карсун, мордва-каратай, мөләкәс, чистай керәшеннәре, тау ягы керәшеннәре, стәрлетамак, шарлык, кострома, волгоград, сергач, чүпрәле, сыркыды, күршә, чистай, байкыбаш) һәм **көнчыгыш** (төмән, тубыл, саз ягы, тара, тевриз, бараба, яшүтә-чат, калмак) диалектлары (сөйләшләренен) фонетик, грамматик һәм өлешчә лексик үзенчәлекләре тасвирлана, татар диалектологиясе буенча күләмле библиография китерелә.

Китап – тел тарихы, тарихи диалектология, гомумән, татар теле һәм башка төрки телләр белән кызыксынучылар өчен бик әһәмиятле чыганак. Шулай ук, югары уку йортларының гуманитар факультетлары студентлары өчен уку әсбабы буларак файдалану өчен тәкъдим ителә.

КАЗАН ДӘҮЛӘТ ТЕХНОЛОГИЯ УНИВЕРСИТЕТЫНДА ТАТАР ТЕЛЕНДӘ УКЫТУНЫҢ БҮГЕНГЕСЕ ҺӘМ КИЛӘЧӘГЕ

Казан дәүләт технология университеты (КДТУ) Россия Федерациясендә абруе югары булган һөнәри уку йортларының берсе. Аның тарихында татар телендә уку-укыту эшчәнлегә буенча зур тәҗрибә тупланды. Россия югары мәктәбендә барган үзгәрешләр һөнәри белем бирүне күп баскычлы итеп оештыруны таләп итә. Хәзерге заман таләпләренә җавап бирерлек югары квалификацияле, конкурент булырлык белгечләр әзерләү университетта төп мәсьәләләрнең берсе. Беренче баскыч буенча һөнәри белем алучы студентларны татар теленә – Татарстан Республикасының дәүләт теленә өйрәтү заман таләпләренә җавап бирергә тиеш.

КДТУда татар теле 1989 елдан фән буларак укытыла башлады. 1997 елда Татарстан халыкларының телләрен саклау, үстерү турындагы Законны тормышка ашыру юнәлешендә эшләү өчен татар һәм рус телләрендә

укыту үзгә ачылды.

Беренче елларда татар теленә өйрәнү чит телләр кафедрасында алып барылса, 2003 елдан башлап бу юнәлештәге эшчәнлекне мөстәкыйль кафедра – ике телдә укыту кафедрасы давам итә. Мөстәкыйль кафедра статусын алганнан соң, татар телендә укытуның яңа этабы башланды, этно-мәдәни компонентны яңа югарылыкка күтәрү, методик эшнә фәнни нигездә алып бару өчен зур мөмкинлекләр ачылды.

КДТУда “Техник вузларда икетеллек мәсьәләләрен тормышка ашыру: проблемалар һәм перспективалар” дигән темага 2008 елның 15нче маенда узган семинар-киңәшмәдә бу мөмкинлекләр турында зур сөйләшү булды. Уздырылган семинар нәтижеләре буенча кабул ителгән карар нигезендә журнал укучылары игътибарына берничә чыгыш тәкъдим итәбез.

© Рәжәпова Л.З., 2008

КДТУда ТАТАР ТЕЛЕНДӘ УКЫТУ ТӘҖРИБӘСЕННӘН

Лилия Рәжәпова

ЛИЛИЯ ЗИННӘТУЛЛА кызы РӘЖӘПОВА – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт технология университетының ике телдә укыту кафедрасы мөдире.

Рязанова Л.З. Из опыта преподавания на татарском языке в КГТУ.

В статье освещаются состояние обучения на татарском языке в Казанском государственном технологическом университете и пути решения возникающих проблем.

Казан дәүләт технология университетында белгечләр өч факультетта татар телендә укытыла. Ике телдәге программа буенча 2007-2008 уку елында 9 төркем, барлыгы 213 студент укыды. Булачак белгечләр “Нефть һәм табигый газлар технологиясе”, “Газ һәм нефтьне табу, күчерү һәм саклау системалары өчен компрессор корымалары”, “Агач

эшкәртү технологиясе” кафедраларында югары һөнәри белем алалар. Татар телендә фәннәр 12 кафедрада укытыла, алар фәнни-методик эшчәнлекләрен заман таләпләренә туры китереп башкара.

Ике телдә укыту кафедрасы ел саен техник профильдәге фәннәргә татар телендә укыту буенча методик семинар үткәрә. Республи-

кабызның укытучы-галимнәре фәнни һәм методик эзләнү нәтижеләре, методик хезмәтләре турында чыгышлар ясыйлар, ачык дәрәсләр үткәрәләр. Семинар нәтижеләре буенча методик җыентык бастырып чыгарыла.

1997 елны башланып киткән методик эш елдан-ел киң колач җәя бара. Студентлар өчен төрле фәннәрдән татарча дәрәсләкләренң, методик кулланмаларның саны гына да 100дән артып китә. Алар арасында иң популярлары:

– Химик кушылмалар номенклатурасы: Студентлар өчен уку ярдәмлегә /Төзүчеләре М.Б. Газизов, А.А. Газизов, Р.Ф. Хәмидуллин һ.б.;

– Суыту машиналары һәм криоген техника: Лаборатор эшләр буенча методик кулланма /Төзүчеләре: М.Б. Хадиев, Р.М. Галиев, И.А. Шитиков;

– Социология буенча лекцияләр курсы /Төзүчеләре: З.Х. Сергеева, С.А. Сергеев, К.Ф. Фәсхетдинов;

– Материаллар һәм конструкцияләр механикасы. Тиз әйләнүче дисбене чикле элементлар методы белән исәпләү/Төзүчесе: А.Х. Вәлиуллин.

– Татар теле һәм сөйләм культурасы. Рус телен өйрәнүчеләр өчен методик кулланма/ Авторы: С.В. Вьюгина.

Дәрәсләкләр һәм методик кулланмалардан тыш, ике телдә укыту кафедрасында терминологик сүзлекләр эшләү өстендә зур эш алып барыла. Терминология өстендә эшләү Казан технология университеты тарихында аерым урын алып тора. XX гасырның 30нчы елларында Казан химия-технология институты (КХТИ) галиме Г.Х. Камай, беренчеләрдән булып, химия фәне буенча русча-татарча терминологик сүзлекләр төзегән. Органик булмаган химия кафедрасы доценты Н.Ш. Мифтахова төзегән “Русско-татарский словарь химических терминов” студентлар арасында киң кулланыла. Кафедра доценты С.В. Вьюгина, чит телләр кафедрасы доценты Г.Р. Тимербаева белән берлектә, “Англо-русско-татарский словарь деловой лексики” эшләделәр. Хәзерге көндә кафедрада эшлекле рус-татар терминологиясе сүзлегә эшләнә.

Казан дәүләт технология университеты, Бөтендөнья татар конгрессы белән берлектә, чит илләрдә яшәүче татар яшьләреннән югары белемле белгечләр әзерләү буенча зур эш алып бара. 2006-2007 уку елларында Кытай халык республикасынан килгән яшьләргә кирилл

ца буенча татарча укырга-язарга өйрәтү, Татарстан тарихы, мәдәнияте белән таныштыру безнең кафедра укытучылары С.В. Вьюгинага, Н.В. Максимовка йөкләнгән иде. Ел саен башка чит төбәкләрдән килеп югары һөнәри белем алырга теләүче яшьләр саны арта гына бара. Татарстандагы укуларын булчак студентлар рус телен өйрәнү белән башлап җибәрәләр, ә рус телен алар татар теле аша өйрәнәләр.

Укытуны индивидуальләштерү һәм дифференциальләштерү безнең фәнни-педагогик эшчәнлегездә төп юнәлеш буларак кабул ителгән. Шунның нигезендә югары һөнәри белем алу чорында шәхесне үстерүгә юнәлтелгән технологияләренң кайбер формаларын нәтиҗәле куллану студентларны уйланырга, кызыксынырга, эзләнәргә өйрәтә. Татар халкының авыз иҗатын, бәйрәмнәрен, йолаларын, гореф-гадәтләрен өйрәнү булчак дәүләт белгечләрен халыкка якынайтырга тиешлегенә ышанабыз.

Югары һөнәри мәктәптә шәхес тәрбияләүне татар телендә укытуга гына кайтарып калдырырга ярамый. Бик әһәмиятле өч юнәлештә эшләү мөһим: татар телен укыту, татар тарихын өйрәнү һәм милли мәдәният булдыру. “Татарстан мәдәнияте тарихы” барлык факультетларда студентларга фән буларак укытыла. Дәрәсләр ике телдә алып барыла. Дәрестән тыш чараларда студентлар бик теләп катнашалар. Алдан төзелгән план буенча алар Муса Җәлил музей-фатирына, Габдулла Тукай, Салих Сәйдәшев, Шәриф Камал музейларына, Г.Камал, К.Тинчурин театрларына йөриләр. Студентлар татар телендә үзләре караган спектакльләр турында фикер алышалар, рецензияләр язалар.

Милли-региональ компонент буенча эшнә дәвам итеп, кафедрада дәрестән тыш мәдәни чаралар уздырыла. Ел саен ноябрь-декабрь айларында шигърият кичләре үткәрәбез. Кичләр матур итеп бизәлгән актлар залында үткәрелә. Кичәдә студентларның ике семестр дәвамында алып барылган иҗади эшләренә нәтиҗә ясала, җиңүчеләр билгеләнә. Җиңүчеләр берничә номинациядә билгеләнәләр. “Дәүләти һәм муниципаль идарә” буенча белгечләр Татарстан Республикасы Конституциясенә үз карашларын белдерсәләр, “Социаль хезмәткәр”ләр “Заманча җәмгыятьтә хәйрия” темасына иҗади эш башкаралар. Татар әдәбияты, татар театрының 100 еллыгына багыш-

ланган рефератларны студентлар зур теләк белән язала. Узган 2007-2008 уку елында азык-төлек факультетында татар телен фән буларак өйрәнмөче студентлар арасында беренче тапкыр татар телендә КВН үткөрелде.

Дәрестән тыш чаралар арасында – тулай торакта яшәүче студентлар өчен татар телендә бәйрәм кичәләре уздыру. Ул эшне кафедрабыз укытучылары оештыра. 2007 елдан башлап икенче ел рәттән февраль аенда ЮНЕСКО буенча игълан ителгән “Бөтендөнья туган тел көне” тулай торакта уздырыла. Анда яшәүче яшьләр туган телләрендә чыгыш ясылар, ши-

гырьләр укыйлар. Милли биоләр, жырлар зур алкышларга күмелә. Бу кичәләрдә Кытай, Вьетнам, Гыйрак, Әфганстан, Казакъстан илләреннән килгән студентлар бик теләп катнашалар. Киләчәктә дә без бу матур традицияләргә дәвам итәргә уйлыйбыз.

Безнең уйлавыбызча, бүгенге көндә югары уку йортларында татар телендә укытуны милли мәктәп тәмамлаган балаларның ихтияжы дип кенә түгел, ә татар телен саклап калу һәм үстерүнең төп шарты дип кабул итәргә кирәк. Татар телендә югары техник белем бирүнең төп әһәмияте шунда – ул телне камилләштерә, аңа фәнни төгәллек һәм мантийк өсти.

© Вьюгина С.В., 2008

КДТУда БУЛАЧАК ДӘҮЛӘТ ХЕЗМӘТКӘРЛӘРЕНӘ ТАТАР ТЕЛЕН УКУТУНЫҢ ТОРЫШЫ

Саҗидә Вьюгина

САҢИДӘ ВАГЫЙЗ кызы ВЬЮГИНА – педагогика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт технология университетының ике телдә укыту кафедрасы доценты.

Вьюгина С.В. О состоянии преподавания в КГТУ татарского языка будущим государственным служащим.

В статье освещаются современные проблемы преподавания татарского языка в технологическом университете при подготовке государственных служащих.

Техник белгечлекләр белән беррәттән, Казан дәүләт технология университетында хәзерге заман таләпләренә туры китереп, “Дәүләти һәм муниципаль идарә”, “Социаль хезмәткәр” һәм “Конфликтология” белгечлекләре буенча дәүләт хезмәткәрләргә әзерләнә. Югары профессиональ белем алырга теләүчеләр арасында бу белгечлекләргә иң зур конкурс була.

Булачак дәүләт хезмәткәрләренә татар теле уку фәне буларак алып барыла. Мәктәп кысаларында алган белем дәрәжәләреннән чыгып, һәр уку елында икешәр төркем оештырыла: беренчесе – рус телле студентлар төркеме, икенчесе – татар телендә камил сөйләшүче студентлар төркеме. Кызганычка каршы, студентлар татар телен мәктәптә ун ел дәвамында өйрәнсәләр дә, татар телен, әдәбиятын начар беләләр, сөйләм культурасы да юк дәрәжәсендә. Ә сөйләм культурасы, педагогик күренеш буларак, сүзлек запасын файдаланудан тыш, язма һәм әдәби телне куллану-

ны да үз эченә ала. Шуңа күрә студентларның сөйләм культурасын үстерү безнең кафедрада алдынгы юнәлешләрнең берсе булып тора, чөнки бу мәсьәлә булачак дәүләт хезмәткәрләргә өчен бик мөһим проблема.

Татар телен башлап өйрәнүче рус телле студентлар өчен түбәндәге максатлар куела:

– телне аралашу чарасы буларак куллану-га, сөйләмгә өйрәтү. Дәрестә монологик һәм диалогик сөйләм күнекмәләре алу. Студентлар дәрестә бирелгән ситуация буенча, булган лексик байлыкларын файдаланып, фикер алышалар, үз фикерләрен белдерәләр, чыгыш ясылар;

– татар теленең грамматик нигезләрен аңлату. Үзләштерелгән грамматик материал махсус текстлар укып ныгытыла. Студентлар, билгеле бер грамматик форманы кулланып, сөйләм миниатюраларын төзиләр, телевидение дикторына конкурс кебек мөстәкыйль эшләр башкалар. Тәржемә эшләрен башкарганда та-

тар һәм рус телләренең уртак якларын һәм аермаларын күрсәтәләр;

– актив кулланыла торган лексик материалны тирәнтен өйрәтү. Актив һәм еш кулланыла торган лексик материал ситуатив-тематик принцип нигезендә өйрәтелә;

– татар телендәге документлар белән танышу һәм эшлекле татар теле проблемаларын өйрәнү.

Студентларны татар теленә өйрәткәндә татар халык педагогикасы традицияләренә таянып эшлибез. Халык авыз ижатына еш мөрәжәгать итәбез, чөнки мәкальләр, сынамышлар куллану, жиңел һәм кыска шигырьләр уку татар авазларын, сүзтезмәләрен, жөмлөләрне, интонацияне дөрес бирү өчен ярдәмчел чара булып тора. Әлегә үрнәкләр телне әдәби тел буларак үстерүгә ярдәм итәләр һәм халкыбызның тел байлыгын тулы күрсәтәләр. Татарстан Республикасына, туган як шөһәрләренә һәм районнарына багышланган текстларны укып, аларның эчтөлеген сөйләтү өстендә эшлибез.

Студентларга яшәү мәгънәсен аңларга, ата-бабага ихтирам тәрбияләргә нәсел шөжәрәсен өйрәнү һәм белү ярдәм итә. Әлегә мөстәкыйль биремне студентлар бик теләп башкаралар.

Студентларыбызга татар телен өйрәтү процессында эшлекле лексиканы үзләштерүгә, икътисади һәм сәяси атамаларны активлаштыруга да игътибар ителә. Дәресләрдә татар дөньясындагы яңалыкларга, татар халкы традицияләренә, горезф-гадәтләренә, мәдәният, сәнгать үрнәкләренә, татарлар тарихы турында мәгълүматларга зур урын бирелә.

Икенче семестрда укытылган эшлекле татар теле курсы дәүләт структураларында татар телен куллану мөмкинлекләрен аңлата. Бу курста эш турында әңгәмә кору, киңәшмә, жыелыш үткөрү төрләренә зур игътибар бирелә, татар телендә чыгыш ясау үзенчәлекләре, аның текстын төзү формалары аңлатыла, рәсми кәгазьләренә төзәтеш, тел үзенчәлекләре өйрәтелә. Укыту процессы татар теленең студентларга киләчәк эшчәнлектә кирәк булуын күздә тотып төзәләр. Шунлыктан, дәресләрдә грамматик уеннар, бөйгеләр оештыру, роль уеннар, дискуссияләр кебек күренешләр сөйләмне камилләштерүгә зур этәргеч булып тора.

Эшлекле татар теленә өйрәтү комплекслы система итеп алып барылганда гына көтелгән нәтижәләргә ирешеп була. Моның өчен сту-

дент, беренче чиратта, билгеле күләмдә лексик, фонетик, грамматик материалларны белергә тиеш. Безнең кафедрада боларны үзләштерү өчен һәр аерым төркем өчен эш программалары төзелгән. Бу программалар буенча белем алган дәүләт идарәсе буенча мөһтәпкәрләр, социаль хезмәткәрләр, конфликтлоглар татар телен дәүләт теле буларак бик теләп өйрәнәләр. Дәресләрдә татар теле буенча материаллар куллану, татар телендә басылып чыккан документлар белән эшләү студентларда зур кызыксыну уята. Эшлекле татар теле курсы үзләштерүче рус телле студентларга татар телен тирәнтен өйрәтү, бу телдә иркен аралашу, эштә аңлашу өчен кирәкле тел берәмлекләрен үзләштерү бурычлары куела.

Рус телле студентларны татар теленә өйрәткәндә, галим Ф.С. Сафиуллина һәм кафедра укытучылары тарафыннан әзерләнгән дәреслекләр, уку әсбаплары кулланыла. Бүгенге көн вакыйгаларын яктырткан яңалыклар вакытлы матбугат язмаларыннан алына. Эшлекле татар теленә өйрәткәндә А.Ә. Тимерханов тарафыннан әзерләнгән фәнни монографияләргә таянып эш итәбез.

Югары һөнәри мәктәп укытучылары алдына җәмгыять бик мөһим бурычлар куя. Алар арасында – татар телен туган тел һәм дәүләт теле буларак үзләштерү барышында студентларда татар теленә һәм әдәбиятына, мәдәниятенә, татар халкына, аның тарихына, горезф-гадәтләренә, милли үзенчәлекләренә тирән ихтирам тәрбияләү һәм шулар аркылы башка халыкларның мәдәни, рухи байлыкларын дөрес бәяләргә, кабул итәргә, төрле милләтләрнең уртак һәм аермалы якларын аңлый белергә өйрәтү, аларны тулысы белән камил шөһесләр буларак әзерләү.

Казан дәүләт технология университетында студентларны татар теленә өйрәтү өлкәсендә эзләнүләр, тикшеренүләр, фәнни экспериментлар дәвам итә. Укытуны рус телле студентларга татар телен рус теле белән чагыштыру, проблемалы дәресләр оештыру методикалары буенча алып барабыз. Эксперименталь материаллар күрсәткәнчә, бу очракта студентларның татар теле белән кызыксынуы арта. Ике телдә укыту кафедрасы укытучылары бу эшләрнең киләчәктә яңа буын дәүләт хезмәткәрләренә татар телендә аралашу, аларга конкурент белгечләр булырга ярдәм итәчөгөнә ышанып калалар.

МАХСУС ФӘННӘРНЕ ТАТАРЧА УКЫТУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Валерий Максимов, Муллағали Һадиев, Рөстәм Галиев,

Фәрит Сөбханкулов

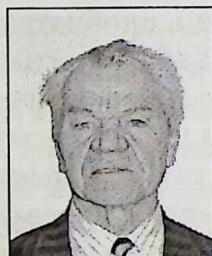
ВАЛЕРИЙ АРХИП улы МАКСИМОВ – техник фәннәр докторы, профессор, Казан дәүләт технология университетының (КДТУның) компрессор һәм пневмоагрегатлар кафедрасы мөдире, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, ТРның атказанган фән эшлеклесе.

МУЛЛАГАЛИ БАРИЙ улы ҺАДИЕВ – техник фәннәр докторы, профессор, КДТУның компрессор һәм пневмоагрегатлар кафедрасында эшли.

РӨСТӘМ МИДХӘТ улы ГАЛИЕВ – техник фәннәр кандидаты, доцент, КДТУның компрессор һәм пневмоагрегатлар кафедрасында эшли.

ФӘРИТ ФӘЙЗЕРАХМАН улы СӨБХАНКУЛОВ – техник фәннәр кандидаты, доцент, КДТУның компрессор һәм пневмоагрегатлар кафедрасында эшли.

Максимов В.А., Һадиев М.Б., Галиев Р.М., Сөбханкулов Ф.Ф. Особенности преподавания специальных дисциплин на татарском языке.

В статье рассматриваются особенности и проблемы преподавания на татарском языке дисциплин кафедры компрессоров и пневмоагрегатов КГТУ.

Татарстан Республикасында һәм Идел буенда нефть һәм газ сәнәгатенең тиз үсүе бу өлкәдә эшләр өчен белгечләр хәзерләүне таләп итә. Шунның өчен Казан дәүләт технология университетының Компрессор һәм пневмоагрегатлар кафедрасында яңа белгечлек – “Газ һәм нефть чыгару, күчерү һәм саклау системалары өчен компрессор” буенча белгечләр хәзерләүгә абитуриентлар кабул ителә башланды. Билгеле, бу белгечлек алырга теләүче абитуриентлар арасында

зур конкурс барлыкка килде.

“Газ һәм нефтьне табу, күчерү һәм саклау системалары өчен компрессор корымалары” белгечлегә буенча укырга керүчеләр арасында авыл мәктәпләрен тәмамлаучылар шактый урын алып тора. Моның сәбәбен Татарстан Республикасының тулысынча газлашуы һәм анда нефть, газ сәнәгатенең үскән булуы белән аңлатырга була. Авыл мәктәпләрендә төгәл фәннәрнең күбесе татарча укытылу университетында студент-

ларны ике телдә укуыту проблемасын китереп тудырды. Студентлар русча шомә сөйләшү белән бергә, татар һәм рус телләрендә фәнни-техник терминнарны да дәрәс үзләштерергә тиешләр.

Казан дәүләт технология университетында татар һәм рус телләрендә укучы студентлар төркемнәре 1997 елда, ике телдә укуытуны оештыру үзгә булдырылганнан соң төзелде.

Компрессор һәм пневмоагрегатлар кафедрасында татар төркемнәренә 1999 елдан “Суыту машиналары һәм криоген техника” (СМКТ) фәне татарча укуытыла башлады. Татарча укуытуны башлаганда алга ике максат куелды: 1) ана телендә укуытып студентларга тирәнрәк белем бирү; 2) СМКТ фәнен рус телендә дә тизрәк үзләштерү өчен терминнарны ике телдә аңлату. Лекцияләрнең күләме 34 сәгать, лаборатор һәм практик эшләр 17шәр сәгать, үзлегеннән эшләр 22 сәгать. Гомуми вакыт 90 сәгать тәшкил итә. СМКТ фәнен укуыганда студентлар мөстәкыйль курс эше башкаралар. “Суыту машиналары һәм криоген техникасы” фәнен татарча укуыту программасы русча төзелгән югары профессиональ белем бирү стандартына тулысынча туры килә.

Лекцияләрне укый башлаганда студентларга таратма материаллар тәкъдим ителә. Ул материаллар уку барышында ясала торган рәсемнәр, суыту өлкәсенә карый торган стандарт (ГОСТ 24393-80) терминнарның татарча һәм русча бирелеше һәм аңлатмасы, кулланыла торган фәнни әдәбият һәм төрле белешмәләрдән гыйбарәт. Бүгенге көндә СМКТ фәне буенча укуыту әсбабы кулъязмасының электрон версиясе әзер һәм аны 2008 елны бастырып чыгару күздә тотыла. Әсбапның белешмә бүлегендә, стандарт терминнар сүзлегенә өстәп, политехник сүзлектән [1] алынган терминнарның татарча тәржемәсе һәм аңлатмасы бирелә.

Лекцияне татар телендә укуыганда суыту һәм компрессор техникасы өлкәсендәгә әһәмиятле терминнарның русча варианты бирелә һәм мәгънәсе аңлатыла. Бу студентларга рус телендә язылган техник әдәбиятны тизрәк үзләштерергә ярдәм итә. Гадәттә, дәрәс әңгәмә (диалог) формасында оештырыла. Фәннең билгеле бер тези-

сын аңлатып, тормыштан алынган мисаллар китерелгәннән соң, студентлар шушы тезисны ничек аңлаулары турында үз фикерләрен әйтәләр, аңлашылмаган урыннарын сорау биреп һәм аңа җавап алып белемнәрен ныгыталар. Алар белән әңгәмә ике телдә дә алып барыла. Шуңа күрә алар фән һәм техниканың бу өлкәсендә русча сөйләү һәм чыгыш ясау күнекмәләрен дә алалар, димәк, тел байлыгын арттыралар.

Лаборатор эшләр 2003 елда чыгарылган методик кулланма [2] ярдәмендә үткәрелә. Курс эшен үтәгәндә консультация татар һәм рус телләрендә үткәрелә. Курс эшен студентлар ике укуытучыдан торган комиссия һәм үз иптәшләре алдында якыйлар. Яклау аларның үз телгә буенча татар һәм рус телләрендә алып барыла. Комиссиядәгә ике укуытучының берсе ике телне дә белергә тиеш. Яклау вакытында студентларның сөйләм телен дәрәс куллануга игътибар ителә.

Кафедрада уку дөвамында студентларга башка фәннәр буенча да татар һәм рус телләрендә консультация ярдәме күрсәтелә. Алар арасында “Пешкәкле компрессорларны хисаплау һәм конструкцияләү”, “Газ белән тәэмин итү”, “Газ күчерү агрегатлары”, “Газ бүлү һәм компрессор станцияләре” һәм башка фәннәренә күрсәтергә була. Диплом эшен башкарганда студентларга ярдәм шулай ук ике телдә күрсәтелә.

Студентларга үзлегеннән эшләгәндә ярдәм итү өчен кафедрада компрессорлар буенча татарча-русча-инглизчә-алманча терминнар сүзлегә әзерләнәп, университет нәшриятендә басылып чыкты [3].

Унъеллык укуыту тәҗрибәсе түбәндәгә нәтиҗәләренә чыгарырга мөмкинлек бирә:

1. Махсус фәннәренә татарча укуыту татар балаларының ана телендә белем алу хокукын тормышка ашырырга ярдәм итә.

2. Махсус фәннәренә татарча укуыту татар мәктәпләрен бетергән укучыларга тирәнрәк белем алырга, русча һәм башка телдәгә терминнарны тизрәк үзләштерергә ярдәм итә.

3. Махсус фәннәренә татарча укуыту татар телен һәм студентларның сөйләмен дәрәс фәнни-техник терминнар белән бапта.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Политехнический словарь – М.: Советская энциклопедия, 1976. – 608 с.
2. Суыту машиналары һәм криоген техникасы. Лаборатор эшләр буенча методик кулланма/ Төзүчеләре М.Б. Һадиев, Р.М. Галиев, И.А. Шитиков. – Казан, 2003. – 72 б.
3. Компрессорлар буенча терминнар сүзлеге: Методик кулланма /Төзүчеләре М.Б. Һадиев, В.А. Максимов. – Казан, 1999. – 60 б.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ ГОМУМ ТЕХНИК БЕЛЕМ БИРҮНЕН ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Фәнил Ибләминов, Әнәс Жамалиев, Рөстәм Усманов

ФӘНИЛ ФӘРИТ улы ИБЛӘМИНОВ – техник фәннәр кандидаты, КДТУның конструкторион материаллар технологиясе кафедрасы профессоры.

ӘНӘС ГАББАС улы ЖАМАЛИЕВ – КДТУның машиналар һәм механизмнар теориясе кафедрасында өлкән укытучы.

РӨСТӘМ АБДРАХМАН улы УСМАНОВ – КДТУның машина детальләре кафедрасында өлкән укытучы.

Ибләминов Ф.Ф., Жамалиев А.Г., Усманов Р.А. Особенности организации общетехнического обучения на татарском языке.

В статье рассматриваются особенности и задачи преподавания на татарском языке дисциплин технических кафедр КГТУ.

Конструкторион материаллар технологиясе (КМТ), машиналар һәм механизмнар теориясе (ММТ), машина детальләре (МД) кафедралары үзара тыгыз бәйләнештә булып, гомуминженерлык белемнәрен бирәләр. Хәзерге заман тормышын төрле механизмнар, машиналар һәм аппаратларсыз күз алдына китереп булмый. Кем генә булмасын, социологмы, филологмы, тарихчымы, юристмы, химик яисә механикмы – барысының да имин тормышы югары сыйфатлы, ышанычлы механизмнарсыз, машиналарсыз мөмкин түгел, ә аларның ышанычлыгы машина төзү материалларын дөрес сайлау, механизм схемасын, детальләрен һәм буыннарын исәпләү ысулларын дөрес сайлау белән бәйле.

Теләсә нинди эшләнмәнең билгеләнешенә карата күрсәткечләр жыелмасы шул

эшләнмәнең аерым бер ихтыяжны канәгатьләндерүен билгеләсә, андый күрсәтмәләр жыелмасы эшләнмәнең сыйфатын билгели. Машина төзелешә эшләнмәләренен ышанычлык күрсәткечләре аерым бер әһәмиятле төркемне тәшкил итә. Әгәр дә машина (деталь) бирелгән вакыт дәвамында, билгеләнгән чикләрдә, сайланган режимнарда файдалану, техник хезмәт күрсәтү, ремонтлау, саклау, күчерү шартларында тиешле эксплуатацион күрсәткечләргә үти алса, аны ышанычлы дип саныйлар. Ышанычлык дүрт сыйфаттан тора: тоткарсызлык, гомер озынлыгы, ремонтка яраклык, сакланучанлык.

Машина төзү эшләнмәләренен ышанычлыгын һәм ресурсын арттыру кебек гомумтехник проблеманы чишү өчен югары квалификацияле, ышанычлыкны заманча ис-

әпли белүче инженер-конструкторлар кирәк. Аларны хәзерләү өчен КМТ, ММТ, МД кафедраларында зур хезмәт башкарыла. Әлеге кафедраларда белемнәрне үзләштергән студентлар машиналарны һәм аппаратларны проектлаганда катлаулы мәсьәләләрне чишә ала. Машина никадәр катлаулы булса, аның механизмнарының төгәл эшләвен булдыру шулкадәр кыенрак. Димәк, машинаның һәр буынының (механизмының) әһәмиятен һәм аның ватылу нәтижәсен бәяләргә кирәк, ә кирәк чакта – контроль-үлчәгечле резерв жайланма куярга кирәк (мәсәлән, компрессор станцияләрендә аның бөтен “гомерен” тәмин итүче резерв системалар куела).

Хәзерге заман инженеры техникада һәм технологиядә булган темпларны һәм юнәлешләрне зур игътибар белән өйрәнергә һәм проектанган машинаның гомер озынлыгын максатчан билгеләргә тиеш. Машинаның искергән, файдасыз булуы мөмкин, яисә камилрәк, шул ук эшнә тизрәк эшләрчә, кечерәк габаритлы, азрак чимал һәм энергия сарыф итүчә, экологиягә туры килерлек машина булуы мөмкин.

Казан дәүләт технология университетында югары белем фәннәре ике телдә укытылганга күрә, белем бирүгә һәм оештыруга ике гомуми карашны чагыштырырга кирәк. Теләсә нинди югары укыту йортын өч юнәлеш – фән, укыту, тәрбия – берләшмәсе итеп күз алдына китерергә була. Житештерүгә юнәлгән фән (ул материаллар механизмнар, машиналар, технологияләрне үз эченә ала) – беренчел. Белем, осталык һәм күнекмәләр (технологик күрсәткечләр) – инженерны һөнәри яктан формалаштыра. Ә инде әхлакый тәрбия техник югары белем бирү йортында укыту процессының төп мәсьәләләренә карый. Чөнки инженер эш вакытының шактый өлешен пробиркаларга, компьютерларга, машиналарга сарыф итми, аның төп максаты кешеләр белән аралашу булырга тиеш. Шуңа күрә югары һөнәри белем бирү өлкәсендәгә белгечләр яшләргә югары әхлакый тәрбия бирүне беренче нөбәттә, ә һөнәрне икенче урында дип саныйлар.

Бер-берсен тулыландыручы педагогик категорияләр югары белем бирү йортының

тормышында – укытуда, фәндә, укытудан тыш күмәк тәрбияви эшчәнлеккә оештыруда да чагылырга тиеш. Бүгенге көннән ерак перспектива карашыннан бу категорияләрне бер-берсен тулыландыручы көч итеп кабул иткәндә, жентекләрәк, таләпчәнрәк һәм объективрак укытучының ижтимагый абруе югары булачак.

Безнең югары укыту йортының киләчәгә сәнагать белән элемтәне турыдан-туры ныгытудан тора. Шул ук вакытта матди уңышлар белән генә чикләнәргә кирәкми. Югары белем йортының дәүләттән һәм бюджеттан тыш керемнәрен шушы минутта гына финанс файдасы булмаган эшнә башкаручы хезмәткәрләргә дә ярдәм күрсәтү өчен кулланырга кирәктер (мәсәлән, техник югары белем бирү йортында билингвизмны тормышка ашыру проблемаларын чишүгә).

Техник белемне татар телендә бирү студентларның киләчәктә житештерүдәгә эшләрен җиңеләйтүгә юнәлтелгән булырга тиеш. Ләкин, киләчәктә студентка ни кирәк булуын алдан беләп булмый. Шуңа күрә укытуны комплекслы башкарырга кирәк. Димәк, махсус белем китаплары социаль җиһазландырылган һәм Татарстанны үстерүчә конкрет буынга алдан билгеләнгән булырга тиеш.

4 миллион Татарстан халкының 50 %ы – татарлар – милли мәдәниятне һәм телне саклап калырга һәм үстерергә хаклы. Техник телне һәм әдәбиятны үстерү процессында катнашучылардан күп вакыт, матди чыганаclar, түземлек, тырышлык һәм фидакарь хезмәт таләп итә.

Методик эшләнмәләрне нәшер итүдә КДТУның ике телдә укыту кафедрасына зур ышанычлар баглыйбыз. Безнең кафедраларда дәрәсләр укыту планнары буенча татар телендә инде берничә ел дәвамында алып барыла. Укыту тәҗрибәсе булган кыенлыklарны чишәргә мөмкинлек бирә. Студентларның күбесе заводларны китаплардагы рәсемнәрдә генә күргәннәр. Механика өлкәсендә белгеч буласы студентлар өчен завод практикасын оештыру мәсьәләсен университет һәм белгечләр чыгаручы кафедралар дәрәжәсендә чишәргә кирәктер. Ике телдә укыту һәм белем бирү, безнеңчә, бер телдәгегә караганда югарырак профессиональ дәрәжә.

ЮГАРЫ ТЕХНИК УКУ ЙОРТЫНДА БЕЛГЕЧЛӘРНЕҢ СӨЙЛӘМ КОМПЕТЕНТЛЫГЫН ФОРМАЛАШТЫРУ

Зилә Магиярова

ЗИЛӘ МИННЕГАЯН кызы МАҒИЯРОВА – педагогика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт технология университетының ике телдә укуы кафедрасы доценты.

Магиярова З.М. Формирование языковой компетентности специалистов в высшем техническом учебном заведении.

В статье рассматриваются проблемы формирования речевой коммуникативной компетенции специалистов технологической сферы в условиях двуязычия.

Бүгенге көндә һәр белгечнең компетентлыгын, карьера үсешендәге уңышларын билгеләүче шарт – туган телен, чит телләрне белүе һәм аларны тормышның барлык өлкәләрендә һөнәри дәрәжәдә нәтижәле итеп куллана алуы. Шуңа бәйле рәвештә техник вузларының белем бирү сәясәтендә туган телгә, чит телләргә өйрәтүгә игътибар арта.

Әлеге факторлар белем бирү системасының субъектлары тарафыннан адекват рәвештә кабул ителә. Ата-ана, педагоглар һәм студент яшләр – гомумән жәмгыять бүгенге көндә тәрбия һәм белем бирү эшчәнлегенең заказчысы, аның нәтижәләрен кулланычы буларак, белем эчтәлеген гуманитарлаштыруга, белем бирү программаларында туган тел һәм чит телләрне өйрәтүгә игътибар артуга уңай карый. Жәмгыятенең социаль-икътисади мәсьәләләрен чишүдә сөйләм компетентлыгының әһәмиятен аңлап, телләрне һөнәри дәрәжәдә белергә теләүчеләр саны көннән-көн арта. Лингвистик белемнең кыйммәте карьера үсеше өчен төп шарт дәрәжәсенә күтәрелә.

Үзенең функциональ әһәмияте ягыннан Татарстан Республикасында икенче дәүләт теле булып саналган татар теле Россиядәге башка телләр арасында лаеклы урын алып тора. Телләр белгән шәхеснең яңа тибы барлыкка килүенә, әлбәттә, глобализация процессы да йогынты ясый. Бу процесс телгә халыкара коммуникация чарасы итеп карауны таләп итә. Мәсәлән, Россиядә 6,65 млн. татар

яши, шуларның 83,2 %ы татар телен үз туган теле дип саный. Татар теленең чит илләрдә (Төркия, Финляндия, АКШ, Германия, Кытай, Австралия һ.б.) төрки-татар диаспорасының үзара аралашу теле икәнлегенә дә мөһлүм. Функциональ әһәмияте һәм байлыгы ягыннан татар теле дөнья телләре арасында да лаеклы урын били, дип әйтә алабыз.

Билингвизм проблемаларының актуальлеген ачык белем бирү системалары барлыкка килүгә сәбәпче булды. Бу исә ата-аналарга гаиләдә үз балаларына өйрәтү өчен телләрне сайлау ирке бирде. Фәнни эзләнү-тикшеренүләр нәтижәләре һәм педагогик тәҗрибә телләрне мәктәп яшендә үк өйрәнүнең югары техник һөнәри белем алу процессында тоткан әһәмиятен ачыклады.

Гомуми белем бирү өлкәсендә туган телне куллану яшләрдә гомумкешелек һәм милли рух кыйммәтләрен формалаштыручы, шәхеснең һәръяклап үсешен тәэмин итүче базис чара булып исәпләнә. Мәктәптә филологик белем бирү, телләр өйрәнү циклы туган тел һәм чит телләрне өйрәнүдән гыйбарәт. Полилингваль шәхес тәрбияләү әлеге эшчәнлекнең төп максаты булып тора. Татарстан Республикасында мәктәпләрдә, югары уку йортларында дәүләт телләре укуы кертелгәннән бирле һәр милләт баласы иркенләп үз телендә сөйләшү мөмкинлегенә алды, милли горурлык хисе уяңды. Илебездә яшәүче милләتلәргә югала барган телләрен, культураны торгызыр-

га, үстерергә юл ачылды. Моның өчен бик күп укытучылар көч куя, ихлас эш алып бара. Дөрес, дәүләт телләренен дәрежәсен күтәрү өлкәсендә башкарасы эшләр бихисап. Аларны югары уку йортлары житәкчеләре дә яхшы аңлый. Казан технология университетында төрле факультетларда татар төркемнәре бар. 2003 елдан башлап Татарстан Республикасының югары техник уку йортларында техник фәннәргә ике дәүләт телендә укыту һәм куллануны җайга салу өчен шартлар тудырыла. Студентларның аралашу, белем үзләштерү, фәнни иҗат телен сайлау, аны куллану ихтыяжын канәгатьләндерү өлкәсендә дәүләт телләренен тигез хокуклы яшәвен тәмин итү бурычларын тормышка ашыру үзенең әһәмияте бунча тиңсез җаваплы эш булып тора.

Татар мәктәбен тәмамлап килгән һәм туган теле татар теле булган студентлар һәр төркемдә дә бар. Психологик яктан караганда, аларның зинһендә бәйләнешләр сөйләм эшчәнлегенә ана теленен грамматик һәм лексик күренешләре аша бара. Югары уку йортында укучы студентларга укыту процессын оештыру теле рус теле булганга, аларның фикер йөртү, иркен сөйләшү мөмкинлегенә чикләнә. Студентның сөйләм телендәге мондый барьерны үзлегеннән үтәргә калдыру адаптация чорын озайта. Шуңа күрә лингводидактикадагы эзләнү-тикшеренүләр өлкәсендәге төп юнәлеш – икенче телне өйрәнү технологияләре проблемаларына карый.

“Рус теле һәм сөйләм культурасы” курсы укыту тәҗрибәсеннән күренгәнчә, югары уку йортында укый торган студентлар тарафыннан рус һәм татар теле янәшә, билгелә бер дәрәҗәдә бәйләнештә булган телләр итеп кабул ителергә тиеш. Рус телен төрле милләт студентлары кечә яшәтән аралашу чарасы итеп файдаланган. Татар телен мәктәп дәрәҗәләрендә өйрәнгән; массакүләм мәгълүмат чаралары аша да билгелә бер дәрәҗәдә татар теле аларга таныш. Үзара тыгыз бәйләнештә яшәүче татарлар һәм руслар бер-берсенен горф-гадәтләрен, дин һәм мәдәният нигезләрен шактый яхшы беләләр. Безнең фикер-безчә, “Рус теле һәм сөйләм культурасы” курсы өйрәнгәндә болар барысы да исәпкә алынырга тиеш. Бу – психология, лингвистика, педагогика фәннәре өлкәсендә галимнәр-

нең эзләнү-тикшеренү нәтиҗәләрен өйрәнү, укыту технологияләрен сайлау стратегиясен барлау мөмкинлеген тудырды. Гомуми юнәлеш итеп координатив билингвизм алынды. Башка милләт вәкилләренә рус телен өйрәтүдә студентларның ана телендәге белем күнекмәләре рус телендә бәйләнешләр сөйләм үсешенен субординатив нигезен тәшкил итә. Бу безгә ике тел өчен охшаш, урта булган күренешләрне барлап, сайлап, аларны файдалану мөмкинлеген бирде. Болар студентларга үз телендә грамматик күренешләрне хәтергә төшерергә ярдәм итә. Әгәр студент рус телендә язганда яки сөйләгәндә рус грамматикасындагы кагыйдәләрдә хата ясый икән, татар телендәге охшаш очракларны исенә төшерергә һәм файдаланырга тәкъдим ителә. Тәҗрибә шуны раслый: студентның белемнәре субординатив булган очракта, ул бу белемнәрен җиңел файдалана ала. Тагын бер мисал: татар теле ана теле булган кайбер студентлар рус теленен орфоэпик нормаларында хата ясый. Рус теле авазларының әйтелеше туган тел орфоэпиясә йогынтысына элгә. Студентка сөйләмдәге кимчелекләрен төзәтү өчен махсус күнегүләр тәкъдим ителә.

Билгелә булганча, студентларның тел белемнәре дәрәҗәсә бертөрләр түгел. Кайбер татар милләтләр студентлар русча белсәләр дә, артык активлык күрсәтмиләр. Республика техник югары уку йортларының методик семинарында (2008 ел 15-16нчы май) катнашкан һәм фәннәргә ике телдә укытучы галимнәреннән дә фикерә шундый. Моңың өчен телләрне куллану даирәсен киңәйтү кирәк. Казан дәүләт технология университетының ике телдә укыту кафедрасы укытучылары аудиториядән тыш укыту-тәрбия эшчәнлеген, төрләр бәйгеләр, концертларны фәкать ике телдә алып бара. Мондый очрашуларда башка илләрдән килеп укучы студентлар үзләренен талантын туган телдә иркен күрсәтергә мөмкинлек ала. Вузлар очрашулар, бәйрәмнәр, конкурслар педагогик процессны оештыруда зур урын алып тора. Шөкер, без бәйрәмнәргә бай халык. Бөек Тукай, шагыйрь Муса Җәлил һәм башка шундый күренекләр шөхесләребез иҗатына багышланган кичәләрдә Туфан Миннуллин, Марат Әхмәтов, Фәт Галимуллин, Георгий Ибушев, Луара Шакирҗан кебек зыялылары-

быз бик теләп катнаша.

Билгеле булганча, 1999 елның 21нче февралә ЮНЕСКО карары нигезендә “Туган телләр көне” дип иглан ителгән иде. Аның максаты – жир шары халыкларының телләре һәм мәдәниятләрен саклау. Бу көн бездә ел саен традицион рәвештә бәйрәм төсендә уза. Зәвык белән бизәлгән зур залда планетадагы барлык телләргә дә юл ачык: биредә рус, татар, украин, инглиз, гарәп, кытай һәм башка телләр, культуралар үз урынын таба. Студентларыбыз “химиклар” да, “лириклар” да. Әле беренче курста гына укыган кызларыбыз Эльвира Хәйбуллина, Алисә Хәлиуллина үзләре ижат иткән шыгырьләре аша күпләргә таныш. Булачак инженер-технологлар арасындагы талантлы музыкантлар да әнә шундый кичәләрдә ачыла: Юлия Скворцова, Константин Шоркин, Илдар Гаделшин кебек бик күп студентлар бәйрәмнәргә моң өсти. “Аң барда моң бар”, – ди бит мәкаль. Алар киләчәктә үз профессиональ карьерасын нинди юнәлештә сайласа да, талантын югалтмас, һәрьяклап үсешкән зыялы зат, милләтебезнең горурлыгы булып. Бәйрәмнәрдә катнашу, күңел ачу белән беррәттән, студент яшьләренең үз телендә жырын, моңын онытмый яшәве укытучы халкы өчен үзе бер сөенеч.

Билингвизм проблемаларының актуальлегә ачык белем бирү системалары барлыкка килүгә сәбәп булды. Бу очракта гаилә өчен тел сайлау мөмкинлегә калдырыла. Тикшеренүләр һәм тәҗрибә ата-аналар өчен тел белү әһәмиятенә югары белем алу кирәклегә дәрәжәсендә торуын ачыkladы.

Билгеле булганча, туган тел борынгы фольклор һәм язма этнопедагогик эчтәлектәгә әдәбият үрнәкләренә бай. Тел өйрәнүдәгә җитди проблемаларны чишүдә телнең мәдәни планда яңгыравы да мөһим аспект булып ишәпләнелә. Бу исә яшь кешенең тел өйрәнүгә булган кызыксынуын гаилә шартларында да саклап калуга стимул булып тора.

Югары белем бирүдә туган телнең роле, әлегә телдә фән үсеше торышы белән бәйле. Белем бирү дәрәжәсе укыту фәннәренең оптималь структуралы эчтәлегә белән билгеләнә. Татарстан Республикасындагы укыту-тәрбия системасы тарафыннан тәкъдим ителгән укы-

ту-методик комплекслар оптималь вариант булып тора. Дидактик системада гаилә, мәктәп, вузда куллану өчен уку-укыту әсбаплары, дәреслекләр, җыентыклар, терминологик сүзлекләргә эшләү күздә тотыла. Фәнни мәгълүматта дәүләт телләрен куллану дәрәжәсә дә актив рәвештә өйрәнелә.

Барлык социаль институтлар арасында гаилә әйдәп баручы булганга, гаиләдәгә тәрбия функциясе безнең анализ предметы булып тора. Бүген гаиләдә, шөхестә туган телдә коммуникатив сыйфатлар формалаштыру өчен барлык шартлар да бар. Гаиләдәгә мөнәсәбәтләренең характеры, аралашу нормалары, күпкырлы эшчәнлек, хезмәттәшлек аралаша белү нигезләрен формалаштыруга уңай йогынты ясый. Баланың теле гаиләдә ачыла, беренче аралашу тәҗрибәсен дә ул гаиләдә ала. Туган тел – баланың тирә-якны, чынбарлыкны танып белү, карашлары формалашу системасы. “Әни” сүзә бала өчен гади сүз генә түгел, ул аңа якын, газиз; бу сүз аркылы фикер үсеше, милли рухны, мәдәниятне танып белү дә башланып китә. Туган тел базасында чит телләргә өйрәнү күпкә уңайлырак. Бала чактан дөньяны танып белү барышында ук ике телне дә бердәй өйрәнгән кеше әлегә телләргә идеаль рәвештә беләчәк. Андый кеше ике телдә дә бертигез фикер йөртә алу дәрәжәсенә ирешә. Шуңа күрә туган телне үстерү, милли-региональ мәдәният һәм сәнгатьне, милли гореф-гадәтләргә саклап, яшьләргә гуманитар белем арттыруда бердәм хезмәттәшлек гаилә һәм укыту-тәрбия йортлары алдында торган төп мәсьәләләрдән санала.

Студентларның ким дигәндә ике телдә иркен аралашуын тизләтү аларга техник фәннәргә үзләштерүне активлаштырырга мөмкинлек бирә. Тәҗрибә студентларның рус һәм татар телләрен өйрәнүе танып белү эшчәнлегендә, коммуникатив өлкәдә әһәмиятен, телләргә актуальләшүен, аларны үзләштерүгә карата үзләренә омтылышы үскән күрсәтә.

Илдәгә лингводидактик стратегиянең яңа төре яшьләргә үз халкының мәдәни традицияләргә рухында тәрбияләнү өчен милли телле жирлек тудыруны хәл итә.

ИЛИДА БАСЫЙР кызы БӘШИРОВАГА 70 яшь

Илида Басыйр кызы Бәширова 1938 елның 23нче ноябрендә Оренбург өлкәсе Матвеевка районы Иске Эшер авылында укытучылар гаиләсендә туа. Оренбург өлкәсе Шарлык районы Яңа Муса авылында урта мәктәп тәмамлагач, 1956 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе факультеты татар теле бүлегенә керә. 1961 елда Куйбышев өлкәсе Камышлы районы Бакай авылына татар теле һәм әдәбияты укытучысы итеп тәгаенләнә.

сөйләмдә кулланылу үзенчәлеген берсе икенчесеннән ничек итеп аерымлануын аныклай; гамәли-практик яктан сүз-сурәт дигән төшенчә кулланылышка кертелә, әдәби әсәргә лингвистик аспектта тикшерү принциплары билгеләнә. Бу кыйммәтле тикшеренүләрнең бер өлеше «Татар прозасында хикәяләр стилинең үсеше һәм аның әсәр теленә тәсире» дигән исемдә, 1979 елда басылып чыга.

1981-85 елларда И.Б.Бәширова «Сәнгатьле күзаллау һәм

1963-66 елда Илида Бәширова СССР Фәннәр Академиясе Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтының Ләйлә Таһир кызы Мәхмүтова җитәкләгән тел бүлегендә, аспирантка буларак, укыуын давам итә башлый. Аның фәнни җитәкчесе итеп Хәлиф Рәхим улы Курбатов билгеләнә. Рус филологиясендә кызу бәхәсләр тудырган матур әдәбият стилине дөп атала торган тема буенча кандидатлык диссертациясен уңышлы яклый (1971).

аның тәгъбирләнеше» дигән тема буенча татар совет әдипләренең (Г.Бәширов, М.Әмир, И.Гази, А.Гыйләҗев, Г.Ахунов, Н.Фәттаһ һ.б.) сәнгатьле сөйләмен өйрәнә. Г.Бәшировның «Җидегән чышмә» романының кулъязмаларын тикшерә, 1995 елда «Җидегән чышмә моңы» дигән хезмәт дөнья күрә.

1986 елда Институтның тел белеме бүлегендә «Татар әдәби теле тарихы» дигән зур тема ачыла. Х.Р.Курбатов һәм И.А.Абдуллиннар белән берлектә, И.Бәширова да булачак күмәк монографиянең бер авторы буларак шушы өлкәдә тикшерүләр алып бара башлый. Авторның күзәтүләре аның «XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теле: исем категорияләре һәм фигыл һәм наклонениеләрендә әдәби норма, норма вариантлылыгы һәм функциональ-стилистик вариантлылык» дигән монография булып, КДПУ нәшриятында басылып чыга. Әлеге хезмәт нигезендә 2000 елда докторлык диссертациясе яклана. КДУда 1988 елда башлаган эшен – лекцияләр укыуын И.Б.Бәширова профессор дәрәжәсендә давам итә. «Гомуми тел гыйлемә», «Татар стилистикасының теоретик нигезләре» дигән темалар буенча методологик кулланмалар яза.

1966 елдан И.Б.Бәширова Институтта кече фәнни хезмәткәр итеп эшкә калдырыла, «Татар мәгърифәтче әдипләренең индивидуаль стили» дигән яңа тема өстендә эшли башлый. Хикмәт шунда ки, татар поэзиясендә Кол Галидән алып бүгенгә көн шагыйрьләренә кадәр, сүз белән образ иҗат ителгәндә, сүзнең лексик мәгънәсен барлыкка китерә торган компонентларның нинди булуы (конкрет, абстракт һ.б.), мәгънә эчтәлекләрендә эмоциональ һәм стилистик төсмернең булу-булмавы, сүзнең аерым бер берәмлек яисә сүзтөзмә хәлдә булуы кебек шартлар төп нигез булып тора. И.Б.Бәширова һәр шагыйрьнең менә шушы шартларны үзенчәлекләрәк итеп, үзенчә файдалануын ача. 1974 елда бу хезмәт аерым монография булып басылып чыга. Әлеге темага диплом һәм диссертацияләр язганда, бүгенгә көндә дә шушы хезмәт кулланма булып тора.

Институтның тел белеме бүлегендә 2001 елдан Татар теленең күптомлы Академик лексикологиясе төзелә башлый. И.Б.Бәшировага «Җәмгыять» тематик төркемгә караган лексиканы тикшерү йөкләнә. Башта ул «Лексикада системалы мөнәсәбәтләр» мәсьәләсен «Хәзерге татар әдәби теле: югары уку йортлары студентлары өчен төзелгән программа»да күтәреп чыга, чөнки әлеге мәсьәләләр дәрәҗәләрдә яктыртылмаган

Соңга таба И.Б.Бәширова, проза әсәрләрендә сүз белән сурәт иҗат ителгәндә, әдипнең чынбарлыкны ничек итеп, нинди ысул белән хикәяләве зур роль уйнавын ача, татар прозасында нигездә өч төрле хикәяләр ысулын бүлеп чыгара. Галимә үзен хезмәтләрендә, нәзари-теоретик планда, тел берәмлеге һәм аның сәнгатьле

була. И.Бәширова бу теманы ачыклау өстендә дә тырышып эшли, «Хәзерге татар әдәби теле. Семасиология: татар лексикасында бәйләнеш-мөнәсәбәтләр» дигән китабын чыгара.

И.Б.Бәширова татар теле белеменң төрле өлкәләренә караган темаларны һәрдаим күнел биреп, тырышып эшли. Шуның белән бергә, үзеннән-үзе аңлашылганча, курс, диплом, кандидатлык диссертациясә яздыруга җитәкчелек итә,

аларны тикшерүдә катнаша, рәсми рецензияләр яза, оппонент булып чыгыш ясый. Ел саен күп төрле конференцияләрдә фәнни докладлар укый, Институтта үткәрелә торган барлык эшләрдә дә актив катнаша.

Без, аның хезмәттәшләре, алдагы тормышында да исәнлек-саулык, тырышып һаман шулай нәтиҗәлә эшләвен дәвам итүен, безнең белән бергә булуын телибез.

Дәрия Рамазанова.

Журналыбызның даими авторы, филология фәннәре докторы, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе Илида Басыйр кызы Бәшированы юбилее белән котлыйбыз, исәнлек һәм уңышлар телибез.

«Фән һәм тел» журналы редакциясе.

«ДИВАНЕ ЛӨГАТЕТ-ТҮРК» ҺӘМ ТАТАР ЛЕКСИКАСЫ

Илида Бәширова

Билгеле булганча, хәзерге заманда барлык төрки халыклар да үзләренң сүз байлыгын тикшерә башлауга, Мөхмүд Кашгариниң төркиләр һәм аларның телләре турында гарәп телендә язылган энциклопедик «Диване лөгатет-түрк» сүзлегенә мөрәҗғәгать итәләр.

Әлеге Сүзлек XX гасыр башларында табылып, Төркиядә дөнья күрү белән (1915-1917), татар телчесе Жамал Вәлиди «Телебезнең иң иске хәзинәләреннән «Диване лөгатет-төрөк» мәкаләсен яза: «...Диване лөгатет-төрөк» – заманындагы хезмәтләр белән чагыштырылгысыз дәрәҗәдә зур бер гыйльми хезмәт. Бу инде – һәм зурлык, һәм сыйфат якларынан төрөк телләре хакында язылган классик әдәбиятның патшасы дип әйтерлек бер әсәр. Кашгариниң бу әсәре аны заманының иң зур филологларынан һәм бу көнгә кадәр төрөк телләренә иң зур хезмәт куучылардан итеп танытырлыктыр», – дип, автор китапның төртибе, имлясы, тел-шивәләре хакында мәгълүмат бирә. М.Кашгариниң «төрөк» атамасын киң мәгънәдә, ягъни тулаем төрөкләргә мөнәсәбәтле рәвештә һәм гузларга (утыз) каршы куелган «төрөк»ләргә бүлеп каравын искәртеп үтә. «Бездә хәзер саклана торган мәкальләрнең һәм тәгъбирләрнең вариацияләре дә анда байтак очрый», – дип, мисаллар китерә [1]. Ж.Вәлиди әлеге мәкаләсен, билгеле бер дәрәҗәдә үзгәртебрәк, рус теленә тәрҗемә итеп тә бастыра [1].

«Диване лөгатет-түрөк» әсәре төрөк теленә

(1939-41) һәм үзбәк теленә (1960-63) тәрҗемә ителгәннән соң, татар телчеләре, әдәбиятчылары һәм фольклорчалары әлеге хезмәткә һәрдаим мөрәҗғәгать итә, һәркем үз темасына туры китеп файдалана. Әдәбиятчылар, мәсәлән, әлеге әсәрдәге шигъри үрнәкләргә анализлый [2, 59-76]; башка сүзлекләр белән чагыштырып өйрәнә [2, 510-528]; фольклорчы галим «Диван»дагы мәкаль-әйтемләрне җентекләп тикшерә, шул уңайдан күп сүзләргә аңлатма бирә бара [3, 80-145]. Телчеләр исә, бик хаклы рәвештә, М.Кашгариниң хезмәте белән төрки телләргә гыйльми өйрәнү башлана, дип асызыкыйлар, «...бездәге күп кенә бәхәслә проблемаларны дөрес чишәргә ярдәм итә», – дип белдерәләр [4, 340-342].

Әлеге Сүзлек беренче мәртәбә рус телендә дә дөнья күрдә [5], димәк, татар теленә мөнәсәбәтле рәвештә файдалануның колачын тагын да киңәйтергә мөмкинлек ачылды дип әйтә алабыз.

Дөньякүләм танылган бу мәшһүр әсәргә, нинди дә булса фәнни хезмәт язам дип түгел, гади укучы буларак кына укып барганда да, горурлану хисе катыш куаныч биләп ала, моннан мең елларга якин элек тупланган сүзләрнең күбесе, һәм форма, һәм мәгънәсе белән тәңгәл хәлдә, менә хәзерге телебездә дә актив кулланыла икән. Мәсәлән, адаш, агу, аз, ай, аяк, ак, ал, алма, алтын, алты, ана, анда, аңар, арка, ат, ата, атлан, аш, аша,

эшлө, бай, бака, бакыр, бал, бала, балык, бар, бир, биш, бу, ике, ил, ир, иш, йаз, йал, йалкын, йама, йарат, йогурт, йук, йул, йил, йир, йодрык, йөз, йолдыз, йөшел, йарым, кош, кул, кол, көн, монда, мең, сүз, тел, төңре һ.б.

Шуның белән бергә, әлеге Сүзлектә язылышында берәр хәрефе, әйтелешендә берәр авазы (аллофоны – мәгънә аермый торган фонемасы) белән үзгә, әмма татарча әйтергә һәм язарга мөмкин лексемаларның тагын да күбрәк булуы күренә. Мәгълүм булганча, гарәп графикасында язылган төрки сүзләргә, бигрәк тә алардагы сузык авазларны, һәр халык үз әйтелешендә укый-яңгырата ала [6, 49]. Әлеге үзенчәлек Сүзлектә исемнән бирелешендә үк чагылыш таба: төрек телендә ул «Divanu Lugat-it-Türk» дип, үзбәк телендә – «Девону луготит турк», татар телендә «Диване лөгатет-төрөк» дип языла һәм әйтелә. Академик М.З.Зәкиев әлеге атаманы төрек телендә яңгырашын саклап, «Дивану лугат-ит-турк» дип яза [4, 340]. Бездә «Диване лөгатет-турк» дип кулланырга да мөмкиндер кебек.

Рус теленә күчерелгәндә, әлбәттә инде, татарча әйтелеш бирелә алмый. Шушы нигездә, «Диване лөгатет-турк» сүзлегендә теркәлгән күп кенә лексемалар татарча әйтелеш (язылышы) ягыннан аерым бер авазына (хәрефенә) бәйлә хәлдә, үзгә булып кабул ителә. Мәсәлән, ачук – что-либо открытое: ажук кабуг – открытая дверь. Прояснившееся небо называют ачук кук. О ясном деле говорят ажук иш [5, 99]. Яисә: арук (арик) – худож, в наречии Огузов и Кипчаков [5, 100]. Яки: Уйла – полдень, в огузском [5, 142]. Мондый сүзләр рәттән тезеләп бара һәм боларның барысының да үз телебезгә әйтеләп һәм язылып, ягъни ачык, арык, өйлә дип, хәзергә татар телендә дә актив кулланылышта яшәвә мәгълүм.

«Диване лөгатет-турк» сүзлегендә теркәлгән һәм хәзергә татар телендә актив кулланыла торган сүзләргә алга таба фәнни яктан өйрәнәсе, аларны тематик төркемнәргә аерасы, лексикологик яктан (конкрет мәгънәле, абстракт мәгънәле, бер мәгънәле, күп мәгънәле, синоним, омоним, антоним һ.б. дип, аерым лексик-семантик төркемнәргә бүлү) жентекләп тикшерәсе бар әле. Бу юнәлештә кайбер фикерләргә яңача карарга мөмкин булу игътибарны җәлеп итә. Мәсәлән, татар телендәге ут (огонь) – ут (үлән), ат (исем) – ат (лошадь) һ.б. шуның кебек саф лексик омонимнар «...әлек бер тамырдан чыгып,

тарихи үсеш барышында бер-берсеннән ераклашу сәбәплә ясалганнар», – дип өйрәтеләп килде [7, 32]. М.Кашгари Сүзлегендә исә әлеге сүзләргә язылышы төрлечә бирелә, димәк, алар шул вакытта ук мәгънә ягыннан да аерымланган, ягъни бер тамырдан чыкмаган, дип аңларга нигез бар. Бер әлиф белән язылган ут сүз – растение (ут унди); все виды корма (атка ут биркил); лекарство (ут ичтим) һәм яд – агу мәгънәләрен аңлата [5, 74]. Бу очракта ут сүз, сүз башында ‘ билгесе белдерә торган гарәп телендәгә хәмзә дип атала торган тартык белән бергә, ике тартыклы сүзләр рәтеннән санала.

Шул ук хәмзә сакланганы хәлдә, әлиф һәм вау белән язылган очракта ут сүз – огонь; дыра в стене или дереве; желчь – үт мәгънәләрен дә белдерә диелгән [5, 82]. Бу очракта ут сүз «недостаточные (с последним слабым)» дигән сүзләр рәтеннән санала.

Ат сүз белән дә шул ук хәл: бер әлиф белән язылганда ат – конь [5, 74]; ике әлиф белән язылганда ат – имя һәм титул: бәк аңар ат бирди – правитель присвоил ему титул. Знатного человека называют атлиг [5, 111].

Аш сүз дә ике төрле язылышта ике төрле мәгънә белдерә: ике әлиф белән язылса – пища, бер әлиф белән – прикрепленный к сосуду носик (айак ашла – прикрепил к сосуду носик) [5, 113].

Ав сүзенң мәгънәсе дә язылышына карап аерыла: ике әлиф белән язылса – охота (бак авка жикти – правитель вышел на охоту); бер әлиф белән – дом [5, 113].

Ә менә ай (луна) һәм ай (месяц) дигәндә, ике сүз дә бер генә төрле итеп, ике әлиф белән язылган. Айак – чаша, айак – нога һәм оя – птичье гнездо, оя – брат сүзләргә дә бер төрле язылган [5, 116-117]. Димәк, әлеге күренешләргә жентекләбрәк өйрәнәсе бар. Аңлашылганча, омонимнарны үткәндә генә түгел, сүзләргә күпмәгънәлеген өйрәнгәндә дә мондый мисалларга мөрәжәгать итә алабыз. Мәсәлән, изи сүзә господин, повелитель дә, һәм Аллах Всевышний дә (Изимиз йарлиги – воля нашего Повелителя) [5, 119] һ.б.

Шуның белән бергә, әлеге Сүзлектә хәзергә телебездәгә аерым лексемаларның ничек итеп үзгәрүен күрергә мөмкинлек бирә торган формаларның булуы да игътибарны җәлеп итә. Бу хакта үз вакытында Ж.Вәлиди дә искәртеп үтә: «...Монда иң нык күзгә бәрелә торган нәрсә гъ, къ һәм г хәрефләренң күпләге. Борынгы

төрөкчәдә алар бик күп булып, соңыннан төрлешкәннәр, төрләр дәрәжәдә ташланганлыгы мәгълүм. Бу үзгәрешнең эзләре безнең татар телендә дә саклана: әдәби телебездә әле революция алдындагына иң яңа тел белән язучыларыбыз да авызны агыз, авырны агыр дип язгалар иде», – дип белдерә [1, 241].

Бу төрдәге сүзләрнең кайчан һәм ничек итеп үсеш-үзгәреше барлыкка килгән күрәчәк, аларның татар язма текстларында ни рәвешле кулланылуын күзәтергә кирәк була. Мәсәлән, Сүзлектә сәвжи дигән сүзнең ике мәгънәсе теркәлгән: 1) Сәвжи – один из посланников Аллаха Всевышнего. Образовано от сәв «вести, речь, пример», это и передает посланник; 2) Сәвжи – посредник, передающий послания между сторонами женох и невесты, в огузском наречии [5, 1070]. Сәв сүзе әлегә Сүзлектә махсус рәвештә дә аңлатыла: «Сәв – пословица, история, рассказ, повествование, послание, речь, новости, вести. Отсюда пророка называют савжи, он приносит вести, рассказывает истории, доносит послание и приводит пословицы. Савжи – человек, передающий вести между сторонами невесты и жениха, он передает слова одной стороны другой так, как я объяснил выше. Было сказано: ...Речь умных людей принимай как наставление: когда человек воспринимает хорошие слова, в сердце его укореняется мудрость» [5, 855]. Мәнә шушы сәвжи сүзе сәүчи шәкелендә, нәби, пәйгамбәр, рәсүл сүзләре белән чиратлаштырылып, Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасында кулланыла һәм гарәп телендәге нәби белән рәсүл һәм фарсы телендәге пәйгамбәр алынмаларына караганда ешрак кабатлана, димәк, гомумтөрки нигез ныграк саклана. Сәүчи сүзен Кол Гали яучы мәгънәсендә файдаланмый, яучы мәгънәсе бу әсәрдә йалаучы сүзе белән бирелә: ...йекерме йити бәкдән йалаучилар... [8, 132]. М.Кашгарида йалаваж сүзе – посланник [5, 777],

«...Посланника Аллаха Всевышнего они называют йалаваж: «...Тәңри йалаваж изти – Аллах Всевышний отправил посланника» [5, 1068], а царского посланника – йалавар» [5, 683]. Йалавар – титул, который применяют по отношению к посланникам царей в наречии Уйгур. Пословица: Яшь ут көймәс, йалавар үлмәс» [5, 777]. Йалаваж сүзен бу мәгънәсә «Кыйссаи Йосыф» поэмасында кулланылмый, ләкин бер мәртәбә рәсүл сүзе белән чиратлаштырыла: ...йалаучылар бети берлә аңа кәлди, ...жәүаб бетүб рәсүл ирсал кылу имди... [8, 25-27].

Т.Ялчыголның (1797-1806) «Рисаләи Газизә: шәрхә «Сөбәтел-гажизин» әсәрендә [9] йалавач сүзе пәйгамбәр, сәүчи, рәсүл, нәби, вәсилә, сәед, илчә сүзләре белән берсә икенчәсен алмаштырып кулланыла: Бән сезләргә сәүчәмән, Аллаһы Тәгаләнең колымән... [9, 60], Аллаһу Тәгалә аны агырлаб оҗмахдан хөллә-тун вә күлмәк килтерәб киердә, йалавач әйләдә... (61 б.), ...шул заман Аллаһу Тәгалә Ибраһим пәйгамбәргә агырлаб бер күлмәк йибәрдә утдин тәгъвиз улыр өчен. Кайчан Ибраһим йалавач дөнъядин үтдә, аның углы Исхак пәйгамбәргә калды. Андин аның углы Ягъкуб пәйгамбәргә мирас калды (61 б.), ...Хәзрәте Салих йалавач ташдин ...төя чыкарды. Ул төя Салих пәйгамбәр дөнъяга килмәсдән биш йөз ел элек яратылды. ...Тәңре йалавычы улсан, безләргә бу ташдин төя чыкаргыл (64 б.), ...үзе һәм дөнъя халкының пәйгамбәрәдер, ...ягъни ул рәсүлнең сыйфаты будыр кем... (71 б.), ...адәми кәндүсә бер вәсиләсез Хакка улашмак мөмкин дөгелдер... (73 б.), ...аның дәрәжәләренә һичбер йалавач, сәүчи ирешмәдә, ...мәгәр безнең йалавачымыз Мөхәммәднең урыныдыр (74 б.), ...Алла рәхмәте ул рәсүл хәзрәтләренә улсын... (76 б.) һ.б.

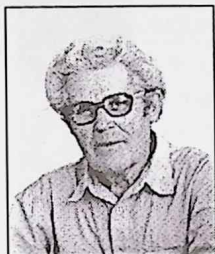
Мәнә шулай итеп, һәр сүзнә эзлекләрәвештә тикшерергә кирәк булачак.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Вәлиди Ж. Сайланма хезмәтләр. – Казан: Мәгәриф, 2007.
2. Татар әдәбияты тарихы: алты томда, 1 т. Урта гасырлар дәвере. – Казан: Тат. кит. нәшр, 1984.
3. Мәхмүдов Х. Борынгылар әйткән сүзләр. – Казан: Фикер, 2002.
4. Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы. – Казан: Фикер, 1998.
5. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк/ Перевод, предисловие и комментарии З.-А. Ауэзовой. Индекс составлен Р.Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.+ 2 с. вкл.
6. Фасеев Ф.С. Старотатарская деловая письменность XVIII в. – Казань, 1982.
7. Сабилов К.С. Омонимнар / Хәзерге татар әдәби теле. – Казан: Тат. кит. нәшр, 1965.
8. Бәширова И.Б. Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасында «Илчә» төшенчәсенең белдерелүе/ Тенишевские чтения, 2008. – Казан: ТГГПУ, 2008.
9. Ялчыгол Тажеддин. Рисаләи Газизә. – Казан: Иман, 2001.

ХӘРӘКӘТСЕЗ НЕФТЬНЕ ҺӘМ ТАБИГЫЙ БИТУМНЫ ГЕОТЕХНОЛОГИЯ ЫСУЛЛАРЫ БЕЛӘН ЧЫГАРУ ҺӘМ ЭШКӘРТҮ

Равил Газизуллин

РАВИЛ ГОБӘЙ улы ГАЗИЗУЛЛИН – техник фәннәр докторы, профессор, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының сызма геометрия кафедрасы мөдире. Файдалы казылмаларны казу ысулы белән чыгару һәм эшкәртү технологиясенә багышлап язылган күләмле китап авторы. Ул төзегән методик кулланмалар арасында татар телендә язылганнары шактый. 2007 елда автобиографик повестьлар тупланган «Тау бөркете» жыйентыгы басылып чыкты.

Газизуллин Р.Г. Геотехнологические способы извлечения и переработки неподвижных нефтей и природных битумов.

В статье дается оценка различных геотехнологических способов добычи природных битумов.

Профессор Мөслимов Р.Х. үзенң мәкәләсендә [1] хәрәкәтсез нефтьне чыгару ысулы юк, дип дәлилли. Мондый дәлиләү корректлы түгел. Асылда бу проблема белән шөгыльләнәргә кирәк түгел дигән сүз. Бу мәкалә авторы шуның киресен дәлилләргә тели, чөнки хәрәкәтсез нефтьләргә һәм табигый битумнарны арзанлы геотехнология ысуллары белән чыгарырга һәм эшкәртәргә мөмкин.

Мондый битум турында төрле аңлатмалар бар. Гадәттә, табигый битум дигәндә, куе, окислашкан, акмый торган нефтьне күз алдында тоталар. Бу табигый битум ятмаларын жылытсаң һәм химик матдәләр белән тәэсир итсәң, ул сыеклана һәм хәрәкәткә килә, аны скважиналар аша суырытып чыгарырга була.

Сыеклыктар, нефтьләр жир катламнарындагы кушлыктарны тутырлар һәм алар белән капилляр яки молекуляр бәйләнештә булалар. Нефтьнең жиңел фракцияләре (бензин, керосин) юкка чыгып, авыр фракцияләре окислашып гудронга әйләнгәч, ул ташлардан торган скелетларга ябышып табигый битум ташына әверелә. Менә шуны табигый битум дияләр дә. Бу табигый битумны катлам эчендә жылытып та, физик-химик тәэсир белән дә чыгарып булмый.

Табигый битумны ике төркемгә бүлсәң:

мөмкин:

– термик һәм физик-химик тәэсир иткәндә хәрәкәткә килә яки ага торган битум;

– шул ук тәэсирләрдән хәрәкәткә килми, ташның скелетларына укмашып каткан һәм битумлы ташка әйләнгән.

Табигый битум ятмалары кабарыңкы һәм сузылган рәвештә ята. Аларның калыңлыгы 25 метрга җитә, киңлеге 0,5-2,5 км, буе 3 км дан артмый. Табигый битумның геологик зонасы 10 мең тоннага җитә (бик сирәк 40 млн. т), ятмалары бер-берсеннән аерым була. Бу үзенчәлекләр табигый битум ятмаларын чыгару һәм эшкәртү ысулларын куллану мөмкинлеген билгели. Табигый битум ятмаларын түбәндәге ысуллар белән чыгарырга була:

1. Жир өстеннән катламны жылытып вертикаль яки авыш скважина ысулы белән үзлелеге 10 Па·с, күзәнәкчелеге 20%, үтеш керүчәнлеге 0,05 мкм², битум сыешлыгы 5% булган битумның 20 %ка кадәр чималны чыгарырга була.

2. Ачык тау (карьер) ысулы белән коэффициенты 3,5 м³/т кадәр һәм битум сыешлыгы 6 %тан артык булган битумның 10 %ка кадәр чималын чыгарырга мөмкин.

3. Ябык тау (шахта) ысулы белән агучан, нык, үзле нефтьле, битум сыешлыгы 7 %тан артык битумны чыгарырга була (Ярега ятмасы шахталарындагы кебек). Бу – табигый битумны чыгаруның төп ысулы.

4. Скважинадан гидрочыгару ысулы белән катлам түбәсе тотрыклы, битум сыешлыгы 6%тан артык булган битумны чыгарга мөмкин.

Ябык тау ысулы кулланганда түбәндәге шартлар үтәлергә тиеш:

1. Шахтаның тирәнлегә 500 метрга кадәр (чит ил белгечләре исбатлавы буенча, нефтьне 1200 м тирәнлектән чыгарырга мөмкин).

2. Табигый битум һәм авыр нефть ятмаларында газлар жыелмаган булырга тиеш. Шуңа күрә катламнарны газлардан арындырырга кирәк була.

3. Газ бушлыклары булмаска тиеш.

4. Катламда сулар күп булмаска тиеш.

5. Катламның калыңлыгы 2-2,5 метрдан ким булмаска тиеш.

6. Шахта кырларындагы ташлар нык булырга тиеш.

7. Табигый битумның һәм нефтьнең чималы житәрлек булырга тиеш.

Фракция үзенчәлекләре буенча ярлы куе нефтьне чыгару ысулларына анализ ясыяк. Ярега ятмасының 1, 2, 3-нче шахталарында куе нефтьләргә чыгару буенча бик әһәмиятле тәҗрибә тупланган.

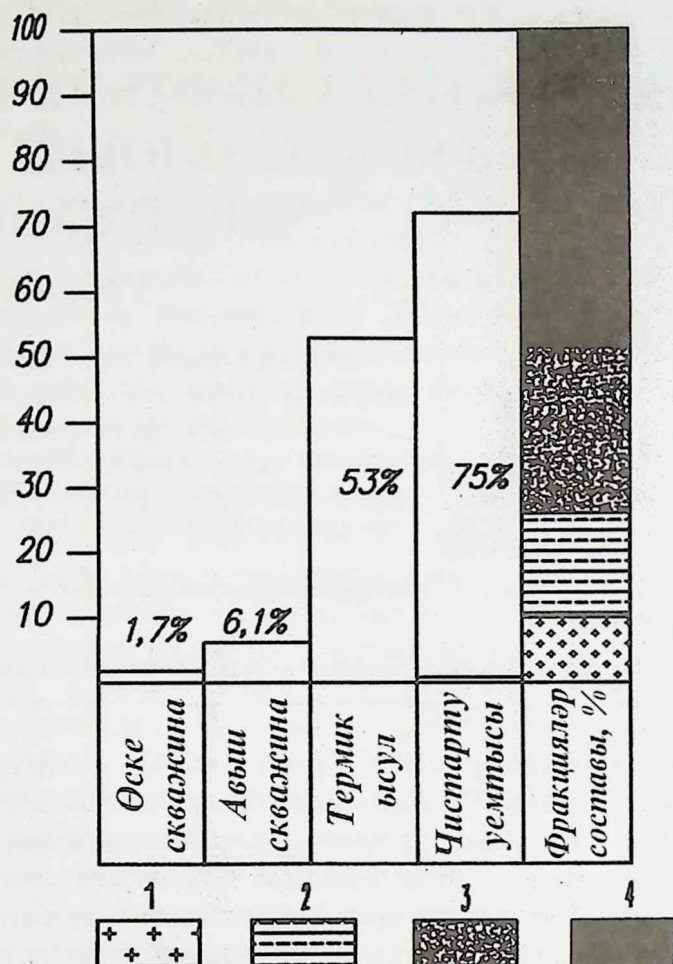
Нефть катламының тирәнлегә 180 м, катлам горизонталь, аның гомуми калыңлыгы 70 м, нефтькә бай булган өлеше 26 м. Катламга хас үзенчәлек – ярыклы тектоника. Катламның эффектив куышлыгы 15-16%, нефть авыр, тыгызлыгы 0,946 г/см³, бензин бик аз – 2-3%, Ярега нефтеннән 8-10% керосин, солярка һәм 40 %ка кадәр май чыгарыла (1 рәс.).

Рәсемнең сул ягында нефтьнең фракцияләре, ә уң ягында нефтьне төрле ысуллар белән чыгару күләме күрсәтелгән. Мәсәлән, бензин фракциясә 2-3% булганда скважина ысуллары белән чыгарылыш – 1,77%, ягъни бензин генә чыгарыла, ә ябык һәм авыш скважина ысуллары белән чыгарылыш 3% һәм 6%, ягъни бензин һәм керосин фракцияләре чыгарыла.

Ярега шахталары 1935 елдан бирле эшлиләр. 1935 елдан алып хәзергә кадәр нефть түбәндәге ябык тау ысуллары белән чыгарылды:

1. 1935-1939 елларда скважина ысулы белән, чыгару коэффициенты 1,77%, ягъни бензин фракциясә генә алына;

2. 1939-1953 елларда ябык скважина сис-

1 рәс. Нефтьнең фракция составы һәм чыгару диаграммасы: 1 – жеңел фракцияләр (бензин һәм керосин); 2 – дизель фракциясә; 3 – май фракциясә; 4 – гудрон.

темасы белән, чыгару коэффициенты 3% – бензин һәм керосин фракцияләре алына.

3. 1953-1968 елларда авыш скважина системасы белән, чыгару коэффициенты 6 %ка жите – керосин һәм дизель фракцияләре алына.

4. 1968 елдан хәзергә кадәр термик ысул белән, чыгару коэффициенты 53 %ка жите.

5. 75% белән чистартып алу – калган нефтьне һәм титан концентратын аерым чыгару.

Калган нефтьне мәгълүм ысуллар белән чыгарып булмый. Бу нефтьне геотехнология ысулы белән генә чыгарырга мөмкин. Ул чакта нефтьне чыгару коэффициенты 92,6 %ка, ә титан концентратын чыгару 94,1 %ка житечөк.

1960 елны Уралгипрошахта институты Ярега ятмасын ачык ысул белән (карьер ачып) чыгаруның экономик файдасы буенча проект эшләгән иде. Аның буенча ачу коэффициенты 1,83 м³/т. Башка мәгълүматлар таблицада бирелә.

Таблица

Нефтьне алу чыгымнары (норматив коэффициентлар һәм бәяләр)

№	Эшкөртү төре	ачык ысул	ябык ысул
1	1 м ³ комташны чыгару	0,73	6,0
2	ваклау һәм онга әйләндерү	0,06	0,06
3	нефтьне комнан юу	0,34	0,34
4	пульпаны кудыру	—	0,15
5	гомуми чыгымнар	0,35	0,40
6	пульпаны эшкөртү	0,92	0,92
7	8 %лы комташның 75 %ын юдыру өчен киткән чыгым	20,0 сум/т	65,6 сум/т

Таблицадан күренгәнчә, әгәр дә нефть ятмаларын ачык ысул (карьер ысулы) белән эшкөрткән булсалар, нефтьнең бәясе 20 сум/т, ягъни ябык ысулга караганда күпкә арзанрак булыр иде. Термик ысул (катламны жылыту) өчен чыгым 32,5 сум/т.

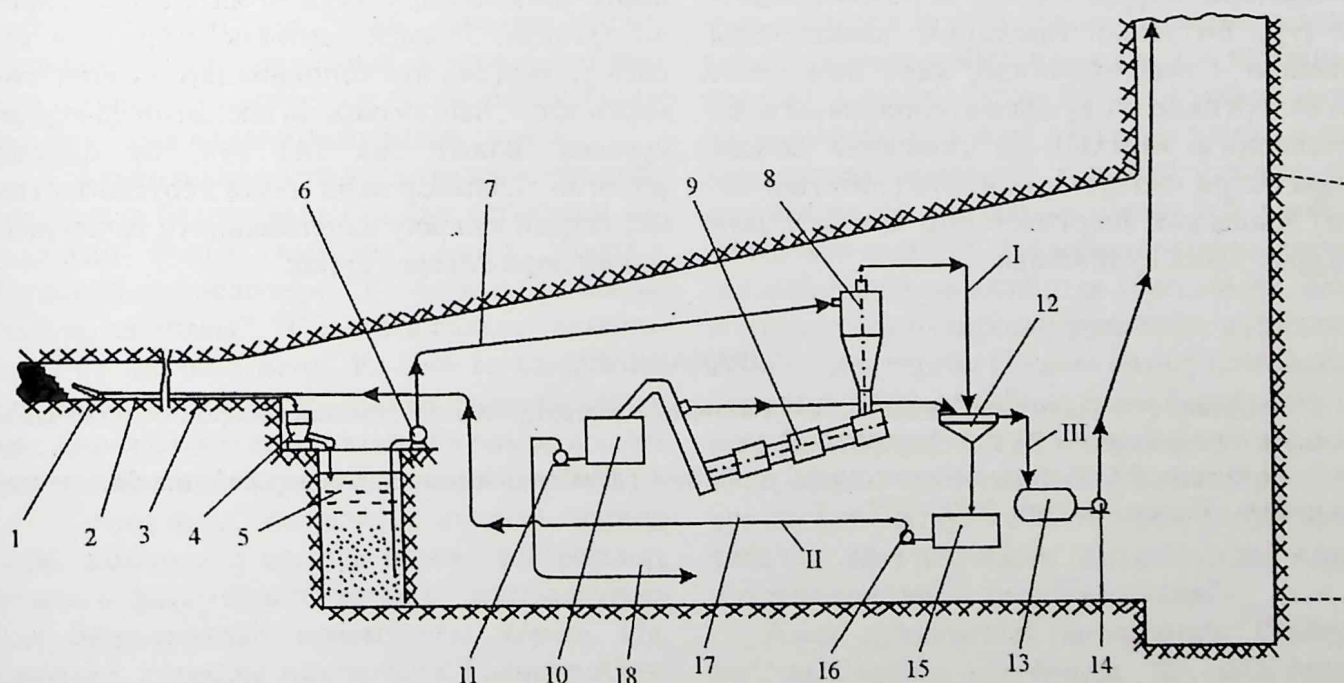
Хәзер Мордово-Карма ятмаларыннан авыр нефтьне чыгару тәҗрибәсенә анализ ясыяк. Үзенең коллектор һәм фракция үзенчәлекләре буенча ул Ярега ятмаларына якын.

Катламның тирәнлегә 71-76 м. Катлам аз тирәнлектә яту нефтьне куу өчен зур басым ясарга мөмкинлек бирми. Катламның өске (14,8 м) өлешенең битум сыешлыгы 10%, битум комнары таркалган, ә аскы (8 м) өлешенең би-

тум сыешлыгы 5%. Катламның гомуми калыңлыгы 24 метрдан алып 35-37 метрга кадәр. Битум авыр – 0,952 г/см³. Фракция составы: бензин – 1%, керосин – 7%, дизель ягулыгы – 16%, май – 33%. Барысы бергә 57%, калганы гудрон. Шунысы мөһим – битум катламының өстендә озокерит катламы булганы мәгълүм.

Бензин 1%, керосин 7% булу сәбәпле, нефтьнең чыгышы 1 %тан артмады, ә кислота, пар, катлам эчендә яну ысуллары кулланганда нефть чыгу 25% тан ким булды. Димәк, бензин, керосин, дизель ягулыгы һәм май өлеше генә чыгарылган. Калган 75 %ы – хәрәкәтсез, ягъни ташлы нефть.

Ташкүмер сәнәгатендә гидравлик һәм ме-

2 рәс. Гидрошактаның технологик схемасы:

- 1 - гидромонитор; 2 - зур басымлы торбаүткәргеч; 3 - улак; 4 - ваткыч; 5 - зумпф; 6, 11, 16 - ком насослары; 7, 18 - пульпаүткәргечләр; 8 - гидроциклон; 9 - акустик корылма; 10 - аерылган ком сыемы; 12 - олеофиль сепараторы; 13 - битум сыемы; 14 - битумны өскә күтәрү насосы; 15 - сулы катнашма сыемы; 17 - зур басымлы торбаүткәргеч. I - битумлы эремә; II - сулы катнашма; III - аерылган битум

ханогидравлик ысуллар еш кулланыла. Бу ысулларны куллануның уңай яклары түбәндәгеләр:

- шахта эчендә шахтерлар юк, эшкәртелә торган урын ныгытылмый;
- гидрочыгару ысулы битумлы ташларның үзагучанлугын кулланьрга мөмкинлек бирә;
- чистарту забоеның озынлыгы гидромонитор агымының нәтиҗәле озынлыгына тигез, шуңа күрә кысу күләме зур була.

Битумга килгәндә, гидробитумның мондый үзенчәлекләре бар.

Битумлы катлам гидромониторның зур басымлы суы ярдәмендә киселә, тураклана һәм пульпа булып улаклар буенча шахта кәүсәсенә ишегалдына – камерага ага. Андагы аеру корымалары ярдәмендә табигый битум (нефть) комнан аерыла, нефть эремәләр белән бергә торба аша өскә чыгарыла, анда нефть эремәдән аерыла, эремә кире шахтага, ә нефть – эшкәртү заводына жиберелә. Эшкәртелгән ком торбалар аша буш урынга жиберелә һәм шунда салына, ягъни буш урын ком, вакланган таш белән тутырыла (2 рәс.). Димәк, барлык пычрак шахтада кала.

Геотехнология ысулларын кулланганда углеводородларны чыгару дәрәжәсе гадәттә зур, битумлы ташларны комплекслы рәвештә – нефтехимиядә, кара һәм төсле металлургиядә, төзү-юл материаллары итеп кулланьрга мөмкин. Ә скважина ысулы белән өстән чыгарганда нефть (табигый битум) жылылык энергиясе һәм химик чимал буларак кына кулланыла.

Комплекслы механизация һәм автоматизация, жайланмалар һәм механизмнар белән дистанцион идарә итү һәм контроль алып бару – менә киләчәктәге шахта.

Кешеләргә шахтага монтаж, профилактик ремонт ясау өчен генә төшәргә туры киләчәк. Калган вакытта чыгару һәм эшкәртү процессларын «телекүз» карап торачак һәм житештерү процесслары белән идарә итәчәк.

Татарстанның табигый битум ятмалары инфраструктура жайга салынган районнарда урнашкан, димәк аларны яңадан төзәргә кирәк түгел, ә файдалы итеп кулланьрга гына кирәк.

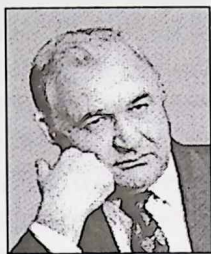
Телибезме, юкмы – безгә геотехнология ысуллары белән табигый битум ятмаларын чыгару һәм эшкәртү проблемалары белән хәзердән үк шөгыльләнәргә туры киләчәк. Аларны вакыты килеп житкәч кенә чишә башлау авыр булачак. Хәзерге вакытта геотехнология ысулы белән шөгыльләнүчеләр юк, ул Татарстан Фәннәр академиясенә планында каралмаган. Бу проблеманы чишүне хөкүмәт тарафыннан гына башлап жибереп була, беринди дә инвестор аның белән шөгыльләнмәчәк, чөнки башлангыч финанс чыгымнары шактый булачак. Билгеле, Татарстанның нефть чималлары, ел саен 30 млн. тонна нефть чыгарганда, 30 елга житәчәк. Күп кенә кешеләр, белгечләр, чиновниклар безнең гомергә житә, баш катырасы юк дигән фикердә, күрәсәң. Вакыт бик тиз үтә, бу өлкәдә эшләгән галимнәр исән чакта геотехнология ысулларын куллану юнәлешендәге тикшеренүләргә дәвам итәргә кирәк.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Муслимов Р.Х. Повышение роли методов увеличения нефтеотдачи в обеспечении воспроизводства запасов нефти // Георесурсы. – КГУ. 3 (22), 2007. – С. 2-8.
2. Газизуллин Р.Г. Технологические основы рудничной разработки и комплексной переработки битумоносных пород. – Казань: Плутон, 2002. – 392 с.

ӘДӘБИ КАЛЕЙДОСКОП*

Тәлгат Галиуллин

Галиуллин Т.Н. Литературный калейдоскоп.

ТӘЛГАТ НӘБИУЛЛА улы ГАЛИУЛЛИН – филология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт университетының татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасы мөдире. ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, атказанган фән эшлеклесе. XX йөз татар поэзиясе тарихына багышланган фәнни хезмәтләр, истәлекләр, хикәяләр, романнар авторы.

В этой серии публикуются рецензии Т.Н. Галиуллина на подготовленные к печати сборники произведений.

ГАРИФ АХУНОВНЫҢ “ГОМЕР ЮЛЫ” ИСЕМЛЕ КУЛЬЯЗМАСЫ ХАКЫНДА БЕР-ИКЕ ФИКЕР

Гадәттә, өлкән буын язучы кулъязмасы – элек язылганнарны карап чыгып, төзәткәләп, сипләштереп, әсәрләрнең беркадәр урыннарын алыштырып куйган бер нәрсә була. Иң әрсезләре кемнәндер сүз башы яздырырга, һич югында автор үзе китапның соңгы сүзен язып, библиографик белешмә өстәргә мөмкин. Бу төр кулъязма бәхәс, ризасызлык уятмый, чөнки әлеге роман-повесть, хикәя-шигырьләргә кемдер фатиха биргән, кемдер аңа уңай рецензия язган, өлкәннәр белән бәхәсләшү, аларның фикерен шик астына алу әдәпсезлек, тәрбиясезлек, буыннар арасында аңлашылмаучылык санала.

Г.Ахуновның әлеге кулъязмасын шундый-рак хисләр белән ачып, бик нык ялгышкан, хаталанган булып чыктым. Автор укучыга бөтенләй яңа әсәрләр: “Гомер юлы” романы, “Этләр патшасы”, “Олы язга сәяхәт” повестлары белән чыга икән. Ул элек тә хәзергә татар прозасының иң продуктив язучыларынан иде. Әмма бу хәтле өлгерлек, бу чаклы космик тизлек... Бит яшь бара, бездән сорап тормый.

“Гомер юлы” әсәренең нигезендә яңарыш чоры заманында авылда барган үзгәрешләр, алдыңгы фикер белән партия аппаратына утырган бюрократлар арасындагы көрәш ята. Әлбәттә, дәрәслек жинеп чыга, Галинур Айтуганов кебек алдыңгы шәхес, булдыклы колхоз рәисе белән көрәшкә чыккан районның беренче секретаре Мурат Баянович Тимергалиев

жиңелә, эшеннән азат ителә. Бу тышкы конфликт бик күп башка проблемаларны, озак еллар дәвамында чишелешен көтеп яткан табигатьне, авылны саклау, яшьләрне туыш-үскән жирләрендә калдыру кебек мәсьәләләргә күтәрү өчен жирлек бирә, зәмин әзерли. Язучы романның сюжет элмәген тотып торучы үзәк баганалар янына әледән-әле ярдәмче, әмма яшәешездә мөһим роль уйнаган башка мәсьәләләргә дә килеп чыга. Шулар арасында табигатькә мөнәсәбәт, һәр кагылган казыкның урынлы, файдалы булуы (ни өчен унбиш метрлы пирамидалар янына өянкеләр утыртылган, алар шәүлә бирмиме?), әхлакый ныклык, халыкның матур йолаларын саклау һ.б. проблемалар баш калкыта. Татарлар арасында таралган исемнәргә мөнәсәбәтне генә алыяк. Колхозның кунак бүлмәсенә урнашкан журналист янына килеп кәргән Нәсимә апа шундый монолог тота: “Данияр. Матур исем биргән өтиләр. Яшьләрнең исеме хәзер Рабирт та Альбирт, Марыс та Ганыс. Үзбездән татар исемнәре дә бик матур, кана, татарның шул инде, тиле таш жыя дигәндәй, яңгыравыклы, колак ишетмәгәнне куйдырырга азаплана”.

Авыл хужалыгына багышланган Пленумнар, жыелышлар күп булды, “Ә авыл һаман күтәрелми, авыл һаман шыгырдавык арба төсле, ыңгыраша-ыңгыраша бара”, ди автор. Тәнкыйди пафос романга заманча яңгыраш бирә. Дәрәс, сталинизм, торгынлык чорларына

* Дәвам. Башы Зиче санда.

карата әйтелгән, Татарстан нефтен әрәм-шәрәм итүгә каршы язылган бүлекләрнең ачы-үткен сүзләре, кыю фикерләре инде беркадәр соңарып яңгырый. Шулай да романның гомуми юнәлеше ачык, үсеш кыенлыктары турында ачынып, уйланып, рәнжеп язуы күңелдә уңай тәэсир калдыра. Автор исемненән, башка геройлар авызынан әйтелгән публицистик уйланулар күпкәрәк китсә дә, тулаем алганда, безнең алда укылырлык әдәби әсәр. Фәһим, Фатыйх, Галинур Айтугановлар, парторг Мөхәммәт Сиражиев, райком, агропром вәкилләре, хатын-кыз образлары күңелдә урнашып калалар.

Оста каләмненән төшкән романга таләпләр дә югары булырга тиештер. Биредә кайбер теләкләрне дә әйтеп үтәсе килә. Иң элек романның композициясе уйланып житмәгән дигәнрәк фикер кала. Ул ике мөстәкыйль кисәктән тора. Берсе – колхоз тормышына һәм Айтугановларга, соңгыларының райком секретаре белән бәре-лешүенә багышланган бүлек, икенчесе – “Советская Россия” корреспонденты Данияр Дәминовның тормыш юлына багышланган повесть. Мөстәкыйль, янәшә үсеп килгән ике вакыйгалы сызыкны Галинур Айтуганов яшәгән колхоздан алынган хат шартлы рәвештә кушып алып китә. Хатны тикшерү өчен җибәрелгән корреспондент өч атна авылда ял итеп ятканнан соң (ни өчендер ул жалоба килгән колхозга төшми, ә үзенә ахири председателе авылында, менә дигән кунак өендә яши, райүзәккә барып, райком секретаре белән очрашып та маташмый), мәкалә басылып чыга, бу чыгыш искиткеч көчле резонанс ала һәм беренче секретарь кәнәфиеннән мәтәлеп төшә. Биредә арттыру, гротеск күренеше күзалдында. Газетада хәзер тәнкыйть материаллары күп басыла, әмма аңа игътибар итүче, укучы юк, эт өрә тора, бүре йөри бирә, диме әле халык. Кыскасы, мәкаләнең эффектын куерту күз алдында.

Журналист, аның гаиләсе турында сөйләм кызыклы, матур тел белән язылган. Әмма бу бөтенләй башка “операдан”, мөстәкыйль юнәлеш, үзенә бер сюжет яссылыгы. Әйтергә кирәк, журналистка бәйле бүлекләргә (кунакханәдә атаклы председатель Фәһим белән әңгәмәләре, аның өендә дәвам иттерелгән сөйләшүләр һ.б.). Ахунов әсәрләренә хас динамика җитми, озынлык, тәфсиллек чире үрмәли.

Романның конфликтты көтелмәгәнчә чишелә. Галинур Айтуганов үзен эшеннән азат итүне

көтмәстән, намуслылык үрнәгә күрсәтеп, гариза язып, башка якка чыгып китә. Тормышта шулай да була. Ул әле әйләнеп кайтыр. Әмма беренче секретарь малаенң Әфганстанда үлү вакыйгасы ышандырмый, уйдорма бер нәрсә булып кабул ителә. Белүемчә, олы дәрәжә биләгән бер генә кешенең малае да ул сугышта катнашмады, димәк үлө дә алмады. Теләкне гамәл, хыялны реаль тормыш белән бутау күз алдында. Райкомның военкоматы үзенеке ич, ни теләсә шундый әмер бирә. Бу деталь авторга яраткан героенң кешелеклеге күрсәтү өчен генә кирәкмәдеме? Фәһимнең рухи дөньясын тирәнрәк ачу өчен башка күренеш һәм детальләр табып булмый идеме? Бит роман “Гомер юлы” дип атала һәм, аңлавымча, сүз нәкъ менә шул шөхес үткән тормыш күз алдында тотыла.

Роман хәтле романда ышандырып җиткерми торган хәл-әхвәлләр урын алуы табигий. Әйттик, 7 капчык цемент урлаган егетләргә тотып әрлөгәч, мәдирне эшеннән алгач, шундый нәтиҗә ясала: “Җаңһәп хәл, шушы вакыйгадан соң колхозда урлашу, халык милкенә кул салу бетте”. Ай-һай, кеше холкы, характеры шулай тиз генә, язучының изге теләгә белән генә үзгәрсә иде дә бит, без күптәннән коммунистлар вәгъдә иткән хыяллы җәмгыятьтә хозурланып ятыр идек. Тормышта бөтенләй башкача шул. Яисә председатель малае Таһирның һәркөнне шактый ерак күрше авылга эшкә җәяү йөрүенә билләһи дим ышанмыйм, кешене болай бизәү чоры үтте ләбаса. Галинур Айтуганов күрше авылда председатель булып эшләвенә беренче көнендә үк баласы туган йортка өй бүлөк итә. Идарәдә каралган булса да, ни хагы бар аның мондый “Генеральский жест” ясарга. Атны мактаган юллар матур яңгырый, әмма акыллы, тормыш күргән Фәһим Айтугановның Сөләйман абзый белән юк кына нәрсә турында бәхәсе, “конфликт корып маташуы ышандырмый, аны бизәми (кайбер теләкләр текстта күрсәтелде). Кыскасы, романны сыйфатын күтәрү, остаз дәрәжәсенә җиткерү юнәлешендә карап чыгасы булып, бигрәк тә композициясе турында уйланырга кирәктер.

“Олы язга сәяхәт” – геройларын чамалап, танып булырдай ярым документаль әсәр. Танылган язучы туган кәнен уздырырга авылына кайта. Автор мөхәббәт мажаралары, юл низагълары белән бәйле яңа сюжет сызыклары да өсти. Шулай да игътибарын каләмдәше Шәфигулла Мансуровны тирәнрәк ачуга

юнәлтсә, бәлки, әсәр отышлырак булып иде.

Кульязманы бизәгән, аның йөзек кашы булып да әсәре, һичшиксез, “Этләр патшасы”. Татар повестенең иң яхшы традицияләрен эченә алган бу повесть тыгызлыгы, иркен агышы, ышандыру көче белән аерылып тора. Иң киеренке бер ноктадан – өй янудан башланып киткән повесть акрынлап Акмал Булатовның трагедиясен ачуга юл ала. Һәръяктан килгән, мәһабәт, төз гәүдәле, төрле-төрле һөнәргә сәләтле, акылы камил Акмалны тормыш туктаусыз кыйный, рәнжәтә. Олы малаен үтерәләр, ике хатыннан да уңмый. Иң соңыннан, әшпәке шымчы, элеккеге полковник Яббаров яраткан этләрен атып үтергәч, бөтен дөньясына үпкәләп, мәчеләрен корзинага төяп, үз кулы белән салган йортын ташлап чыгып китә:

“Кая алып барыр аны юлы – туып үскән Көрнәлесенәме, Себер яки Мурман якларынамы – билгесез. Ил зур, ил чиксез, хәзер аңа кая барса да барыбер иде...” Тирән фәжиганы эченә алган, кешелекле, миһербанлы бу әсәр бер караганда пессимистик, әмма тормышчан юллар белән төгәлләнә.

Повестьта кайбер кабатланулар бар. Миңемчә, әсәрнең исеме жисемәнә туры килми. “Этләр патшасы” дигән атаманың негатив мәгънәсә дә бар бит әле. Акмал кебек изге кеше, бәлки, башкарак исемгә дә лаектыр.

Тулаем алганда, кызыклы, үзенчәлекле, яңа әсәрләр безнең алда. Житез һәм өлгер Гариф Ахуновка аларны янәдән бер “сөрәп” чыгу кыен булмастыр дип уйлыйм.

Гыйнвар, 1990 ел.

КАДЫЙР СИБГАТУЛЛИННЫҢ “ГОМЕРНЕҢ ДУЛЖЫННАРЫ” ИСЕМЛЕ КУЛЬЯЗМАСЫ ТУРЫНДА

К.Сибгатуллин шигърияткә путевканы Хәсән Туфан кулыннан алган бәхетле язмышлы шәхес. Аның “Әманәт” исемле беренче җыентыгы 1974 елда дөнья күрә, ә Туфан “Социалистик Татарстан”да “Шигърият офыгы киңәя” мәкаләсен бер ел иртәрәк бастыра. Бераз вакыт үткәннән соң, остаз чыгышын тулыландырып, киңәйтеп “Казан утлары”нда чыгара. Яшь шагыйрь ижатына мондый игътибар нәрсә белән аңлатыла соң? Әйттик, Сибгат Хәким тәнкыйт жанрына еш мөрәҗғәгать итте, күп басылды. Аның фикерен ишетмәгән, ярдәмен тоймаган татар шагыйре юктыр. Хәсән Туфан бу яктан бик кырыс, нәзберек, сайланучан шагыйрь иде. Аның каләменнән “дежур” мәкаләләр төшмәде диярлек. Әмма инде затлы шигырьгә ул гаять игътибарлы булды, мактау сүзен кызганмады. К.Сибгатуллинның беренче шигырьләрендә үк ул дөньяны һәм кеше рухын яңачарак тасвирлауга омтылыш, табигый сәләт күрә һәм миһербанлы ярдәм кулын суза. Хәсән Туфан ялгышмады, хәзер ул татар поэзиясенең йөзен кызартмаслык шагыйрь алып керде дип өздәреп әйтергә була.

К.Сибгатуллин да остазына бурычлы булып калмады. “Балкып тора Туфан тәрәзәсе”, “Туфаннар” кебек шигырьләре аша ул “Туфан белән сөйләшү” поэмасына килде. Бу

әсәр Туфанны кеше һәм шагыйрь буларак аңларга, аның тормыш күренешләрен һәм әхлакый-фәлсәфи дөньясын аңларга омтылышының иң уңышлы үрнәкләреннән берсе.

Сөйләшәсе килә,

Мөлдәрәмә

Тулып тора күңел нигәдер, –

кебек бик гадәти юллар, табигый интонация белән башланып киткән поэма үз эченә табигатькә, туган җиргә, туган телгә, рухилыкка мөнәсәбәт шикелле хәзерге чорның, яшәешнең бик күп якларын ала. Үлчәм берәмлегә бик олы – Туфан язмышы, Туфан тудырган шигъри дөнья. Хәл аяныч, татар әдәбияты классиклары әсәрләре китап киштәләрендә тузан җыеп ята, алучы юк.

Өлкән буын таныш,

Бүгенгенең теле киселгән...

Шагыйрь бу хәлнең эчке сәбәпләренә, асылына төшенергә омтыла. “Ана сөте юк шул чит телдә” гыйбарәсе икенче бер фикерне алга, чыгара: “машиналар шавы кыйммәт бүген, кыйммәтрәк халык моңыннан”.

К.Сибгатуллинның үзгәртеп коруга, хәбәрдарлыкка да үз мөнәсәбәте, үз бәясә бар:

Заманга таянуым түгел,

Сүз әйтергә хәзер ярый, дип,

Дәрәс сүзне нинди заманда да

Туры итеп әйтү ярый бит.

Бу юлда да үрнәк-өлге булып “тылсым иясе”, “бәллүр йөрәк” Туфан тора. Әмма Алып батыр дәрәжәсенә күтәрелү жиңел түгел икән:

*Туфан булып өчен яшәү кирәк
Заманадан берәз зур булып.*

Язучыларның бер съездында К.Сибгатуллин Рәшит Әхмәтжанов, Зөлфәт, М.Әгъләмовлар белән бергә, хәзерге татар поэзиясенә төбәнә жигеләп, стабиль эшләп килүче шагыйрьләр рәтендә аталды. Бу олы бәягә ул озак һәм катлаулы эзләнүләр, югалтулар һәм ачышлар аша килде. К.Сибгатуллинның иҗат юлы тоташ уңышлардан һәм триумфлардан гына тормады. Мансур Вәлиевнең ачык хаты укучыга мәгълүм. Тәнкыйтьче шактый кискен төстә (вакыты белән арттырыбрак, күпертербрәк тә жибәрәп), чордашы каләменә уралган буш күпсүзлеккә, сорылыкка, коры публицистикага каршы чыга.

К.Сибгатуллин берише шагыйрьләр төсле үз эченә бикләнеп, үпкәләп утырмады, тәнкыйтьне дәрәс кабул итеп, эзләнү-уйлануларын дәвам итте, “Туфан белән сөйләшү”, “Әни мәхәббәтә”, “Уел” кебек уңышлы әсәрләрен укучыга ирештерде.

Һәм менә безнең алда шагыйрьнең барлык язганнарын, “Әманәт”, “Гамь”, “Авазлар”, “Хыял”, “Инану”, “Таңнар, кичәләр”, “Бер күкләргә карап” кебек элегрәк дөнья күргән китапларында басылган шигъриятләрен эченә алган кулъязмасы. Алгарак китеп булса да, шуны әйтсә килә: автор бөтен хәзинәсен укучыга тәкъдим итмичә, аларны иләк аша үткәрәп, иң яхшыларын сайлап алырга омтылган. Ни дисәң дә, шагыйрьнең йөзен күрсәтердәй юбилей китабы булырга тиеш бит.

К.Сибгатуллин традицион формада да үз аһәңен, үз моңын чагылдыра алган шигъри индивидуальлеккә ия шагыйрь. “Иргә чыкмый калган апалар”, “Кар шыгырдый”, “Авыл урыны” кебек жәмәгәтчелекнең күңеленә, рухына уелып куелган шигъриятләрендә аеруча ачык чагыла бу сыйфаты.

Мәхәббәт темасын читләтеп үткән, бу олы хис турында уйланмаган, илһамланмаган шагыйрь юктыр. Бу олы кичерешкә К.Сибгатуллин да бик күп әсәрләрен багышлый. “Зифа килең” поэмасы да шул рәттә тора. “Мәжнүн” шигъриятләрендә традицион мотивта да үзен таба алган.

Мин бит Мәжнүн!

Аны эзләп йөрм,

Ләйлә генә таныр таныса!

“Көтәм әле”, “Сабуллашу”, “Үрдәленеп, үпкәләшәп”, “Шөкер дөньялар”, “Әй, гомер”, “Югалткан, тапкан чагым” кебек шигъриятләрендә мәхәббәтне тормышчан ямьлелегендә, самимилегендә ачуга ирешә. Аларда эротика бөтенләй юк. “Сурәтем калсын күзендә, текәләп карыйм әле” (“Сабуллашу”) кебек нечкә күзәтүләр һәртөрле физиологик “кызыктыру”ларга урын калдырмый.

Халык жырына артык якын шагыйрьләрдән булмаса да, К.Сибгатуллин халыктан “тормыш дәрәсләре” алудан тартынып тормый. “Яратуның күзе суык, хаклык була халык сүзендә”, – дип башланып киткән шигърият жыр аһәңен үзенчә үстерә, яңарта. Бу якынлык аның шигъриятнең табигыйлек, тормыш фаҗигасенә сизгерлек, халык язмышы турында тирәнтен борчылып уйлану рухы бөрки. К.Сибгатуллинны яхшы мәгънәсендәге трагик шагыйрь дияргә дә була.

“Чит илдән хат”, “Читтәге авылдашлар”, “Ирләр”, “Өлкәннәр”, “Карга оялары жирдә ята”, “Есенинны уйлап” кебек нәкъ тормышның үзеннән, борылыш ноктасыннан үсеп чыккан шигъриятләр теләсә кайсы шагыйрь иҗатын бизәргә көчкә ия.

Каныга бит мәрхәмәтсез язмыш:

Бер башакта ничә арба сагыш.

(“Юлда үскән арыш”)

...Каюм бабай кабереннән

Әкият булып яфрак коела.

(“Әкиятче”)

Аллаларга кеше кирәк түгел,

Алла кирәк икән кешегә.

(“Һәйкәлләр”)

Шагыйрь фәлсәфи гумиләштерүгә менә шундый ачык күзәтүләр, детальләр аша юл ала. Әйтергә кирәк, каләменә шул сыйфаты белән ул Туфан иҗатына якынап китә.

“Кибәнче кар”, “Ап-ак пароход”, “Ике сүз турында”, “Әйт әле”, “Саллар”, “Бозлар” кебек шигъриятләрдә зур яңалык юк төсле. Гадәти сюжетка кеше язмышы килеп кергәч, шигърият жанланып, ямьләнеп, яшәрәп китә. “Күңел”, “Тормыш чире”, “Нурфия” шигъриятләрендә психологик күзәтү, кешелекле интонация өстенлек ала.

К.Сибгатуллинның бу кулъязмасы аның

поэма жанры үсешенә керткән өлешен дә тулырак күзалларга мөмкинлек бирә. Жанр үзенчәлекләре, эчтәлекләре буенча әсәрләре төрле-төрле. “Утлар” поэмасында Прометей, Билгесез зат, кеше, Хиросима кебек гомуми, символик образлар кешенең жирдәге кыйммәте, үткәне һәм бүгенгесе турында уйлануларга юл ачалар. Утка мәдхия жырлаган, тыныч тормышны яклаган урыннарның публицистик ялкыны көйдерә, уйландыра. Шулай ук вакытта поэма озынгарак киткән.

“Кыя илендә” әкият-поэмасын, бәлки, балаларга тәкъдим итәргә мөмкин, әмма бу китапка ул ятышып бетми, фикере кемнеләр кабатлы дигәнрәк тойгы кала.

“Уел” поэмасы – бай эчтәлекле, төгәл һәм ачык сюжетка корылган, уйланылган поэма.

“Зифа килен” әсәренең сюжеты иске (сөйгәне Гариф сугышка китә, Зифа аның өенә күчеп килә, Гариф сугыштан яралы кайтып өендә үлгәч тә, Зифа, әлбәттә, аңа турылыклы кала), тапталган, кабатланган булса да, поэма матур буяулар, йөгәрәк тел исәбенә кабул ителә, укыла.

*Изге җаннар яшәп китә,
Олы мәхәббәт кала,*

– кебек юллар күңелдә кала.

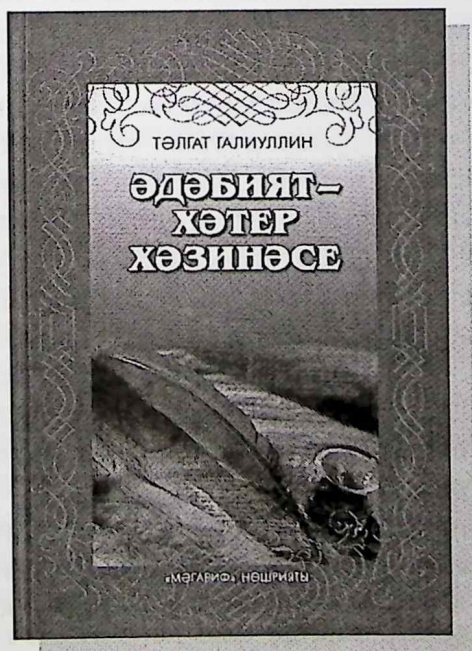
Кулъязманың сыйфатын яхшырту юнәлешендә эшлисе бар шикелле. Тәкъдим ителгән шигырьләренң дәрәжәсе тигез түгел. Бик тирән, затлы әсәрләр янәшәсендә үк шактый йомшаклары, К.Сибгатуллин каләмә ирешкән дәрәжәдән түбәнрәк торганнары да бар. Әйттик, кулъязманы ачып жибәргән “Авылым” шигыре озын, искечә, декларатив, “Кырларым күмелгән рәшәгә” әсәрендә яңалык, шигъри рух юк. “Ватан утлары” шигыре хәзерге заманда яңгырамый, күңел мондый күтәрәклеккә кабул итми. “Замана” әсәре дә шуңа якын. “Кар яуганда”га хис килерәклеккә җитенкерәми. “Ялгыз хатын” тормышчан әсәр, әмма бетемә уйланып жителмәгән. “Табынам ташка” шигыренң мәгънәсе бүген инде яңгырамый. “Пионерлар”, “Бәйрәмдә” шигырьләренң оптимистик рухын, пафосын кабул итүе кыен. “Жылы яктан язган хат”ның көньяк халкын тоташ мактаган юллары күңелдә расланмый, теләктәшлек тапмый.

Тулаем алганда, мин тыныч иман белән кулъязманы бастырып чыгаруга тәкъдим итәм, укучыны сөендерер дип уйлыйм.

Гыйнвар, 1990 ел.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Галиуллин Т.Н. Әдәбият – хәтер хәзинәсе. – Казан: Мәгариф, 2008. – 231 б.

Күренекле әдәбият галиме һәм язучы, профессор һәм Татарстан фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы Тәлгат Галиуллинның бу җыентыгында хәзерге татар поэзиясенең үсеш юллары, сәнгати көче, татар мәдәнияте үсешендә тирән эз калдырган шәхесләр, олы язмышлы мәгърифәтчеләр иҗаты яктыртыла. Габдулла Тукай, Муса Җәлилләр иҗади мирасының XX гасыр татар поэзиясенә ясаган шифалы һәм дәвамлы йогынтысы анализлана.

Җыентык татар әдәбияты, аның тарихы, аерым шәхесләренң иҗаты белән кызыксынучылар өчен яңа бер чыганаҡ булып тора. Ул укытучыларга, педагогия колледжлары һәм югары уку йортлары студентларына кулланма буларак та тәкъдим ителә.

Бөтендөнья татар конгрессында

Ульян өлкәсенен Димитровградтагы 22нче һәм Ульян шәһәрәндәге 91нче урта мәктәпләрендәге милли мәгариф, укыту һәм тәрбия торышы белән якыннанрак танышу һәм алар тәҗрибәсен Россиянең башка төбәкләренә дә җиткерү максатыннан Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты 2008 елның 17нче октябрәндә утырыш үткәрдә.

Димитровград мәктәбе эше белән танышырга Казаннан БТК БК рәисенен беренче урынбасары Рәмис Сафин, Ижаудан Удмуртия татарлары милли мәдәни автономиясе рәисе Ирек Шәрипов, Пермь шәһәре милли мәдәни автономиясе рәисе Данир Закиров, Тольятти шәһәре милли мәдәни автономиясе рәисе Жәмил Вәлиуллин, Екатеринбургтан “Сафчишмә” газетасы баш мөхәррире Фәвия Сафиуллина килгән иде. Бу очрашуда Димитровград шәһәре милли мәдәни автономиясе рәисе Реваль Идрисов, өлкә автономиясеннән рәис урынбасары Рифкать Әхмәдулов, шәһәр Думасына яңа гына депутат булып сайланган милләттәшләребез Хәйдәр Галиуллин, Әсхәт Йосупов, “ЛидерД” оешмасының генераль директоры, мәктәпнең даими спонсоры Фәрит Хәлиуллин, Ульян өлкәсенен “Татарча көрәш” Федерациясе президенты Фәнис Жаббаров, шәһәрнең Мәгариф идарәсе башлыгы Светлана Кожухова, мәктәп директоры Мөнирә Джумаева һәм укытучылар коллективы, ата-аналар катнашты.

1989 елда татар телен өйрәнү түгәрәкләре итеп оештырыла башлаган эш 2004 елда Димитровград шәһәре хакимияте, Татарстан хөкүмәте, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты тырышлыгы һәм ярдәме нәтижәсендә татар этномәдәни компонентлы уку йорты ачылу белән тәмамлана. Ачылганда 118 укучысы булса, бүген 241 бала белем ала. Татар теле һәм әдәбияты башлангыч классларда 3-4 сәгать, 5-8нче классларда 4, 9-11нче классларда 3 сәгать укытыла. Коллективның эш нәтижәләренә килсәк, мәктәпне тәмамлаган егет-кызлар Казан, Ульян, Димитровград, Тольятти, Санкт-Петербург югары уку йортларында укуларын давам итәләр. 22нче мәктәп белем биру рейтингы

буенча шәһәрдә 5нче урында. Мәктәп укучылары шәһәр, өлкә, регионара үткәрелгән олимпиадаларда катнашалар. 2008 елда 10нчы класс укучысы Зилә Сиражиева регионара олимпиадада катнашып татар әдәбияты буенча беренче, татар теле буенча икенче урынны яулаган. Бу мәктәп укучылары былел сентябрь аенда “Татарстан-Яңа гасыр” телеведениесе үткәргән “Тамчы шоу” уенында катнашып, беренче урын яулап, җиңеп кайтканнар.

Ульянның 91нче мәктәбе татар этномәдәни компонентлы мәктәп буларак 2006 елның 1нче сентябрәндә ачылды. Биредә укыту рус телендә. 1-11нче классларда татар теле һәм әдәбияты укытыла. Быел 168 укучы укый. Аларга 26 укытучы белем бирә. Зөһрә Хәбибуллина – татар теле һәм әдәбияты укытучысы – Татарстанның атказанган укытучысы дигән мактаулы исемне йөртә. Мәктәптә “Тарәп теле”, “Мөселман мәдәнияте нигезләре”, “Татарча көрәш” һәм башка түгәрәкләр эшли. 2008 елда уку йортының беренче чыгарылышы булган. Дүрт укучы мәктәпне көмеш медальгә тәмамлаган. Яңа гына эшли башласа да, әлегә мәктәпнең дә тәҗрибә итеп алырлык яклары бар.

Көннең икенче яртысында Ульян өлкәсе хөкүмәте бинасында Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты Бюросының киңәйтелгән утырышы узды. Аны БТК БК рәисе Ринат Закиров алып барды. Бюро әгъзалары белән бергә бу утырышта Татарстан фән һәм мәгариф министрының беренче урынбасары Данил Мостафин, Татарстанның халык шагыйре Равил Фәйзуллин, Мордовия, Чувашия, Удмуртия, Пермь, Тольятти, Пенза, Свердловск милли мәдәни оешма җитәкчеләре, Ульян ягыннан өлкә губернаторы киңәшчесе Александр Павлов, өлкәнең мәгариф Департаменты директоры Евгения Моргун, Ульян өлкәсе милли мәдәни автономиясе президиумы әгъзалары катнашты. Сүз бу төбәктәге милли мәгарифнең торышы, уңышлар һәм проблемалар хакында барды. Быелгы уку елыннан өлкәнең милли мәктәпләрендә, уку программасына нигезләнеп, 1нче класстан татар теле укытуны туктатканнар.

БТК БК Бюросы утырышыннан соң кабул ителгән резолюциягә татар телен укытуны беренче класстан ук кертүне таләп итәргә дигән пункт өстәлдә.

Гөлнәз Шәйхи.

Татар энциклопедиясе институтында

2008 елның 22нче октябрендә Татар энциклопедиясенә татар телендәге беренче томын тәкъдим итү кичәсе булды. Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенә зур залында узган бу кичәгә галимнәр, мәдәният әһелләре, жәмәгәтьчелек вәкилләре җыелган иде. Аларны Фәннәр академиясе президенты Ә.М. Мазһаров сәламләде, Татар энциклопедиясенә 1нче томы чыгу республикабызның рухи тормышында зур вакыйга булуын билгеләп үтте, катнашучыларны шуның белән тәбрикләде.

Татар энциклопедиясе институты директоры урынбасары, басманың җаваплы мөхәррире Г.С. Сабирҗанов 1нче томның кыскача эчтәлеген белән таныштырды. Энциклопедик басма алты томнан торачак. Аның рус телендә өч томы чыккан, 4нче томы төгәлләнү алдында. Татарча басманың 2нче томы әзерләнә.

Тантанада академик М.Г. Госманов, мәдәният министры урынбасары Г.Р. Нигъмәтуллина, шагыйрь Р. Фәйзуллин һ.б. чыгыш ясады, басманы югары сыйфатлы итеп бастыруны оештырган «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексы генераль директоры И.Г. Әхмәтҗановка академиянең Рәхмәт хаты тапшырылды.

Татар энциклопедиясен матбугат битләрендә халкыбыз хәзинәсе дип атыйлар. Ул – татар халкының тарихын, фәнен, гасырлык мәдәниятен, фәнни-гыйльми хәзинәсен һәм акыл сәләтен туплаган җитди хезмәт, Россиянең төрки халыклары телендә язылган беренче күптомлы энциклопедия. Аның дөнья күрүе «Татарстан Республикасы халыкларының телләрен саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы дәүләт программасы» гамәлгә ашырылуының ачык бер чагылышы. Һичшиксез, энциклопедия югары уку йортлары һәм мәктәп укытучыларының, журналистларның, матбугат, мәдәният хезмәткәрләренең һәм башка зыялыларның китап киштәсендә булып.

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенә Татар энциклопедиясе институты һәм энциклопедияләргә эшләү тарихына игътибар итик.

1994 елның 4нче маенда ТР Министрлар Кабинетының карары белән Татарстан Фәннәр академиясенең каршында Татар энциклопедиясе институты ачыла, берәздән 21 кешедән торган коллектив туплана.

1997 елның 10нчы февралендә ТР Президенты М.Ш. Шәймиевның «Татар энциклопедиясе» программасы турындагы указы чыга.

2005 елны рус һәм татар телендә чыккан Татар энциклопедия сүзлегенә ТРның фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт бүлегенә лаек була.

Татар энциклопедиясе институтының гыйльми потенциалы югары. Анда ТР Фәннәр академиясенә 1 хакыйкый әгъзасы, 10 фән докторы, 26 фән кандидаты эшли. Аның Баш гыйльми мөхәрририяты 31 кешедән, шул исәптән министрлыктар һәм ведомстволар хезмәткәрләреннән, ТР Фәннәр академиясе, Казандагы югары уку йортлары, кайбер фәнни тикшеренү институтлары галимнәреннән, ижади оешмалар һәм масскүләм мәгълүмат чаралары вәкилләреннән тора.

Институт каршында 35 тармак буенча мөхәрририятләр эшли. Алар хужалык тармакларын (46 белем тармагы) берләштерә.

Күптомлы татар энциклопедиясенә авторлары һәм консультантлары арасында армия генералы, ТР ФА академигы, Хәрби фәннәр академиясе президенты М.Ә. Гәрәев, тарих фәннәре докторы, Мәскәү энциклопедиясенә баш мөхәррире С.О. Шмидт, тарих фәннәре докторы А.Г. Әхтәмҗан, ТР ФАнең шәрәфле академигы Ә.Х. Борһанов, ТР ФАнең һәм РФ ФАнең хакыйкый әгъзасы А.И. Коновалов, ТР ФАнең хакыйкый һәм мөхбир әгъзалары Ә.М. Мазһаров, Р.С. Сәйфуллин, В.П. Барабанов, Д.Х. Мөштәри, Т.К. Сираҗетдинов, СССРның халык рәссамы Х.А. Якупов, ТРның халык шагыйре Р.М. Харисов һ.б. бар. Шулай ук ТРның Төркиядәге, Азәрбайҗандагы, Белоруссиядәге, Казакстандагы, Үзбәкстандагы, РФнең Мәскәү, Санкт-Петербург шәһәрләрендәге, Ленинград, Саратов һәм Свердловск өлкәләрендәге вәкәләтле һәм даими вәкилләренә җаваплы хезмәткәрләре, Эчке эшләр, Сәламәтлек саклау,

Мәдәният, Яшьләр эшләре, спорт һәм туризм, Авыл хужалыгы һәм азык-төлек, Сәүдә һәм тышкы икътисади хезмәттәшлек, Икътисад һәм сәнәгать министрлыкларының, Федераль статистика хезмәтенең ТР буенча территориаль органының, ТР Министрлар кабинеты каршындагы Баш архив идарәсенең җаваплы хезмәткәрләре бар.

ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты «Большая Российская энциклопедия» фәнни нәшрияты, шулай ук Азәрбайҗан, Казакъстан, Үзбәкстан, Белоруссия, Украина, Литва, Төркия, Иран илләренең энциклопедия үзәкләре, Мәскәү энциклопедиясе, Башкорт энциклопедиясе, Воронеж энциклопедиясе, Мордва энциклопедиясе, Пенза энциклопедиясе, Рязань энциклопедиясе, Ульяновск энциклопедиясе, Чуваш энциклопедиясе гыйльми коллективлары һ.б. белән хезмәттәшлек итә.

Институт хезмәткәрләре Мәскәү, Санкт-Петербург, Чабаксар, Пенза, Саранск шәһәрләрендә, Якын (Ташкент, Минск, Астана шәһәрләре) һәм Ерак (Япония, Франция, Венгрия, АКШ, Төркия һ.б.) чит илләрдә булып узган фәнни конференцияләр эшләрендә катнаштылар.

* * *

Татар энциклопедиясенең беренче томына жентекләбрәк күз салыйк.

Аның рус телендәге варианты моннан берничә ел элек дөнья күргән иде. Ул 670 бит булса, татарчасы яңартылган һәм тулыландырылган, 720 биттән гыйбарәт.

Беренче том А, Ә, Б, В хәрәфләреннән башланган материалларны эченә ала. Биредә аерым шәхесләргә, әдәбият, сәнгать, икътисад, сәнәгать, авыл хужалыгы, торақ пунктлары, район, шәһәр муниципаль берәмлекләре, елгалар һәм күлләр, үсемлек һәм хайваннар дөньясы һ.б. күп нәрсәләр турында соңгы статистик материаллар белән баetylган мәкаләләр бар.

Әлбәттә, энциклопедиядә төп урынны татар халкы, аның тарихы, республикабызның дәүләти-сәяси төзелеше, икътисады, фән-техника, мәгариф, сәнгать өлкәсендәге казанышлары турындагы мәкаләләр алып тора. Мондый казанышларга ирешүгә зур өлеш керткән шәхесләр дә күп. Дәүләт, сәясәт, җәмәгать, дин эшлеклеләренә, мәгариф, мәдәният һәм сәламәтлек саклау хезм-

әткәрләренә, күренекле галимнәргә, сәнәгать, авыл хужалыгы, архитектура, археология, этнография һ.б. шундый житди өлкәләрдә танылган шәхесләргә, хәрби житәкчеләргә, атаклы спортчыларга зур игътибар бирелә. Шулай ук язучылар, шагыйрьләр, драматурглар, әдәбият галимнәре, тәнкытьчеләр, язучы-тәрҗемәчеләр, библиографлар, төрле өлкәләрдә хезмәт куеп, лауреат, фән докторы дәрәҗәләренә ирешкән шәхесләр турында да бай мәгълүмат тупланган. Алар арасында Абдулла Алиш, Әнгам Атнабаев, Гамил Афзал, Нури Арсланов, Гариф Ахунов, Мөдәрис Әгъләмов, Мирсәй Әмир, Фатих Әмирхан, Габдрахман Әпсәләмов, Роберт Әхмәтҗанов, Рабит Батулла, Әхсән Баян, Фәүзия Бәйрәмова, Гомәр Бәширов, Разил Вәлиев һ.б. бар. Борынгы заманнан алып XX йөзгә кадәр яшәгән һәм иҗат иткән күренекле шәхесләр дә күп.

Татар энциклопедиясенең 1нче томында Россиянең төрле республикаларында, өлкәләрендә татарлар күпләп яшәгән районнар турындагы мәкаләләр шактый. Татарстанда район исемнәре «А» хәрәфенә (Азнакай, Аксубай, Алексеевск, Апас, Алабуга, Актаныш, Арча), «Ә»гә – (Әгерҗе, Әлмәт, Әлки, Әтнә), «Б» хәрәфенә (Балык Бистәсе, Баулы, Бөгелмә, Балтач, Биектау, Буа) башланган районнар турында бай мәгълүмат бирелгән. Бу районнарның тарихы һәм бүгенгесә белән дә тирәнтен танышырга мөмкин.

Гомумән, «Татар энциклопедиясе»нең 1нче томы – татар халкы һәм Татарстанның борынгы заманнардан алып безнең көннәргә кадәрге тарихын, яшәешен яктырткан беренче фәнни универсаль басма. Әлегә китапта 3860 мәкалә урын алган. Авторлар саныгына да 430дан артып китә. Мәкаләләрнең 1620се аерым шәхесләргә карый, ягъни биографик характерда. Болардан тыш, 1200 иллюстрация (шуларның 655се төсле рәсем), күп кенә карталар урын алган. Энциклопедияләргә генә хас вак хәрәфләр белән бастырылган 720 битле бу китапның авырлыгыгына да өч килограмм чамасы. Ә фәнни-тарихи, мәгълүмати көче-күәтен бернинди микъдар белән үлчәп, бәяләп бөтереп булмый аның. Татар тарихында беренче, үз ана телебездә дөнья күргән гәҗәеп хәзинә ул.

2008 ЕЛДА БАСЫЛГАН МӘКАЛӘЛӘР ИСЕМЛЕГЕ

МӘШҺҮР ГАЛИМНӨРЕБЕЗ

ГАЛИ ХАЛИТ: Рәмиев З.З., Хәйруллина А.А. Әдәбият фәнендә тирән эз калдырган галим; **Ганиева Р.К.** Әдәбият белеме могикинарының берсе; **Халит Г.М.** Тукай лирикасы, №1.

ИЛТӨЗӘР ТЕРЕГУЛОВ: Камалов А.З., Каюмов Р.А. Тормыш – гомерлек имтихан; **Шихабетдинов Ф.Г.** Мөштәри шәкертләреннән; **Терегулов И.Г.** Кайтмас процесслар термодинамикасы, №2.

ИБРАҺИМ НУРУЛЛИН: Миңнегулов Х.Й. Узган гасыр каһарманнарының берсе; **Ганиева Р.К.** Остазым Ибраһим абый; **Сәлимжанова М.И.** Балачак хатирәләреннән; **Нуруллин И.З.** Шагыйрьне озату, №3.

РӘШИТ НИГЪМӘТУЛЛИН: Евдокимов Ю.К. Фәнни ижат траекториясе; **Хәсәнев М.Х.** Ректорлар йолдызлыгындагы йолдыз; **Нигъмәтуллин Р.Ш.** Даими сферик микроэлектродлы электролит күзәнәгенң гомуми тигезләмәсе һәм электр аналогы, №4.

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

Алиева Ә.Х. Татар әдәбиятында «Бразилия сәяхәтнамәсе», №2.

Асылгәрәев Ш.Н. Профессор Гыйбад Алпаровның тормышы һәм гыйльми эшчәнлеге, №4.

Әхмәтъянова Г.Р. Идел-Урал культурасындагы һинд-иран йогынтысының бер чагылышы, №1.

Вәлиева М.З. Гомере заяга узмаган галим, №1.

Газизова Э.М. Рәшит Әхмәтжанов ижатында поэма жанры, №4.

Ганиев Ф.Ә. Вакытлы матбугатта татар теле терминологиясенң һәм орфографиясенң фәнни нигезләре турында, №1.

Зарипова Р.С. Әхсән Баянов шигърияте, №1.

Жамалетдинов Л.Ш. Төбәк фольклоры жыентыкларын әзерләү мәсьәләсе, №3.

Рамазанова Д.Б. Бүгенге көндә татар терминологиясенң кайбер мәсьәләләре, №1.

Садыйкова А.Х. Әхмәт Ясәвиннң төрки-татар шигъриятенә йогынтысы, №3.

Тимерханов А.Ә. Татар лексикографиясенң үсеш перспективалары, №3.

Фарисова Р.М. XIX гасырда язылган хезмәтләрдә кушма жөмлөләрне өйрәнү, №3.

Хәбибуллина Л.Р. XX йөз башы татар поэмаларында мифологик образлар, №1; XX йөз башы татар поэмаларында символлар, №4.

Хәйретдинова Т.Х. Татар телендә вакытны исәпләү берәмлекләре, №2; *Төн* сүзеннң лексик мәгънәсе һәм кулланылышы, №4.

Хөснүллина З.М. Татар фамилияләреннң орфографиядә чагылышы, №1; Болгар-татарларда ышану-йолаларга һәм традицияләргә бәйлә исемнәрдән ясалган фамилияләр, №4.

Шайдаева Л.Н. Каюм Насыринның «Фәвакиһел-жөләса» әсәрендә күтәрелгән проблемалар, №3.

Шәһиев Р.Ш. Милли менталитет һәм аның татар микротопонимиясендә чагылышы, №3.

МИЛЛИ МӘГАРИФ

Әхмәтжанова Г.М. Коммуникатив технология нигезендә аралашырга өйрәтү, №4.

Бикчурова З.М. Биология дәрәсләрендә региональ компонент куллану, №4.

Вьюгина С.В. КДАТУда булачак дәүләт хезмәткәрләренә татар телен укуының торышы, №4.

Ибләминов Ф.Ф., Жамалиев Ә.Г., Усманов Р.А. Татар телендә гомумтехник белем бирүнең үзгәчәлекләре, №4.

Исламов Ф.Ф. Төрки телле халыклар университеты, №1; Шихабетдин Мәржани образы әдәбиятта һәм сәнгатьтә, №3.

Исмәгыйлева К.К. Информацион технологияләрдә татарча терминнар куллану мәсьәләләре, №4.

Йосыпов Р.Г. Хезмәт иясә – хөрмәт иясә, №1.

Максимов В.А., Һадиев М.Б., Галиев Р.М., Сөбханкулов Ф.Ф. Махсус фәннәргә татарча укуы үзгәчәлекләре, №4.

Маһиярова З.М. Югары техник уку йортында белгечләреннң сөйләм компетентлыгын формалаштыру, №4.

Рәжәпова Л.З. КДАТУда татар телендә укуы тәҗрибәсеннән, №4.

Федотова Л.Н. Әдәбият дәрәсләрендә ижади шәхес тәрбияләү, №4.

Шакиржанов Р.Ә. «Корылма механикасы» фәнен татар телендә укуы тәҗрибәсеннән, №2.

Яруллина Л.И. Хәлфиннәр – беренче татар әлифбасына нигез салучылар, №2; Туган телебезнең хәрәфләр тарихы, №3.

БЕЗНЕҢ ЮБИЛЯРЛАР

ХУЖИӘХМӘТ МӘХМУТОВКА 75 яшь, №1.
 ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВКӘ 70 яшь, №1.
 МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВКӘ 80 яшь: **Зәкиев М.З.** Халкыбызның этник тамырлары, №2.
 РИФКАТЪ ӘХМӘТҖАНОВКА 75 яшь: **Әхмәтҗанов Р.Г.** «Татар» этнонимы, №2.
 ТӘЛГАТ ГАЛИУЛЛИНГА 70 яшь: **Галиуллин Т.Н.** Гасырлар кисешкән чорда, №2.
 ДӨРИЯ РАМАЗАНОВАГА 70 яшь: **Рамазанова Д.Б.** Туганлык атамаларына кайбер күзәтүләр, №3.
 РИНАТ ЗАКИРОВКА 60 яшь: **Закиров Р.З.** Татар халкының яңарыш чоры, №3.
 РҮЗӘЛ ЙОСЫПОВКА 70 яшь, №3.
 ФЛЁРА САФИУЛЛИНАГА 70 яшь, №3.
 ИЛИДА БӘШИРЕВАГА 70 яшь: **Бәширова И.Б.** «Диване лөгатет-түрк» һәм татар лексикасы, №4.

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

Бәширов Ф.И., Гайсин Н.К. Киңәйтелгән почмакча сикереш моделле, №2.
Газиуллин Р.Г. Хәрәкәтсез нефтьне һәм табигый битумны геотехнология ысуллары белән чыгару һәм эшкәртү, №4.
Гайсин Н.К., Бәширов Ф.И. Конденсацияләнгән тирәлектә молекулаларның әйләнеш хәрәкәте, №1.
Гыйрфанов И.С., Юманов В.А. Әвернәле системаларны күчмә йөкләмгә аналитик хисаплау ысулы, №3.
Камалов А.З, Кузнецов И.Л., Сабитов Л.С. Вертикаль торбалар жыелмасыннан торган корылмаларның бөгелүгә һәм кысылуга ныклыгын тикшерү, №1.

ФӘНГӘ КЕРЕШ

Галиуллин Т.Н. Әдәби калейдоскоп, №3-4.
Хужид Ф.Ш. Болгар археологиясе үсешенә әүвәлге чорлары, №1; Болгар археологиясе үсештә, №2.
Шакирҗанов Р.Ә. Гыйлемле халык – үлемсез халык, №3.

КИТАП КИШТӘСЕ

Баязитова Ф.С., Рамазанова Д.Б., Хәйретдинова Т.Х., Садыкова З.Р., Барсукова Р.С. Татар халык сөйләшләре, №4.
Бәдретдинов Х.Ф. Татарстаннан читтәге татар галимнәре, №1.
Газиуллин Р.Г. Тау бөркетә, №1.
Галиуллин Т.Н. Әдәбият – хәтер хәзинәсе, №4.
Тимергалин А.К. Миллият сүзлегә, №3.
Шакирҗанов Р.Ә. Корылма механикасы, №2.

ЖҖИЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

Бөтендөнья татар конгрессында, №1,4.
 Каюм Насыри музееда, №1.
 Татарстан Республикасы Дәүләт Советында, №1.
 Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында, №2.
 Федераль сабан туге – 2008, №2.
 III Бөтендөнья татар яшьләре форумында, №3.
 Татар энциклопедиясе институтында, №4.

МӨХТӨРӘМ УКУЧЫЛАР!

Фәнни-хәбәри «Фән һәм тел» журналында мәшһүр галимнәребез; тел, әдәбият, тарих; татар телендә белем бирү турында; табигый һәм техник фәннәр буенча; мәктәп балалары өчен фәнни-популяр мәкаләләр басыла.

«Фән һәм тел» журналына 2009 елның беренче яртысына язылырга онытмагыз!

Журналның индексы – 16071.

Язылу бәясе:

өй адресына –

абонент әржәсе адресына –

3 айга

75 сум 86 тиен

74 сум 46 тиен

6 айга

151 сум 72 тиен

148 сум 92 тиен

Татар энциклопедиясенең Инче томын тәкъдим итү

Казан губернасының XX гасыр башындагы картасы

Казан губернасына ул вакытта бүгенге Чуваш һәм Мари Эл республикаларының жирләре һәм бүгенге Татарстанның Казан арты дип аталган Идел һәм Нократ елгалары арасындагы районнары, Көнбатыш Кама артына караган хәзерге Чистай, Аксубай, Әлки, Спас, Алексеевск төбәкләре, Тау ягы зонасының Яшел Үзән, Апас, Кайбыч, Кама Тамагы, Тәтеш төбәкләре кергән.

Картада ул вакытта Казан губернасында яшәгән халыкларның тупланып урнашкан төбәкләре төрле төсләр белән күрсәтелеп бирелә. Тимер юл әле Казанга хәтле генә килеп, аннан соң көнчыгышка дөвам итмәгән. Тоташ кызыл сызыклар губерна чикләрен, кызыл өзек сызыклар өяз чикләрен билгелиләр. Картада: Казан, Мамадыш, Царевококшайск (Йошкар Ола), Чебоксар, Цивильск (Чуел), Лаеш, Спас (Болгар), Тәтеш, Ядрин урыннары күрсәтелә.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы